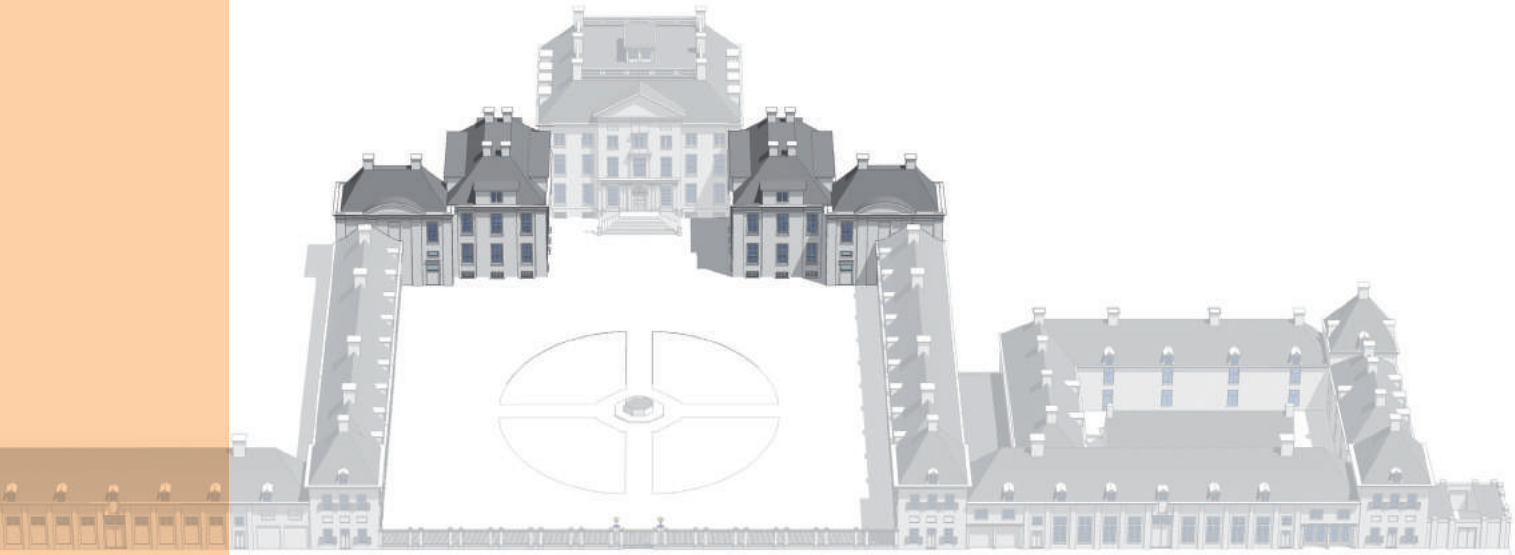
Paleis Het Loo Apeldoorn

Deel 3 Paviljoens

Bouwhistorisch onderzoek

Dröge
BUREAU VOOR BOUWHISTORIE

bouwhistorie & bouwkunde
MoNed

Paleis Het Loo Apeldoorn

Deel 3 Paviljoens

Bouwhistorisch onderzoek

Leiden, november 2015

Dröge
BUREAU VOOR BOUWHISTORIE

bouwhistorie & bouwkunde
MoNed

Inhoud

3 Paviljoens 9

3.1 Inleiding 9

3.1.1 Vertreknummering 9

3.2 Bouwgeschiedenis 10

3.2.1 De reconstructie van de colonnade 10
3.2.2 De bouw van de paviljoens 16
3.2.3 De verbouwing van 1911-1914 19

3.3 Bouwhistorische beschrijving 24

3.3.1 Exterieur westelijke paviljoens 24
3.3.1.1 Bouwmassa 24
3.3.1.2 Gevels algemeen 24
3.3.1.3 Zuidgevel westelijk binnenpaviljoen 26
3.3.1.4 Zuidgevel westelijk buitenpaviljoen 27
3.3.1.5 Westgevel westelijk buitenpaviljoen 27
3.3.1.6 Noordgevel westelijk buitenpaviljoen 28
3.3.1.7 Westgevel westelijk binnenpaviljoen 28
3.3.1.8 Noordgevel westelijk binnenpaviljoen 29
3.3.1.9 Oostgevel westelijk binnenpaviljoen 30
3.3.1.10 Dak westelijk binnenpaviljoen 30
3.3.1.11 Dak westelijk buitenpaviljoen 30
3.3.2 Exterieur oostelijke paviljoens 31
3.3.2.1 Bouwmassa 31
3.3.2.2 Gevels algemeen 31
3.3.2.3 Zuidgevel oostelijk buitenpaviljoen 31
3.3.2.4 Zuidgevel oostelijk binnenpaviljoen 31
3.3.2.5 Westgevel oostelijk binnenpaviljoen 31
3.3.2.6 Noordgevel oostelijk binnenpaviljoen 31
3.3.2.7 Oostgevel oostelijk binnenpaviljoen 31
3.3.2.8 Noordgevel oostelijk buitenpaviljoen 32
3.3.2.9 Oostgevel oostelijk buitenpaviljoen 32
3.3.2.10 Dak oostelijk binnenpaviljoen 32
3.3.2.11 Dak oostelijk buitenpaviljoen 33
3.3.3 Constructie 33
3.3.3.1 Souterrain 33
3.3.3.2 Draagconstructie 34
3.3.3.3 Kapconstructie 34

3.4 Waardering 37

3.4.1 Exterieur/gevels 37
3.4.2 Souterrain 37
3.4.3 Bel-etage / begane grond 37
3.4.4 Eerste verdieping 37
3.4.5 Zolder/kappen 37

3.5 Ruimteboek paviljoens 39

3.5.1 Interieur westelijke paviljoens 39

3.5.1.1 Westelijk binnenpaviljoen, souterrain 39
Ruimte 123: Passage 45
Ruimte 124: Museumwinkel (deel) 45
Ruimte 125: Passage 46
Ruimte 126: Passage 47
Ruimte 127: Berging souvenirs 48
Ruimte 128: Berging souvenirs 48
Ruimte 129: Passage 49
Ruimte 130, 130a: Passage 51
Ruimte 130b: Portaal 52

3.5.1.2 Westelijk binnenpaviljoen, bel-etage 53
Ruimte 217: Salon Prins Hendrik 59
Ruimte 218: Salon koningin Emma 65
Ruimte 219: Werkkamer prins Hendrik 69
Ruimte 220/317 Trappenhuis 72
Ruimte 221: Toiletkamer koningin Sophie 80
Ruimte 222/223/224: Geheime trap 83
Ruimte 225: Kabinet 86

3.5.1.3 Westelijk buitenpaviljoen, begane grond 89
Ruimte 226/227/232: Passage 89
Ruimte 228: Portaal 90
Ruimte 230/230a/230b: Portaal 91

3.5.1.4 Westelijk binnenpaviljoen, eerste verdieping 92
Ruimte 314: Salon koningin Sophie 97
Ruimte 315: Kinderkamer prinses Wilhelmina 103
Ruimte 316: Kunstkabinet Willem III (1817-1890) 106
Ruimte 318: Prins Hendrik 'De Zeevaarder' 112
Ruimte 319: Slaapkamer koning Willem III 116
Ruimte 320: Passage 122
Ruimte 322: Badkamer 126
Ruimte 323: Kabinet Willem III (1650-1702) 127

3.5.1.5 Westelijk buitenpaviljoen, eerste verdieping 133
Ruimten 324/324b/324c: Passage 133
Ruimte 324: Passage 133
Ruimte 324b: Werkkast 134
Ruimte 324c: Passage 134
Ruimten 325/326/327/328: Vertrekken Wilhelmina 135
Ruimte 325: Badkamer 135
Ruimte 326: Trapportaal 136
Ruimte 327: Kamer 138
Ruimte 328: Kamer 140

3.5.1.6 Westelijk buitenpaviljoen, tussenverdieping 143
Ruimte 330: Berging 143
Ruimte 331: Kamer 144
Ruimte 332: Trapportaal 144
Ruimte 332a: Berging 145
Ruimte 333: Berging 145
Ruimte 334: Berging 146

3.5.1.7 Westelijk binnenpaviljoen, zolder en kap 147

3.5.1.8 Westelijk buitenpaviljoen, zolder en kap 157

3.5.2 Interieur oostelijke paviljoens 161

3.5.2.1 Oostelijke binnenpaviljoens, souterrain 161
Ruimten 131 en 134: Garderobe 163
Ruimte 132: Passage 165
Ruimte 133: Passage 165
Ruimte 135: Bloemenkeuken 166
Ruimten 136/137: Passage 167
Ruimte 138: Trapportaal 168
Ruimte 139: Kabinet EHBO 169
Ruimte 140: Voormalige eetzaal 170
Ruimte 141: Passage 171
Ruimte 146: Gang onder de bassecour 173

3.5.2.2 Oostelijk binnenpaviljoen, bel-etage 177
Ruimte 233/234: Kleine eetzaal 179
Ruimte 235/241: Witte gang of Stenen stuk 188
Ruimte 237/238: Fries Kabinet 193
Ruimte 239/337/400: Trappenhuis 196
Ruimte 240: Kabinet Willem IV 204

3.5.2.3 Oostelijk buitenpaviljoen, begane grond 209
Ruimte 242: Passage 209
Ruimte 243: Toilet met voorruimte 214
Ruimte 244: Voorportaal toiletten 215
Ruimte 245: Kleine eetzaal 215
Ruimte 246: Washok grote voorwerpen 216

3.5.2.4 Oostelijk binnenpaviljoen, eerste verdieping 217
Ruimte 335: Salon Willem V 219
Ruimte 336: Kabinet Willem V 225
Ruimte 338: Bibliotheek 228
Ruimte 339: Schilderijengalerij 235

3.5.2.5 Oostelijk binnenpaviljoen, eerste verdieping 240
Ruimte 340: Kapel 240

3.5.2.6 Oostelijk buitenpaviljoen, tussenverdieping 251
Ruimte 341/341a: Portaal kapel/bijbelkast 251

3.5.2.7 Oostelijk binnenpaviljoen, zolder/kap 252

3.5.2.8 Oostelijk buitenpaviljoen, zolder/kap 256

3 Paviljoens

3.1 Inleiding

Deel III van deze rapportage verslaglegging handelt geheel over de paviljoens, die tussen 1692 en 1693 tot stand kwamen, nadat prins Willem en prinses Mary koning en koningin van Groot-Brittannië waren geworden. De bouw van de paviljoens betekende de eerste uitbreiding voor Het Loo. Voorafgaand aan de beschrijving wordt een poging gedaan de oorspronkelijke colonnade te reconstrueren, die voor de bouw van de paviljoens moest wijken.
De opzet van de beschrijving is gelijk aan die van het corps de logis. Na de gevels worden de westelijke paviljoens het eerst beschreven. Deze paviljoens waren bestemd voor de uitbreiding van de stadhouderlijke vertrekken. Daarna volgen de oostelijke paviljoens, die een veel algemener bestemming kregen, zoals eetzaal, schilderijengalerij en kapel. Door de sterk doorgevoerde symmetrie verschillen de gevels weinig van elkaar.
De nadruk van de beschrijving van de gevels wordt dan ook gelegd op de kleine verschillen, die de gevels van de oostelijke- en westelijke paviljoens met elkaar vertonen.

3.1.1 Vertreknummering

De bij de restauratie vastgestelde vertreknummering is in de verslaglegging aangehouden, om verwarring te voorkomen. Alle vertreknummers zijn opgebouwd uit een getal van drie cijfers, waarvan het eerste cijfer het verdiepingsniveau aangeeft en de twee volgende cijfers de opeenvolgende vertrekken, te beginnen in het midden van de zuidzijde en achtereenvolgens de oost- noord- en westzijde.

Onderhuis: niveau 100	nr. 123-142, 145-147
Begane grond: niveau 200	nr. 217-247
Eerste verdieping: niveau 300	nr. 314-328, 335-341a
Zolder: niveau 400	geen nummering aangegeven

Na de tekening- en tekstbladen volgen de fotobladen, die op aparte bladzijden zijn afgedrukt. Ook bij de aanduiding van de afbeeldingen is de vertreknummering aangehouden, om een directe oriëntatie mogelijk te maken, bijvoorbeeld 221/4 = afbeelding 4 van vertrek nummer 221. De algemene afbeeldingen van ieder niveau beginnen met bijvoorbeeld 200/1. De afbeeldingen van d het exterieur zijn doorlopend genummerd vanaf nr. 1.

3.2 Bouwgeschiedenis

3.2.1 De reconstructie van de colonnade

Het corps de logis was van 1686 tot 1692 met de vleugels verbonden door twee kwartcirkelvormige colonnades. Er is echter geen enkele historische afbeelding bekend die deze situatie weergeeft. Zeer belangrijk is daarom de reisbeschrijving van Nicodemus Tessin, die Het Loo in 1687 bezocht.[1]

Zonder zijn gedetailleerde beschrijving zou het bestaan van de colonnade op deze plaats nauwelijks bekend zijn geweest, daar andere geschreven bronnen slechts terloops melding maken van de toestand vóór de bouw van de paviljoens. In dit hoofdstuk wordt getracht om op basis van deze beschrijving, enkele aangetroffen bouwsporen en gevonden bouwfragmenten de juiste verschijningsvorm van de colonnade te reconstrueren.

In de totaalopzet van het eerste uitgevoerde ontwerp neemt de colonnade een voor Nederland unieke plaats in. Internationaal was deze opzet al langer bekend, maar in Nederland was een dergelijke opzet nog niet eerder gerealiseerd. Palladio ontwierp in de zestiende eeuw zijn Villa Trissino en Villa Badoer, waar eveneens colonnades de verbindingen vormden tussen een corps de logis en vleugelgebouwen.[2] Deze ontwerpen waren in Nederland bekend; Constantijn Huygens, secretaris van Willem 111, bezat bijvoorbeeld het werk van Palladio. Daar staat tegenover dat uit de correspondentie van de Nederlandse ambassadeur te Parijs blijkt, dat de hoofdopzet van Het Loo door een der Franse architecten van de 'Academié Royale d' Architecture' moet zijn vervaardigd. Ozinga noemde reeds de Franse voorgangers van de aanleg van Het Loo, namelijk het Palais de l'Institute (1660-1668) en het Trianon de Porcelaine (1670), beiden te Parijs.[3]

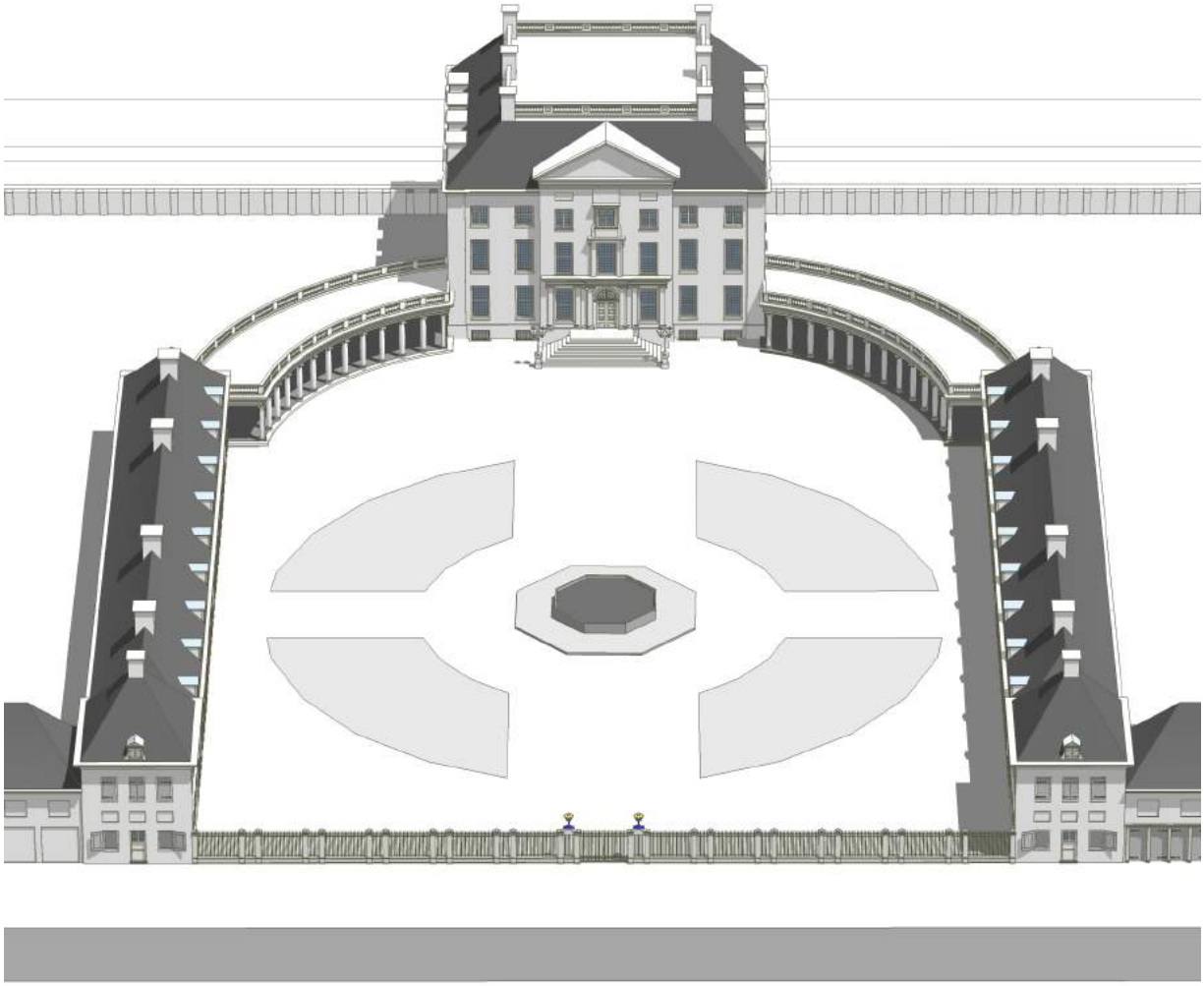
Omstreeks 1700 kreeg de colonnade in Nederland navolging, toen Roman in samenwerking met Marot het huis De Voorst ontwierp voor Arnold Joost van Keppel, Eerste graaf van Albemarle (1670-1718) en beschermeling van Willem III. De Voorst vertoont veel overeenkomsten met Het Loo, hoewel het kleiner van opzet is. De colonnade telde hier slechts zes zuilen aan iedere zijde. In 1847 werd de colonnade afgebroken, maar in 1909 gedeeltelijk herbouwd en gereconstrueerd volgens een aantal achttiende-eeuwse gravures, waarop zowel de voor- als achterzijde staat afgebeeld.[4] Ook is een ontwerptekening van de tuin bekend (aanwezig in het Rijksarchief te Arnhem), waarop de colonnade in plattegrond is getekend. Achter de galerijen die de bassecour afsluiten bevindt zich nog een overdekte gang, die de verbinding vormde tussen het corps de logis en de bijgebouwen. Op de gravure van de achterzijde is duidelijk te zien

1 G. Upmark, 'Ein Besuch in Holland 1687; aus den Reiseschilderungen des Schwedischen Architecten Nicodemus Tessin d.J.', *Oud Holland* XVIII (1900) 117-128 (Het Loo 121-124).

2 A. Palladio, *Quattro Libri dell Architetura* (Venetië 1570).

3 M.D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl* (Amsterdam 1938).

4 De gravures zijn afgebeeld in J. Harenberg, *De Voorst* (Alphen aan de Rijn 1981).

Afb. 1. Reconstructie van het corps de logis met de colonnades naar de vleugels na het gereedkomen van het paleis in 1686
(Isometrie Moned Leiden)

dat deze gang veel lager is dan het voorste deel van de colonnade, en dat het platte dak twee niveaus bezit. Bij zijn reconstructie van de colonnade op Het Loo heeft Van Nieukerken zich waarschijnlijk door deze afbeeldingen laten leiden, en het is niet onmogelijk dat Het Loo eenzelfde colonnade heeft gekend.
Tessin beschrijft de colonnade, die hij vanaf de bassecour beschouwde: '… diese ründungen haben auf jedweder seite 13 jonische Colonnen von gehauen stein ungefehr 6 1/2 elle hoch. diese beijde portiquen haben die floren, mitt klinker belegt, mitt einen tritt under, hinten seijndt wie pilaster, die gegen den Colonnen antworten, oben ist eine ballustrade'.[5] Wanneer aan een el de in Nederland gebruikelijke maat van ca. 69 centimeter wordt toegekend, dan zouden de kolommen ca. 450 centimeter hoog geweest moeten zijn, wat ongeveer gelijk is aan de hoogte van de pilasters in de middenrisaliet van het corps de logis. Wordt het in Nederland in deze periode veelal als voorbeeld gehanteerde architectuurtractaat van Scamozzi aangehouden, dan volgt uit de kolomlengte een moduulmaat van

5 Upmark 1900, 121-124.

450 / 8,75 = 51,4 cm, wat overeenkomt met 19,7 Rijnlandse duim.[6] De pilasters van de middenrisaliet zijn ca. 47 cm breed, wat overeenkomt met een moduul van 18 duim. Het is niet waarschijnlijk dat voor de colonnade een grotere moduulmaat zou zijn toegepast dan voor het hoofdgebouw. De moduulmaat van de colonnade zal eveneens rond 18 duim geweest zijn, hetgeen betekent dat de door Tessin opgegeven maat niet helemaal juist is.
Een tweede belangrijk gegeven is de vondst geweest van twee fragmenten van een Ionisch kapiteel, dat hoogstwaarschijnlijk onderdeel heeft gevormd van de colonnade. Het eerste fragment werd gevonden in de tijd van de architect Royaards, het tweede fragment werd in 1972 gevonden in 'Klein Zwitserland' bij Apeldoorn. Bij de reconstructie van het Ionische kapiteel bleek de onderzijde een middellijn te bezitten van 35,6 cm (= 5/6 moduul).[7] De hieruit volgende moduul van ca. 42,7 cm ligt dichtbij een theoretische moduul van 16 Rijnlandse duim (= 41,86 cm). De bijbehorende kolomlengte = 366,3 cm (8,75 moduul), een maat die sterk afwijkt van de door Tessin genoemde maat. Wordt daarbij de hoogte van een volledige kroonlijst opgeteld (1,75 moduul = 73,25 cm), dan zouden de kolom en de kroonlijst volgens deze gegevens samen 439,5 cm hoog zijn.
De derde aanwijzing betreft de tijdens de restauratie gevonden bouwsporen op de noordgevel van de westelijke vleugel. De sporen bestonden uit twee doorgangen in de noordwand, waartussen een aanzet van een muur; een scherpe afdruk van de geprofileerde deklijst van een balustrade, waaronder de afdruk van een balk; en een verticale sleuf aan de oostzijde van de gevel, net onder een rollaag en een lintvoeg met loodslabbe in het metselwerk op ca. 400 cm boven het huidige vloerniveau.
De rugwand van de colonnade moet zich ter plaatse van de muuraanzet hebben bevonden, de lintvoeg bepaalt de hoogte van de bovenkant van de kroonlijst, waardoor echter een verschil optreedt van 39 cm met de theoretische hoogte gebaseerd op een moduul van 16 duim. Wordt verondersteld dat de colonnade was voorzien van een gereduceerd hoofdgestel, overeenkomstig de kroonlijst van het corps de logis, dan wordt de hoogte met 1/3 verminderd, en bedraagt de hoogte van kolom en kroonlijst nog 415 cm. Ook de colonnade van De Voorst bezat een gereduceerd hoofdgestel, wat zichtbaar is op de gravure van Daniël Marot. Bij de reconstructie in het begin van deze eeuw werd deze verkorte kroonlijst opnieuw toegepast.
Een nauwkeurige doorsnedetekening uit 1892 geeft een vierde aanwijzing. Het betreft hier een opmeting die nog de oorspronkelijke toestand van de stallen laat zien.[8] Hieruit blijkt dat het oorspron-

6 Terwen heeft aangetoond dat het Scamozzisme, vooral na de bouw van het Amsterdamse Stadhuis, in Nederland vrijwel alles overheersend was. J.J. Terwen, 'Vincenzo Scamozzi's invloed op de Hollandse architectuur van de 17-de eeuw', Bulletin KNOB 65(1966) 129-130; Idem, 'Mag de bouwkunst van het Hollands classisisme 'palladiaans' genoemd worden?' *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 33(1983) 169-189.

7 De tekening werd vervaardigd door K.J. van Nieukerken, medewerker van architectenbureau Van Asbeck.

8 Met H.J.O.1892 moet H.J. Oosterbeek zijn bedoeld, bouwkundig tekenaar op Het Loo aan het einde van de negentiende eeuw. Tekening collectie PHL.

Afb. 2. De tuin van Het Loo met op de achtergrond het paleis en op de voorgrond de in 1692 naar de boventuin verplaatste colonnade. Tekening Jan de Beyer, 1732
[Apeldoorn, Collectie PHL, inv.nr. AT 0289]

kelijke vloerniveau zo'n 15 cm lager lag dan het huidige niveau. De hoogte van 415 cm zou hiermee zijn verklaard, ware het niet dat Tessin nog schrijft over een trede ter plaatse van de kolommen.
Het huidige niveau van de bassecour ligt gelijk aan de bovenste trede van de zandstenen trap naar het souterrain en het is niet waarschijnlijk dat deze hoogte sedert de bouw veel is veranderd. Het hoogteverschil van één trede, waarschijnlijk een halve moduul hoog, zou verklaard kunnen worden uit een naar de vleugels toe aflopend niveau van de bassecour. Op deze wijze is de hoogte van de colonnade, gebaseerd op een moduulmaat van 16 Rijnlandse duim, te verklaren en voldoet zij aan de aangetroffen bouwsporen.
Een volgende vraag die moet worden beantwoord is de exacte plaats van de kolommen. In *Het Voorbeelt Der Algemene Bouwkonst Van Vincent Scamozzi* (Amsterdam 1658) schrijft Danckert Danckertsz dat er voor de afstand tussen de kolommen geen eenduidige afstand wordt gegeven en dat in de praktijk de bouwmeester zelf zijn keuze moet bepalen. Vitruvius noemt verschillende maatsystemen, waarbij de kolommen relatief dicht op elkaar staan.
Hoewel de plaats van de achtermuur bekend is valt niets met zekerheid te zeggen over de breedte van de colonnade en of hierin een gang was opgenomen. Er is een overeenkomst bekend tussen de meestertimmerman Jan van Strijen en drie houtkopers te Zaan-

dam, opgesteld 17 mei 1686, betreffende de aankoop van balkhout ten behoeve van Het Loo.[9] De overeenkomst voorziet in *'Alle welke houtwaren, … zullen werden geinspecteert en gekeurt, door gemagtigde van zijn Hoogheid, den Heere prince van Oranje, alsoo alle dezelve hout waare gebruikt en verbout zullen werden, aan de huizinge, galderijen, stallingen en koetshuizen op Het Loo aldaar, voor welgemelde zijn hoogheid, …, voor de somme van 7000 Carolus guldens tot twintig stuivers het stuk.'* Van alle benodigde balken zijn de afmetingen en lengtes van de balken aangegeven in Rijnlandse voeten, maar bij de 'Lijste tot de Galderijen' moeten de balken van 'ordinaire langte' zijn. Alleen de prijs van het hout geeft nog een indicatie, dat gemiddeld 0,66 stuiver per tien voet kostte. Er werd voor de balken van de galerij een stuiver per tien voet betaald, wat betekend dat de balken ongeveer 15 voet lang moeten zijn geweest. Onderzoek tijdens de restauratie naar de fundamenten van de colonnade leverde niets op en zij zullen grotendeels verloren zijn gegaan bij de bouw van de paviljoens.

Bij de meetkundige reconstructie bleek dat de ronding van de colonnade geen exacte kwartcirkel kan hebben gevormd. Bij het uitzetten van twee lijnen in het verlengde van de westgevel van het corps de logis en de noordgevel van de westelijke vleugel, tot het snijpunt van deze twee lijnen, blijkt het verschil in afstand ca. 250 cm te bedragen. In de reconstructietekening is de plaats van de kolommen zodanig gekozen dat een regelmatig beeld is ontstaan.

Ook aan de gevels van het corps de logis zijn sporen van de vroegste situatie aangetroffen en er rees natuurlijk de vraag of er oorspronkelijk een directe doorgang vanuit de colonnade naar het onderhuis heeft bestaan. volgens de beschrijving van R.E. Murkes in een der halfjaarlijkse rapporten over de restauratie bleek dat alleen aan de oostzijde een doorgang geweest zou kunnen zijn.[10] Aan de oostzijde werden gedeelten van vensternissen aangetroffen, die passen in het stramien van de venstertraveeën. Het venster in het onderhuis was uitgevoerd in schoon metselwerk. De bovenliggende vensternis van de begane grond verdieping was te verdelen in twee delen, namelijk een bovendeel (boven de colonnade) dat waarschijnlijk in schoon metselwerk was uitgevoerd en een witgepleisterde onderzijde, die ophield bij de huidige natuursteendorpel. Veel bouwsporen zijn verdwenen bij de bouw van de paviljoens. Het lijkt niet waarschijnlijk dat er een doorgang naar de 'oude eetzaal' is geweest, in de eerste plaats door het hoogteverschil tussen de colonnade en de vloer van de 'oude eetzaal' en in de tweede plaats door de indeling van de eetzaal, waar zich aan de noordzijde de buffetruimte bevond, en het gezien de strenge etiquette niet aannemelijk is dat in een zo belangrijk vertrek bedienden zomaar in en uit kunnen lopen. De gerechten moesten woorden aangedragen vanuit de keuken, en de snelste weg was via de colonnade en de vestibule naar de eetzaal. De

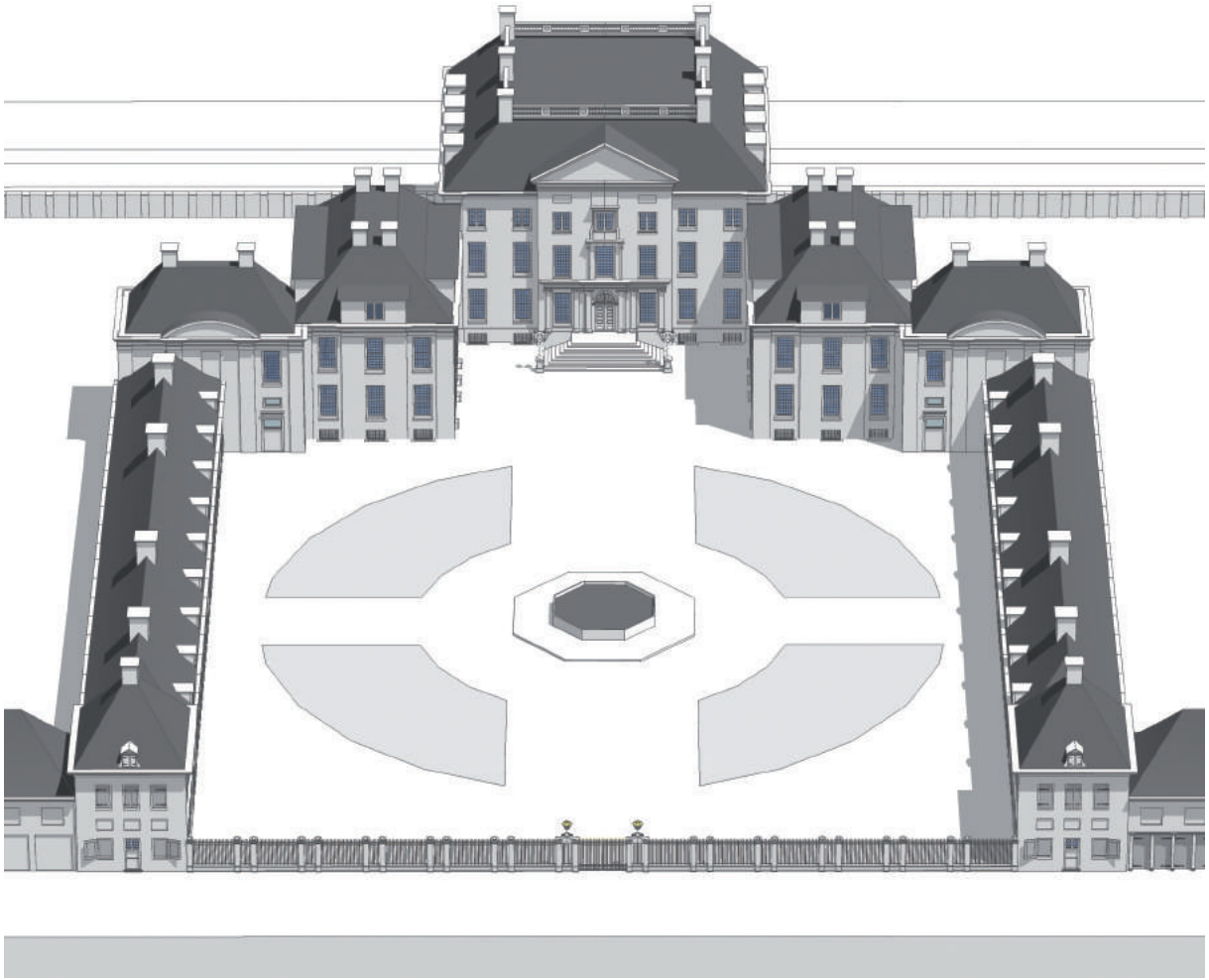
9 'Acte van aanbesteeding', tussen Jan van Strijen, meestertimmerman en Jelis Pietersz Haas, Lubbert Lourisz en Jan Claasz Schaap, houtkopers te Zaandam. Gemeentearchief Amsterdam, index notaris J. Commelin, inv.nr. 5608, d.d. 17 mei 1686. I.H. van Eeghen, 'Jan Strijen en Het Loo', in: *Maandblad Amstelodamum*, nov. 1961, 212-213.

10 R. E. Murkes, 'Onderzoek: colonnade', halfjaarlijks rapport nr. 2, april 1978.

Afb. 3.
De gereconstrueerde colonnade in 2004

vogelvluchttekening van de overigens weinig betrouwbare Romeyn de Hooghe laat dit zien, terwijl de paviljoens al gebouwd zijn en er een doorgang binnendoor aanwezig was.
Aan de westzijde werd een soortgelijke situatie aangetroffen, behalve dat er geen wit pleisterwerk werd gevonden, maar wel fragmenten van een raamkozijn, waarboven schoon metselwerk. De zoldering van de colonnade zal hebben bestaan uit zware moerbalken tussen de zuilen en de rugwand, en kinderbinten. De onderzijde was waarschijnlijk met houten delen betimmerd, ofwel tegen de onderzijde van de moerbalken, ofwel 'cassettengewijs' tegen de kinderbinten. Tegen de achterwand van de colonnade waren pilasters geplaats, die correspondeerden met de kolommen. Aan de kant van de konings- en koninginnetuin was de muur waarschijnlijk voorzien van nissen, zoals te zien is op een achttiende-eeuwse afbeelding van de achterzijde van de colonnade in de tuin door P. Schenk. Daarmee is dan eveneens de overstekende constructie van de balustrade ten opzichte van de achterwand verklaard, zoals de bouwsporen dat aangeven. Ook het dak en de waterafvoer werden door Tessin nauwkeurig beschreven: *'dass dach ist flach darauff undt mit bleij belegt wie Canalen weiss, dass das wasser doch immerfort etwass darauff beliegen bleibt, umb dass bleij zu conservierenj dass übrige wasser, welches man herabhaben will, läuft durch gewisse öffnungen unter der ballustrade in der bleijernen flachen ränne, so über der Cornicione Architravata der Colonnen ist, und kömpt endtlich in kleinen rännen herunter in den beijden ecken, von wannen es in den Canälen unter*

Afb. 4. Reconstructie van de toestand na gereedkomen van de paviljoens in 1692
(Isometrie Moned Leiden)

der erden weglauft, von welchen hier über all ein hauffen seijndt umb all den unflath undt wasser über all unter der Erden wegzuleiten'.[11] Uit zijn beschrijving blijkt dat Tessin het dak nauwkeurig heeft beschouwd, misschien vanaf een bovenliggend venster van het corps de logis. Hij maakt hierbij geen melding van een niveauverschil in het dak, zoals aanwezig op het huis De Voorst, wat ook niet wordt bevestigd door de bouwsporen. Dat maakt het aannemelijk dat dit verschil er niet is geweest. Wellicht dat het dak beloopbaar was door middel van houten vlonders, want de mogelijkheid om de tuin vanuit een verhoogd positie te aanschouwen, liet de zeventiende-eeuwer niet graag onbenut. Mogelijk was de colonnade via een trap aan de tuinzijde bereikbaar. De balustrade was waarschijnlijk op dezelfde wijze uitgevoerd als de balustrade op het dak van het corps de logis.

3.2.2 De bouw van de paviljoens

De uitbreiding van de paviljoens in 1692 was gebonden aan de ruimte tussen het corps de logis en de vleugels. Om vast te houden aan de symmetrische opzet van het huis was een gelijke uitbreiding ter

11 Upmark 1900, 121-124.

Afb. 5. Paleis Het Loo omstreeks 1700 met de paviljoens. Gravure Daniel Stopendaal
[Apeldoorn, Collectie PHL]

zijden van het corps de logis voor de hand liggend en bijna noodzakelijk. De opoffering van de colonnade, waardoor de oorspronkelijke gave aanleg verloren ging, kon worden geaccepteerd door deze opnieuw te op te bouwen in de vergrote tuin en te gebruiken als een afsluiting van de formele aanleg.
Constantijn Huygens (de zoon) schreef al in zijn journaal op 7 april 1692 dat Willem III: 'Seyde, dat het nieuwe gebouw, dat ter zijde aen het huys van 't Loo gemaeckt wierd, veel gemack daeraen, maar geen welstandt soude geven.'[12]
Het bouwvolume diende het midden houden tussen de omvang van het corps de logis en de vleugels. Dit werd bereikt door aan iedere zijde twee rechthoekige paviljoens te bouwen, die haaks op elkaar stonden en ongelijk van grootte waren (de volumes van buitenpaviljoen, binnenpaviljoen en corps de logis verhouden zich ongeveer als 1:2:5). In vergelijking
met de wijdse colonnade werd de bassecour direct vóór het corps de logis aanzienlijk verkleind en het huis raakte ingeklemd tussen de nieuwe paviljoens.
De verbinding met het corps de logis besloeg één travee aan de zijgevels, terwijl de buitenpaviljoens tegen de gehele noordgevels van de beide vleugels werden geplaatst. Slechts de binnenpaviljoens werden voorzien van een onderhuis, waarboven twee verdiepingen werden aangebracht, op gelijk vloerniveau met het corps de logis.

12 Constantijn Huygens jr., Journaal van 21 october 1688 tot 2 september 1696. Tweede deel (Utrecht 1877) 37.

Afb. 6. Paleis Het Loo gezien vanuit het zuiden. Onbekende fotograaf, ca. 1890
[Amersfoort, Beeldbank RCE. nr. 200223483]

Afb. 7. Zicht op de gepleisterde voorgevel van het paleis voor de verbouwing door Peters. Foto G. de Hoog, 1907
[Amersfoort, Beeldbank RCE, nr. 200223292]

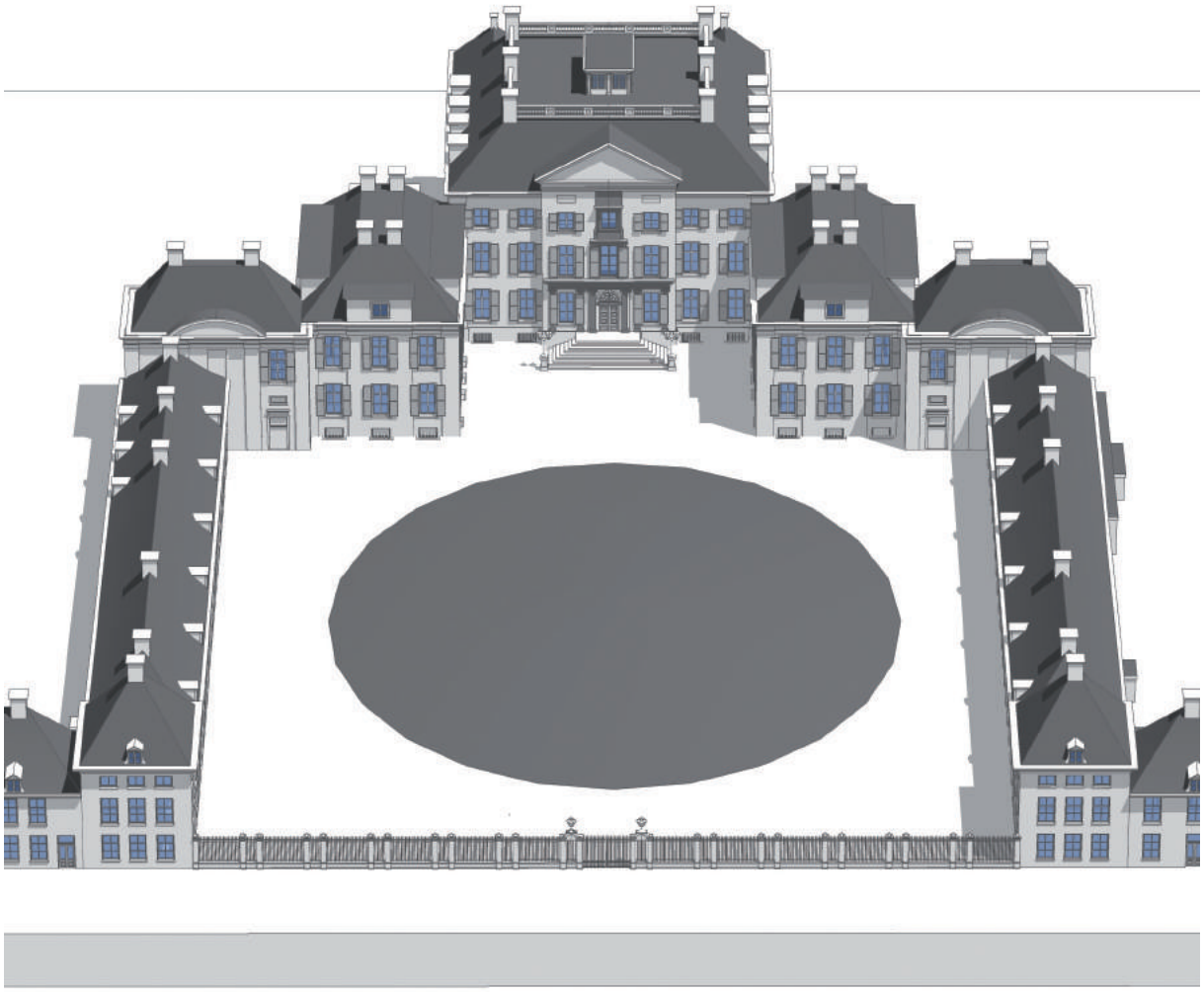
Afb. 8. Paleis Het Loo gezien vanuit het noordwesten met de toestand voor de verbouwing van 1914. Foto C. Steenbergh, ca. 1900
[Amersfoort, Beeldbank RCE, nr. 20023626]

De eerste verbouwingen van het interieur moeten kort na de bouw hebben plaatsgevonden. De tekening van Schonck toont op de eerste verdieping van het oostelijk binnenpaviljoen een verbrede schilderijengalerij, zodat deze ook als eet- en danszaal gebruikt kon worden. Het venster aan de noord- en zuidzijde werd hiervoor verbreed. De westmuur van de nieuwe zaal kwam voor het rechter venster van de bibliotheek te zitten, dat werd dichtgezet. Ten tijde van Lodewijk Napoleon werd vanuit deze zaal een doorgang gemaakt naar het balkon van de kapel. Tot 1911 vonden geen ingrijpende veranderingen meer plaats, al werd omstreeks 1875 door de architect L.H. Eberson (1822-1889) wel een verbouwing en verplaatsing voorgesteld van de kapel, in samenhang met een vergroting van de oostvleugel. Ter plaatse van de kapel werd op de eerste verdieping een salon en een slaapkamer ontworpen, waarbij de kapel werd ondergebracht in het eindpaviljoen van de verbrede oostvleugel. De betimmering van de kapel zou opnieuw worden toegepast. Tot uitvoering van de plannen is het niet gekomen.

3.2.3 De verbouwing van 1911-1914

Nadat in 1909 de nieuwe stallen in gebruik werden genomen, werd door de Rijksbouwmeester Peters een ontwerp gemaakt voor het paleis, 'zowel tot inrichting van dien vrijkomenden paleis-vleugel, als tot verbetering van het paleis-geheel, dat daaraan dringend behoefte had, en voldoend en behoorlijk logies miste voor het Hofpersoneel en H.M.'s gasten.'[13]
Het ontwerp van Peters uit 1909 had, behalve de verhoging met één verdieping van de binnenpaviljoens, in eerste instantie geen gevolgen voor de paviljoens. De uitbreiding van de keuken werd naast het oostelijk buitenpaviljoen ontworpen.
Onmiddellijk nadat het plan en de begroting van fl. 580.000 in 1911 was goedgekeurd werd met de verbouwing begonnen, die voort-

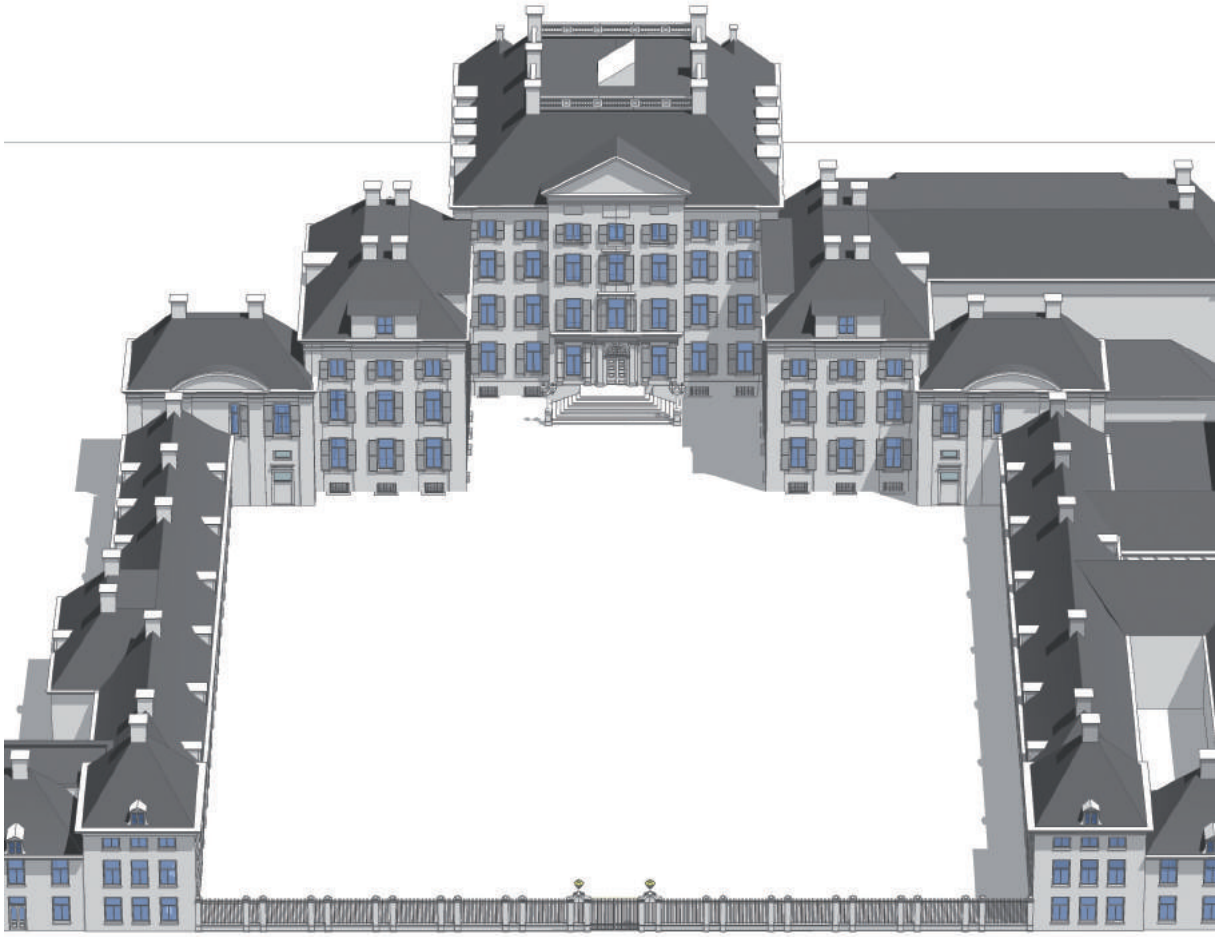
13 C.H. Peters, *Kort geschiedkundig overzicht van het paleis "Het Loo" met bijbehoorend park* ('s-Gravenhage 1914) 35.

Afb. 9. Het Loo voor de verbouwing door rijksbouwmeester Peters in 1914
[Isometrie Moned Leiden]

duurde tot 1914. Eerst tijdens de verbouwing werd, vooral van regeringswege, de behoefte gevoeld het paleis verder te vergroten.
De reactie van Koningin Wilhelmina is verwoord in een bericht van Hare Majesteit's Kabinet aan de minister: 'dat zij zich niet kan verenigen met de voorgestelde verandering aan de bestaande Grote- en Kleine Eetzaal, aangezien zij de kleine eetzaal in de tegenwoordige staat wenst te laten'.[14] Maar in de nazomer van 1909 gaat er een brief uit van "Lands Gebouwen" aan de Minister van Financiën waarin staat: 'Bij de uitvoering van de ontworpen plannen wordt een even eenvoudig als doelmatig geheel verkregen, vooral nadat de beide eetzalen zijn verlegd, hetgeen een onmisbaar vereiste is, dat te minder bezwaar heeft, daar de inrichting van de Kleine Eetzaal niet de minste verandering behoeft te ondergaan'. Uiteindelijk besluit de koningin de verplaatsing goed te keuren, op voorwaarde dat aan haar wordt gegarandeerd, dat de verplaatste eetzaal volkomen gelijk zal zijn aan de thans bestaande. In het bijzonder moet het oude decor met de meest mogelijke voorzichtigheid worden uitgenomen, opdat het weer in zijn oude toestand herplaatst zal kunnen worden, en

14 C.W. Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo* ('s-Gravenhage 1972) 15.

Afb. 10. Paleis Het Loo na de verbouwing door rijksbouwmeester Peters in 1914
[Isometrie Moned Leiden]

het bijwerken tot een minimum beperkt kan worden. Het eventueel bij- en overschilderen werd apart opgedragen aan W.A. Fabri. Deze krijgt ook de opdracht een wandschildering te vervaardigen, zoals die in het werk van Marot voorkomt. Daarna wordt hem tevens het overige schilderwerk toevertrouwd, waaronder een dessus-de-porte boven een nieuwe deur, overeenkomstig de bestaande schilderingen.[15] De plannen werden dus uitgevoerd, wat tot gevolg had, dat de galerij kwam te vervallen. Zelf schreef de Koningin later over de verbouwing; 'Helaas bracht deze geen verbetering van de stijl. Wat kan ik soms naar de oude verhoudingen en de afmetingen van het gebouwen de indeling, zoals die in de tijd van mijn jeugd was, terug verlangen'.[16]
Onder de bassecour werd een verbindingsgang tussen de oostelijke- en westelijke paviljoens aangebracht, zodat men niet meer de gangen van het onderhuis van het corps de logis hoefde te gebruiken om binnendoor van de ene naar de andere vleugel te komen.

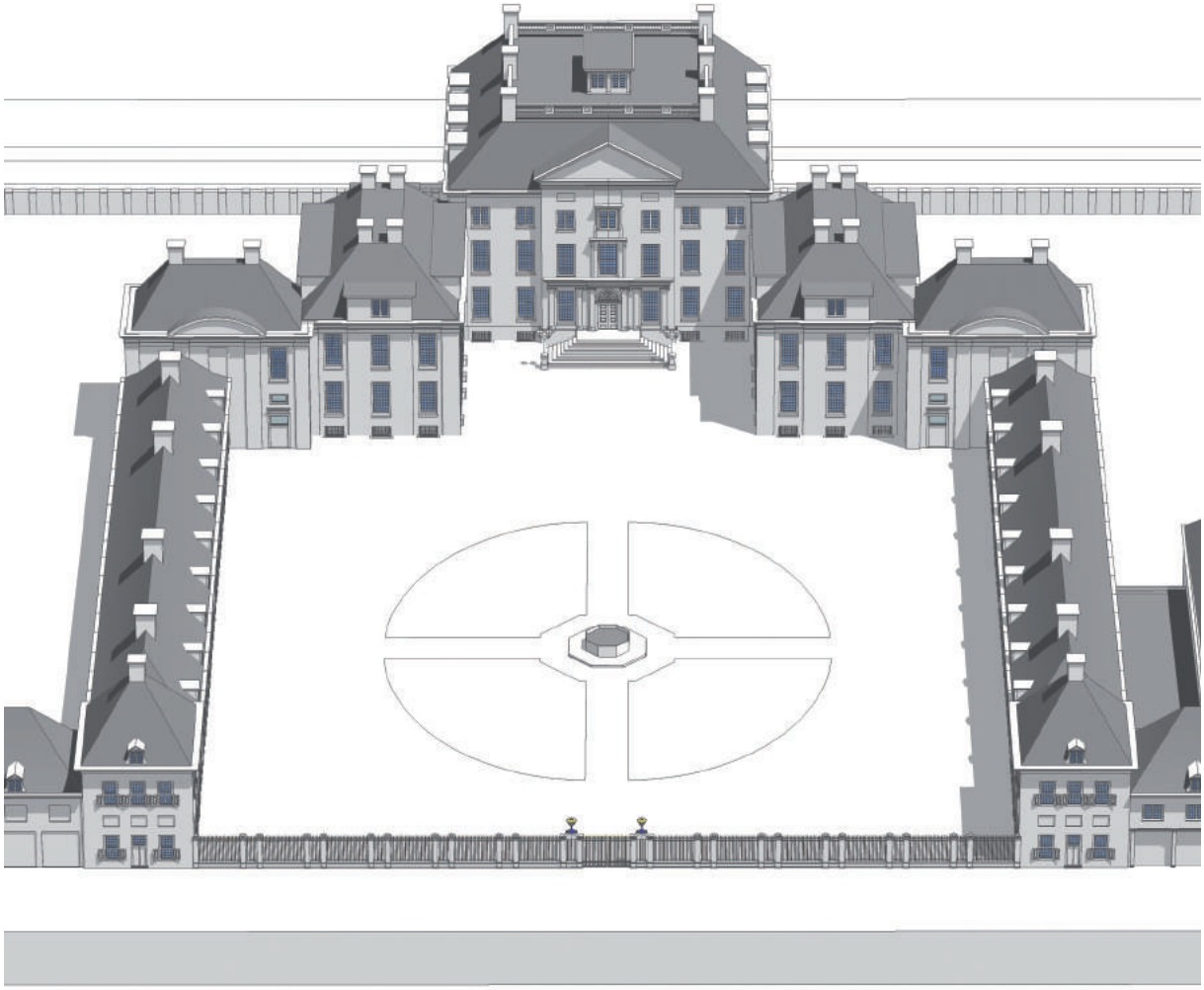
15 Dossier correspondentie op Het Loo, 1-3-1912. De dessus-de-porte bevindt zich nu in de vestibule

16 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Baarn 1959) 129.

Afb. 11. Paleis Het Loo gezien vanuit het zuiden. Foto G.Th. Delemarre, 1964 [Amersfoor, Beeldbank RCE, nr. 200223361]

Op de plaats van de Kleine Eetzaal kwam een antichambre met een nieuwe betimmering in L-XIV stijl. Het vertrek bood zowel toegang tot de
verplaatste Kleine Eetzaal, als de naastgelegen gang met zuilenrij. De zuidzijde van het binnenpaviljoen en de toegang tot de kapel bleven ongewijzigd. Twee gescheiden gangen, één voor gasten en één voor het personeel voerde naar de vleugel aan de Koningslaan.
Op de eerste verdieping werd de galerij opgeofferd aan een gedeelte van de Grote Eetzaal en twee portalen. Enkele waardevolle elementen van het zeventiende-eeuwse stucplafond werden verwerkt in het plafond van nieuwe eetzaal. Deze zaal was bedoeld voor grote diners en feesten, maar is in zijn hele bestaan slechts één keer officieel gebruikt. Hoewel de vergroting structureel zeer verstorend was voor de oorspronkelijke aanleg van Het Loo, trachtte Peters in de detaillering zoveel mogelijk aan te sluiten op de bestaande toestand van het paleis. De zaal was 25 m lang, 12 m breed en de grootste hoogte bedroeg 11,5 m. De vijf venstertraveeën aan de noordzijde bestonden uit naar binnen draaiende glasdeuren (ruitindeling 2x4 + 2x4) en een bovenlicht (2x3 + 2x3). Hierboven bevond zich een apart bovenraam (2x4 + 2x4). In de zuidwand was in dezelfde ritmering een dubbele paneeldeur aangebracht. De korte wanden waren ieder voorzien van een grote stookplaats tussen deurpartijen. Boven de deuren waren in het wandvlak balkons aangebracht met balustrades, waar in voorkomende gevallen muzikanten konden plaatsnemen. De stookplaats aan de oostzijde was afkomstig van de galerij en bestond uit een rechthoekige marmeren mantel, waarboven een

Afb. 12. Paleis Het Loo na het gereedkomen van de restauratie 1977-1984
[Isometrie Moned Leiden]

schilderij van Koning Willem III hing. De stookplaats aan de westzijde was een replica en hierboven hing een schilderij van Koningin Wilhelmina. De vloer was belegd met parket in een visgraatmotief en langs de wanden stonden rijen stoelen opgesteld. Het plafond werd geheel ontworpen in de geest van het stucplafond van de vroegere eetzaal en galerij. Om de veel grotere maat te overbruggen werd eerst een brede kroonlijst, gedragen door witte modillons. Hierboven begon de koof, waarna opnieuw een verhoging werd aangebracht, met twee banden modillons van een afwijkende vorm.
Daarna volgden de elementen afkomstig uit de oude eetzaal, zoals het cirkelvormige middenperk, en de met blad- en bloemmotieven uitgevoerde zijperken. Boven de eerste kooflijst waren een tiental ijzeren trekstangen aangebracht. De verlichting bestond uit acht kristallen kaarsenkronen.
Royaards was van mening dat de bouw van de grote eetzaal de streng geometrische aanleg van Het Loo 'roekeloos vernielde', terwijl de uitbreiding geen enkele architectonische kwaliteit bezat, maar slechts een 'faux air van deftigheid'. Zijn kritiek over de gehele verbouwing vat hij als volgt samen: 'Bij de verbouwing van 1911-1914 is èn de levendigheid van samenstelling èn het karakterverschil met de hoofdgebouwen opgeofferd aan de wens om aan het gehele com-

plex als Koninklijk Paleis een méér imponerende statie te verlenen. Dit streven naar monumentaliteit, waarvan de herstellingen in 1807 misschien enigszins het stempel droegen, heeft op fantasieloze wijze voortgezet, tot de meest wezenlijke aantasting van de architectuur van het paleis geleid'.[17] In de uiteindelijke beslissing deze zaal af te breken, speelden ook overwegingen van hogere restauratie- en exploitatiekosten een belangrijke rol.[18]

3.3 Bouwhistorische beschrijving

3.3.1 Exterieur westelijke paviljoens

3.3.1.1 Bouwmassa

De beide binnenpaviljoens hebben een souterrain met daarboven twee bouwlagen en een kap met een omgaand schilddak. De buitenpaviljoens hebben een begane grond en eerste verdieping een kappen met omgaande schilddaken.

3.3.1.2 Gevels algemeen

Overeenkomstig de uitvoering van het corps de logis is het basement een halve steen voor de gevel aangebracht, waarbij zowel de risalieten als de lisenen werden gekornist. In de detaillering van de kroonlijst zijn de risalieten eveneens gekornist, maar de lisenen eindigen bij de tandlijst onder de goot. In tegenstelling tot het corps de logis zijn de paviljoens geheel van een volledige kroonlijst voorzien.
De vorm en indeling van de vensters van het onderhuis en de twee verdiepingen is geheel gelijk aan die van het corps de logis.
De schuifvensters van de begane grond en eerste verdieping zijn gelijk en bezitten een indeling van 5x(5+5) ruiten. De uit eiken- en grenenhout samengestelde kozijnen konden nagenoeg allemaal opnieuw worden toegepast. De enige versiering bestaat uit de duivejagerprofilering op de hoeken. De onderdorpels zijn van hardsteen.
In het onderhuis zijn de vensters voorzien van zes verticale diefijzers (diagonaal geplaatst vóór het houten kozijn) en een horizontale verbindingsstaaf in het midden. Hier waren zowel nieuwe ramen als kozijnen noodzakelijk. De ramen zijn gedetailleerd als naar binnen draaiend, maar kunnen niet worden geopend. Aan de bovenzijde loopt het kozijn evenwijdig aan de licht gebogen gemetselde toog. De ruiten zijn allen rechthoekig. Het raamhout is wit geschilderd, de kozijnen in Bentheimer kleur en de dorpels in een grijze tint.
Bij de restauratie kwam achter de pleisterlaag tamelijk gaaf metselwerk te voorschijn, dat boven het basement slechts op enkele plaat-

17 Royaards 1972, 21.

18 J.B. van Asbeck en A.M.L.E. Erkelens,'De restauratie van de Lusthof Het Loo', *Bulletin KNOB*, 75(1976) 138-146.

Afb. 13. Paleis Het Loo vanuit het zuiden met de binnen- en buiten-paviljoens aan weerszijden van het corps de logis

sen behoefde te worden vervangen. Het oude voegwerk werd uitgehaald, waarna de gevel onder druk werd gereinigd met water.
Daarna werden de gevels opnieuw gevoegd overeenkomstig de gevonden voegwijze: geknipt, met een holle dagstreep in de lintvoegen. Na het ontpleisteren werd duidelijk dat men er tijdens de bouw van de paviljoens niet in was geslaagd een gelijke steen te bakken, overeenkomstig die van het corps de logis. De steen is duidelijk roder van kleur en verschilt ook in formaat. (10 lagen = 53,5 cm tegen 55 cm bij het corps de logis) Het kruisverband vertoont ook enige onregelmatigheid; om de koppenlaag te laten stroken met de strekkenlaag, is om de drie koppen een passteen nodig ter grootte van een drieklezoor (afmeting strek 18,5 -21,5 cm, afmeting kop 4,5 x 9,5 - 10,5 cm).
De baksteen van het basement van de binnenpaviljoens, die door optrekkend vocht ernstig was aangetast, werd tijdens de restauratie aan de buitenzijde bijna geheel vernieuwd, waarbij in tegenstelling tot het oorspronkelijke verband nu een regelmatig kruisverband werd opgemetseld. Het basement van de buitenpaviljoens was veel minder aangetast, en werd voornamelijk opnieuw gevoegd. Op de hoeken en bij de vensters zijn klezoren toegepast. Aan de onderzijde zijn de vensters voorzien van een rollaag en aan de bovenzijde van een strekkenlaag van vijf lagen hoog.
Voor de gevels aan de tuinzijde bevindt zich een pad van fijn grind. Ten behoeve van de vensters van het onderhuis zijn ondiepe koekoeken uitgespaard, met een scheiding van steens metselwerk. Aan de bassecour is een klinkerbestrating aangelegd.

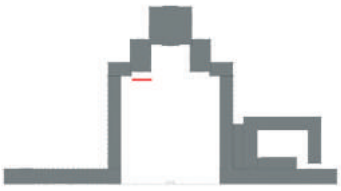
In de noord- en zuidgevels van de buitenpaviljoens bevinden zich boogvormige frontons, waarvan de timpanen gevuld zijn met beeldhouwwerk van in reliëf uitgehouwen zandsteen. Evenals de timpanen van het corps de logis is het beeldhouwwerk gewijd aan de jacht. Achtereenvolgens worden de zwijnenjacht, de hazen- en konijnenjacht, de hertenjacht en de valkerij uitgebeeld. Een uitvoerige beschrijving van alle timpanen is verricht door L.R.M. van Everdingen-Meyer.[19]
De zadeldaken, met een plat middengedeelte en schoorstenen op de hoeken, zijn gedekt met leien in Rijndekking. Conform de oorspronkelijke toestand zijn bij de restauratie de schuine dakvlakken aan de noord- en oostzijde weer rechts dekkend gelegd en aan de zuid- en westzijde links dekkend.

Afb. 14. Het corps de logis met aan weerszijden de binnenpaviljoens vanuit het zuiden

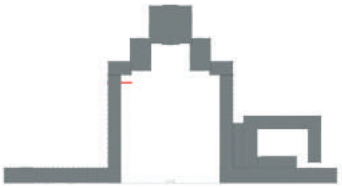
3.3.1.3 Zuidgevel westelijk binnenpaviljoen

De zuidgevel telt drie vensterassen, verdeeld over een middenrisaliet en twee zijtraveeën, waarin schuifvensters zijn aangebracht. Tussen de middenrisaliet en de hoeklisenen liggen de vensters een halve steen terug in het gevelvlak. De gevel wordt afgesloten door een gootlijst, bestaande uit een zandstenen architraaflijst, een bakstenen fries en een getande houten gootlijst. Boven de goot bevindt zich een rechthoekige gemetselde dakkapel ter breedte van de middenrisaliet. Het venster, uitgevoerd als bolkozijn, bevindt zich in de centrale as; indeling (2x4)+(2x4). Twee loden pijpen, aangebracht naast

19 Louise van Everdingen, *Het Loo, de Oranjes en de jacht* (Haarlem 1984) 70-77.

de lisenen voeren het hemelwater af. Ter plaatse van de kroonlijst zijn de pijpen in Bentheimerkleur geschilderd.

3.3.1.4 Zuidgevel westelijk buitenpaviljoen

De gedeeltelijk achter de vleugels verdwenen zuidgevel van het buitenpaviljoen telt drie ongelijke traveeën, gescheiden door lisenen. De twee binnenste lisenen markeren het boogvormige fronton, waar in het timpaan beeldhouwwerk is aangebracht, dat de zwijnenjacht verbeeld. Door het verdiepte gedeelte van de middenrisaliet is in feite een pilastergevel ontstaan van vier pilasters met vlakken van ongelijke breedte. In de rechter travee is een dubbele paneeldeur met een bovenlicht opgenomen, voorzien van een fors houten kozijn met een geprofileerde lijst (ruitindeling bovenlicht 6x2). Het kozijn wordt beëindigd door een waterlijst met een ingezwenkt fries en een klein overstek.
Hierboven bevindt zich een tweede afzonderlijk bovenlicht van 5x2 ruiten, dat is aangebracht om het ritme van de gewone schuifvensters in de gevel niet te doorbreken. Aan weerszijden van de deurpartij zijn twee geschilderde roodkoperen lantaarns aangebracht, rustend op een smeedijzeren arm. In de middentravee bevindt zich een halfvenster, indeling 5x2 ruiten. Het timpaan is tijdens de restauratie hersteld en ontdaan van vele verflagen. De ronding van het timpaan bleek uit massief eikenhout te bestaan, inclusief alle profileringen.[20] Ook de loodslabbe onder het beeldhouwwerk van het timpaan bleek oorspronkelijk te zijn, een der weinige onderdelen van het hele gebouw dat bewaard is gebleven. Het vrijkomende metselwerk binnen het timpaan werd gerepareerd en opnieuw gevoegd. Het hoofdmotief is hier een zwijnskop, waaromheen vangnetten zijn gedrapeerd. Voorts zijn aan weerszijden verschillende wapens afgebeeld, zoals pijlenkokers, een geweerkolf, een loop, een kruitbus versierd met eikenloof en diverse zwijnspiesen. Het beeldhouwwerk van de timpanen werd gerestaureerd door J.Th.C.M. Brinkman te Langbroek.

3.3.1.5 Westgevel westelijk buitenpaviljoen

Tussen de hoeklisenen bevinden zich drie venstertraveeën, waarvan de buitenste twee zijn uitgevoerd met volwaardige roedenvensters. De middelste venstertravee is als een versmalde blindnis in de gevel opgenomen. De gootlijsten bleken voor het grootste gedeelte nog oorspronkelijk te zijn. Opmerkelijk was dat de lijsten uit één stuk waren vervaardigd. Daar waar de delen onherstelbaar waren aangetast werden deze vernieuwd. Boven de goot is een smalle dakkapel geplaatst (ruitindeling 3x5), voorzien van klauwstukken en een geprofileerde lijst. door het ontbreken van een onderhuis zijn in het basement geen vensters opgenomen.

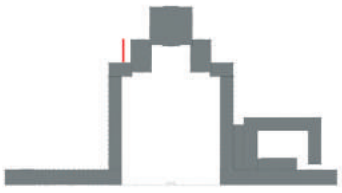
20 A.C. Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo van maart tot oktober 1978*. Halfjaarlijks verslag, deel 3.

Afb. 15. Het westelijk binnenpaviljoen gezien vanuit de tuin

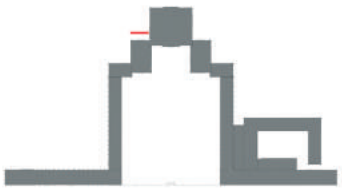
3.3.1.6 Noordgevel westelijk buitenpaviljoen

De gevelcompositie is gelijk aan die van de zuidgevel, en bestaat uit drie traveeën, gescheiden door lisenen. In iedere travee zijn twee gelijke vensters geplaatst. De twee binnenste lisenen markeren het boogvormige fronton, met een uitgebeeld, opspringend uit gestileerd bladwerk, met aan weerszijden een gedrapeerd net.

3.3.1.7 Westgevel westelijk binnenpaviljoen

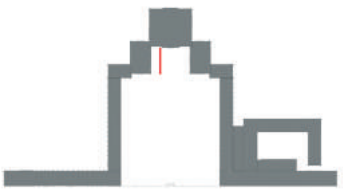
De westgevel is onderverdeeld in een brede middenrisaliet waarin drie vensterassen. De noordelijke zij travee telt één vensteras gevat tussen lisenen. De zuidelijke travee valt weg door de aansluiting met het buitenpaviljoen. Boven de kroonlijst is een brede dakkapel gemetseld, waarin drie bolkozijnen met roedenramen zijn opgenomen (indeling 2x4 + 2x4). Het metselwerk van de dakkapel volgt de verspringingen en detaillering van de gevel, waarbij de binnenste lisenen van de zijtraveeën de begrenzing vormen van de dakkapel.

Afb. 16. Het westelijk buitenpaviljoen gezien vanuit de tuin

Een geprofileerde houten gootlijst beëindigt de bovenzijde In het basement bevindt zich een dubbele toegangsdeur naar het onderhuis, die te bereiken is via een trap van zeven treden (aantrede 16 cm, optreden 29 cm). De trap, vervaardigd in een vervangende zandsteen, werd bij de restauratie aangebracht, na verwijdering van het bordes uit 1809. Via een rooster over de volle breedte van de trap wordt het regenwater afgevoerd.

3.3.1.8 Noordgevel westelijk binnenpaviljoen

De noordgevel is nagenoeg gelijk aan de zuidgevel van het binnenpaviljoen en telt drie vensterassen, verdeeld over een middenrisaliet en twee zij traveeën. De linker liseen valt bijna geheel weg door de aansluiting met het corps de logis. Boven de goot bevindt zich een rechthoekige gemetselde dakkapel ter breedte van de middenrisaliet. Het venster, uitgevoerd als bolkozijn, bevindt zich in de centrale as; indeling (2x4)+(2x4).

3.3.1.9 Oostgevel westelijk binnenpaviljoen

De oostgevel van het westelijk binnenpaviljoen is gelijk van compositie aan de westgevel. De gevel is onderverdeeld in een brede middenrisaliet waarin drie vensterassen. Boven de kroonlijst is een brede dakkapel gemetseld, waarin drie bolkozijnen met roedenramen zijn opgenomen (indeling 2x4 + 2x4).
Door de korte aansluiting met het corps de logis bevindt de linker liseen van de rechter zijtravee zich geheel in het zicht.

3.3.1.10 Dak westelijk binnenpaviljoen

De vogelvluchttekening uit het einde der zeventiende eeuw, toegeschreven aan Jacob Roman, vormde naast enkele foto' s van vóór 1911, een belangrijke bron van het onderzoek naar de oorspronkelijke toestand. De vergroting in 1911, waarbij een verdieping aan de binnenpaviljoens werd toegevoegd, was tamelijk getrouw uitgevoerd, maar met name de brede dakkapellen aan de oost- en westzijde werden hierbij anders uitgevoerd. In april 1978 was het nieuwe leidak gereed.
De kappen van de binnenpaviljoens werden bij de restauratie geheel vernieuwd. Op het nieuwe beschot werden de schuine dakvlakken aan vier zijden belegd met Katzenberger leien in Oud-Rijnse dekking, volgens het bestek van 1976 met een dikte tussen 5-7 mm en een lengtesortering van 17-26 cm. Het gewicht bedraagt ca. 35 kg/m2. De leien zijn 'losvast' op het beschot bevestigd met drie roodkoperen leinagels per lei, voorzien van een platte kop en een dubbel gekartelde steel. De noord- en oostgevel zijn rechts dekkend gelegd, de zuid- en westgevel links dekkend. De hoeken zijn voorzien van met lood bedekte hoekkepers. Het platte dak van de dakkapellen is gedekt met lood van 40 kg/m^2. Het hemelwater wordt via de achterzijde van de dakkapel naar het dakvlak afgevoerd. Het platte dak is bedekt met een loden bekleding van 40 kg per m^2. De driehoekige roeflatten zijn in oost-westelijke richting geplaatst. Via sparingen in de goot wordt het regenwater langs het oostelijk- en westelijk dakvlak afgevoerd. Alleen bij de velden tussen de schoorstenen aan de noord- en zuidzijde stroomt het water weg langs de andere dakvlakken. De vierkante schoorstenen (hoogte ca. 170 cm) zijn gemetseld in kruisverband. Deze worden beëindigd door een betondekplaat met een gegoten profilering (op enkele plaatsen reeds beschadigd) welke zijn geschilderd in zandsteenkleur. De platen zijn met lood afgedekt.

3.3.1.11 Dak westelijk buitenpaviljoen

Op de oorspronkelijke kap werd nieuw dakbeschot aangebracht, waarna het dak op dezelfde wijze werd vernieuwd als dat van het binnenpaviljoen. De timpanen werden bekleed met lood, zwaar 30 kg/m2

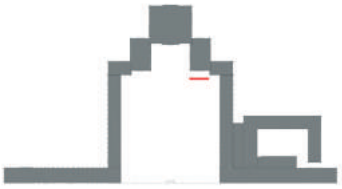
3.3.2 Exterieur oostelijke paviljoens

3.3.2.1 Bouwmassa

De bouwmassa is gelijk aan die van de westelijke paviljoens.

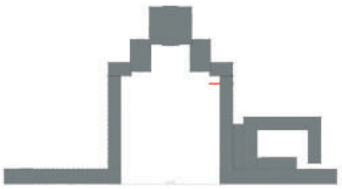
3.3.2.2 Gevels algemeen

De gevels zijn op gelijk wijze opgebouwd als die van de westelijke paviljoens; de timpanen hebben andere voorstellingen. Belangrijk verschil met de westzijde is dat de noord- en de oostgevel van het binnenpaviljoen als gevolg van de afbraak van de balzaal vrijwel volledig nieuw dienden te worden opgetrokken.

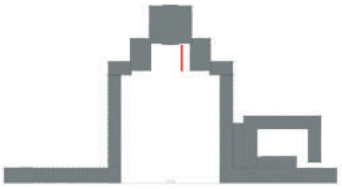
3.3.2.3 Zuidgevel oostelijk buitenpaviljoen

De zuidgevel is het spiegelbeeld van de zuidgevel van het westelijk buitenpaviljoen. Een verschil is dat het middelste venster onder het timpaan geheel is uitgevoerd als blindnis. Aan deze gevel wordt in het timpaan de hertenjacht verbeeldt, met in het midden de kop van een edelhert, een twaalfender gewei dragend. Om de hals van het hert hangt een grote jachthoorn, waarachter netten zijn gedrapeerd, die verschillende jachtattributen gedeeltelijk bedekken, zoals pijlenkokers, speren, een aks en messen.

3.3.2.4 Zuidgevel oostelijk binnenpaviljoen

De zuidgevel is het spiegelbeeld van de zuidgevel van het westelijk binnenpaviljoen.

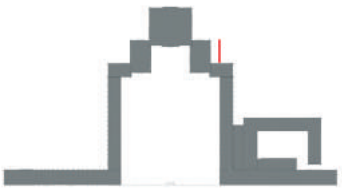
3.3.2.5 Westgevel oostelijk binnenpaviljoen

De westgevel is het spiegelbeeld van de oostgevel van het westelijk binnenpaviljoen.

3.3.2.6 Noordgevel oostelijk binnenpaviljoen

De noordgevel is het spiegelbeeld van de noordgevel van het westelijk binnenpaviljoen.

3.3.2.7 Oostgevel oostelijk binnenpaviljoen

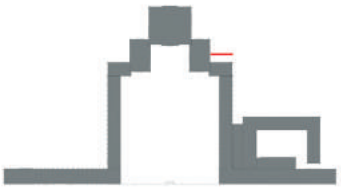
De oostgevel is het spiegelbeeld van de westgevel van het westelijk binnenpaviljoen.

Afb. 17. tHet oostelijk binnenpaviljoen gezien vanuit de tuin

3.3.2.8 Noordgevel oostelijk buitenpaviljoen

De noordgevel is het spiegelbeeld van de noordgevel van het westelijk buitenpaviljoen. In het timpaan wordt de valkerij en de vogelvangst verbeeldt. De valk staat centraal afgebeeld en wordt omgeven door gestileerd bladwerk en attributen die bij de valkerij werden gebruikt.

3.3.2.9 Oostgevel oostelijk buitenpaviljoen

De oostgevel is het spiegelbeeld van de westgevel van het westelijk buitenpaviljoen.

3.3.2.10 Dak oostelijk binnenpaviljoen

Het dak van het oostelijk binnenpaviljoen is op dezelfde wijze vernieuwd als dat van het westelijke binnenpaviljoen.

Afb. 18. Het oostelijk buitenpaviljoen gezien vanuit de tuin

3.3.2.11 Dak oostelijk buitenpaviljoen

Het dak van het oostelijk buitenpaviljoen is op dezelfde wijze vernieuwd als dat van het westelijke buitenpaviljoen. De toegang tot de kap is mogelijk via de dakkapel aan de oostzijde.

3.3.3 Constructie

3.3.3.1 Souterrain

Bij de bouw van de paviljoens werd het voldoende geacht om alleen de binnenpaviljoens van een onderhuis te voorzien. In deze bouwdelen hebben de meeste ruimten ribloze kruisgewelven. Op de scheiding van de gewelven onderling en tussen de open doorgangen naar andere ruimten zijn brede bogen in schoon metselwerk aangebracht.

3.3.3.2 Draagconstructie

In de oorspronkelijke opzet was in alle ruimten boven de eerste en tweede verdieping sprake van enkelvoudige balklagen. Deze zijn door de bijzondere afwerkingen in de vorm van beschilderde plafonds en stucplafonds vrijwel nergens in het zicht. De balken liggen vrijwel overal in de kortste overspanningsrichting op in de bouwmuren. In een aantal gevallen vormen de lichtere scheidingswanden tussen de vertrekken een tussenondersteuning. Bij de restauratie van extra ondersteuningen met stalen balken aangebracht.

3.3.3.3 Kapconstructie

3.3.3.3.1 Kap van het westelijk buitenpaviljoen

Het dak heeft altijd bestaan uit een carrévormig schilddak met plat middengedeelte. Volgens de plattegrond van Schonck bevonden zich in de kap kamers voor een knecht, kamerdienaren en lakeien. Door de sloop van de tweede verdieping is de uit 1911 daterende kap verwijderd en werd een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen kap aangebracht naar gegevens van de plattegrond van Schonck. De indeling in vertrekken bleef achterwege, daar de zolder na restauratie grotendeels in beslag wordt genomen door installaties, leidingen etc.
Bij de restauratie is gekozen voor het vervaardigen van een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen kap, die viel te reconstrueren uit de bouwsporen en de tekening van Schonck (1767). De verbindingen bestaan zowel uit de klassieke pen- en gatverbindingen, als stalen platen met door en door bouten.
De kapconstructie bestaat uit vier primaire gebinten in noord-zuidelijke richting, bestaande uit een doorgaande balk (32x26 cm), zes standvinken en twee spantbenen. De twee buitenste gebinten zijn in de lengterichting geschoord met korbelen. Ter plaatse van de standvinken worden zij gekruist door even zoveel gebinten in oost-westelijke richting, die door middel van korbelen hieraan zijn verankerd. Het tweede juk van de O-W gebinten bestaat uit twee schaargebinten, (14x19,5 cm) verstevigd met een hanenbalk en een nokstijl. Tussen de nokgordingen is de horizontale dakbalklaag bevestigd (10x20 cm), waarop het dakbeschot en de loden bedekking is geplaatst. De sporen van de dakvlakken rusten op een muurplaat van Oregon pine en worden ondersteund door de gordingen en de nokbalk van het tweede juk. De schoorstenen en luchtkanalen zijn halfsteens gemetseld en verstevigd met ijzeren hoekprofielen.

3.3.3.3.2 Kap westelijk buitenpaviljoen

De kappen van de buitenpaviljoens zijn de enige van het paleis, die de verbouwing van 1911 hebben overleefd. Volgens de plattegrond van Schonck was dit de ‘zolder boven het quartier van dH. Wilknitz’. Eerst na 1914 werd op de zolder een drietal vertrekken afgetimmerd met kastenwanden.
De kap bleek bij de restauratie nog in goede staat te zijn. Gedeelten van de muurplaat zijn verrot, maar nog niet vervangen. De kap kreeg een behandeling tegen houtworm. Bij het onderzoek naar tel-

merken bleek dat deze in de verbindingen zijn aangebracht. Dankzij een afgezaagde spantbalk kon dit worden geconstateerd. Het trappenhuis is omtimmerd met wanden van stijl- en regelwerk. In het rechterdeel van de zolder is de machinekamer van de lift geplaatst, op een ondervloer van beton. De schacht is uitgevoerd in steens metselwerk.
De grenen kapconstructie bestaat een Oudhollandse sporenkap van vier gebinten (richting N-Z). De hoekstijlen ontmoeten de buitenste gebinten in de nok. Ieder gebint is opgebouwd uit twee kapjukken, voorzien van korbelen. De gebintstijlen rusten op een strijkbalk, die gedeeltelijk in de muur is opgelegd. De sporen rusten op een hoger gelegen muurplaat, die met blokkelen is verankerd aan de gebinten. Daar de nok dezelfde breedte heeft als de schoorstenen zijn twee nokbalken aanwezig. Het platte dakvlak is met lood bekleed. De telmerken zijn aan de binnenzijde van de houtverbindingen aangebracht. Dit kon slechts op één plaats worden geconstateerd, daar waar aan de westzijde in het midden een balk was afgezaagd. Het betrof hier een gehakte V. In het oostelijk buitenpaviljoen waren vier halve maantjes zichtbaar tussen een spantbalk en een korbeel. Deze twee gegevens bieden nog te weinig houvast om het telsysteem te reconstrueren.

3.3.3.3.3 Kap oostelijk binnenpaviljoen

De kap heeft altijd de vorm van een schilddak met plat middengedeelte. De zolderruimte was kleiner dan aan de westzijde, omdat ongeveer de helft in beslag werd genomen door het verhoogde stucplafond van de galerij. In het overig gedeelte bevonden zich een viertal zolderkamers. De in 1914 toegevoegde verdieping werd geheel ingedeeld met bedienden-kamers.
Met de restauratie werd deze verdieping verwijderd. De zolder bestaat nu uit een open ruimte, met een verhoogd gedeelte aan de zuidzijde, dat noodzakelijk is vanwege het spiegelplafond van de bibliotheek.
Over de hele zolder zijn leidingen aangebracht ten behoeve van de lucht-behandelingsinstallatie van de onderliggende vertrekken.
Bij de restauratie is gekozen voor het vervaardigen van een nieuwe grenen kap, die viel te reconstrueren uit de bouwsporen en de tekening van Schonck (1767). De verbindingen bestaan zowel uit de klassieke pen- en gatverbinding, als stalen platen met door en door bouten.
De kapconstructie bestaat uit drie primaire gebinten in noord-zuidelijke richting, bestaande uit een doorgaande balk (32x26 cm), zes standvinken en twee spantbenen. De standvinken zijn in de lengterichting gedeeltelijk geschoord met korbelen. Ter plaatse van de standvinken worden zij gekruist door even zoveel gebinten in oost-westelijke richting en zijn door middel van korbelen hieraan verankerd. Het tweede juk van de O-W gebinten bestaat uit twee schaargebinten, (14 x 19,5 cm) verstevigd met een hanenbalk en een nokstijl.

Tussen de nokgordingen is de horizontale dakbalk laag bevestigd (10 x 20 cm), waarop het dakbeschot en de loden bedekking zijn geplaatst.
De sporen van de dakvlakken rusten op een muurplaat van Oregon-pine en worden ondersteund door de gordingen en de nokbalk van het tweede juk. De schoorstenen en luchtkanalen zijn halfsteens gemetseld en verstevigd met ijzeren hoekprofielen.

3.3.3.3.4 Kap oostelijk buitenpaviljoen

De zolder boven de kapel is slechts toegankelijk via de goot en de dakkapel aan de oostzijde. Door het hoge plafond van de kapel is de binnenruimte beperkt en moeilijk te betreden. De oorspronkelijke spanten bleken bij de restauratie nog in goede staat te zijn. De kap kreeg een behandeling tegen houtworm.
Bij het onderzoek naar telmerken bleek dat deze in de verbindingen zijn aangebracht. Dankzij een krom getrokken verbinding kon in een der balken vier gehakte maantjes worden geconstateerd.
De grenen kapconstructie bestaat een Oudhollandse sporenkap van vier gebinten (richting N-Z). De hoekstijlen ontmoeten de buitenste gebinten in de nok. Ieder gebint is opgebouwd uit twee kapjukken, voorzien van korbelen. De gebintstijlen rusten op een strijkbalk, die gedeeltelijk in de muur is opgelegd. De nieuwe sporen rusten op een hoger gelegen muurplaat, die met blokkelen is verankerd aan de gebinten. Daar de nok dezelfde breedte heeft als de schoorstenen zijn twee nokbalken aanwezig. Het platte dakvlak is met lood bekleed.

3.4 Waardering

3.4.1 Exterieur/gevels

Van de voor- en zijgevels van de paviljoens is het metselwerk vrijwel volledig oorspronkelijk (1686). Van de achtergevel is alleen de midden-risaliet oorspronkelijk. Bij de laatste restauratie zijn, na de sloop van de uitbouwen van 1894, de aangrenzende geveldelen zorgvuldig gereconstrueerd. Bijzonder zijn de timpaanvullingen van de frontons van de voor- en achtergevel. Het geheel heeft hoge monumentwaarden.

3.4.2 Souterrain

Van het souterrain bleef de oorspronkelijke indeling grotendeels bewaard. Bij alle ruimten is wat de opzet betreft sprake van hoge monumentwaarden. De nieuwe inrichting van verschillende ruimten (toiletgroepen en museumwinkel) heeft in indifferente monumentwaarde.

3.4.3 Bel-etage / begane grond

In vrijwel alle vertrekken op de bel-etage waren bij de aanvang van de restauratie van 1977-1984 grote delen van de oorspronkelijke interieurs aanwezig. Deze zijn in een aantal gevallen aanvullend gereconstrueerd. Ter plaatse van de gesloopte uitbouwen, kwam op basis van de plattegronden van Schonck, de oorspronkelijke indeling terug. Ook hier is sprake van een ingrijpende reconstructie. De zaal vormt een kenmerkend voorbeeld van de toen geldende restauratievisie en van het oeuvre van Van Asbeck. In vrijwel alle ruimten is sprake van hoge monumentwaarden.

3.4.4 Eerste verdieping

Bij alle vertrekken op de eerste verdieping is sprake van uitzonderlijke monumentale waarden. In een aantal gevallen gaat het om oorspronkelijke elementen uit de bouwtijd, zoals schouwpartijen, lambriseringen en plafonds. In veel van de ruimten zijn deze gecombineerd met elementen uit een latere periode. Ook is in een aantal ruimten sprake van een zorgvuldige reconstructie of aanvulling tijdens de laatste restauratie. Uitzonderlijk zijn het spiegelkabinet, de schilderijenzaal en de kapel. In alle ruimten is sprake van hoge monumentwaarden.

3.4.5 Zolder/kappen

Na de sloop van de in 1914 aangebrachte extra verdieping en nieuwe kapconstructies kwam bij de restauratie van 1977-1984 een reconstructie van de zeventiende-eeuwse kap tot stand op basis van de tekeningen van Schonck en de nog oorspronkelijke kap op het westelijke buitenpaviljoen. Van deze laatste bleef de oorspronkelijke

constructie vrijwel volledig bewaard. Er is daarom sprake van zeer hoge monumentwaarden. Voor de overige kappen gelden indifferente waarden.

3.5 Ruimteboek paviljoens

3.5.1 Interieur westelijke paviljoens

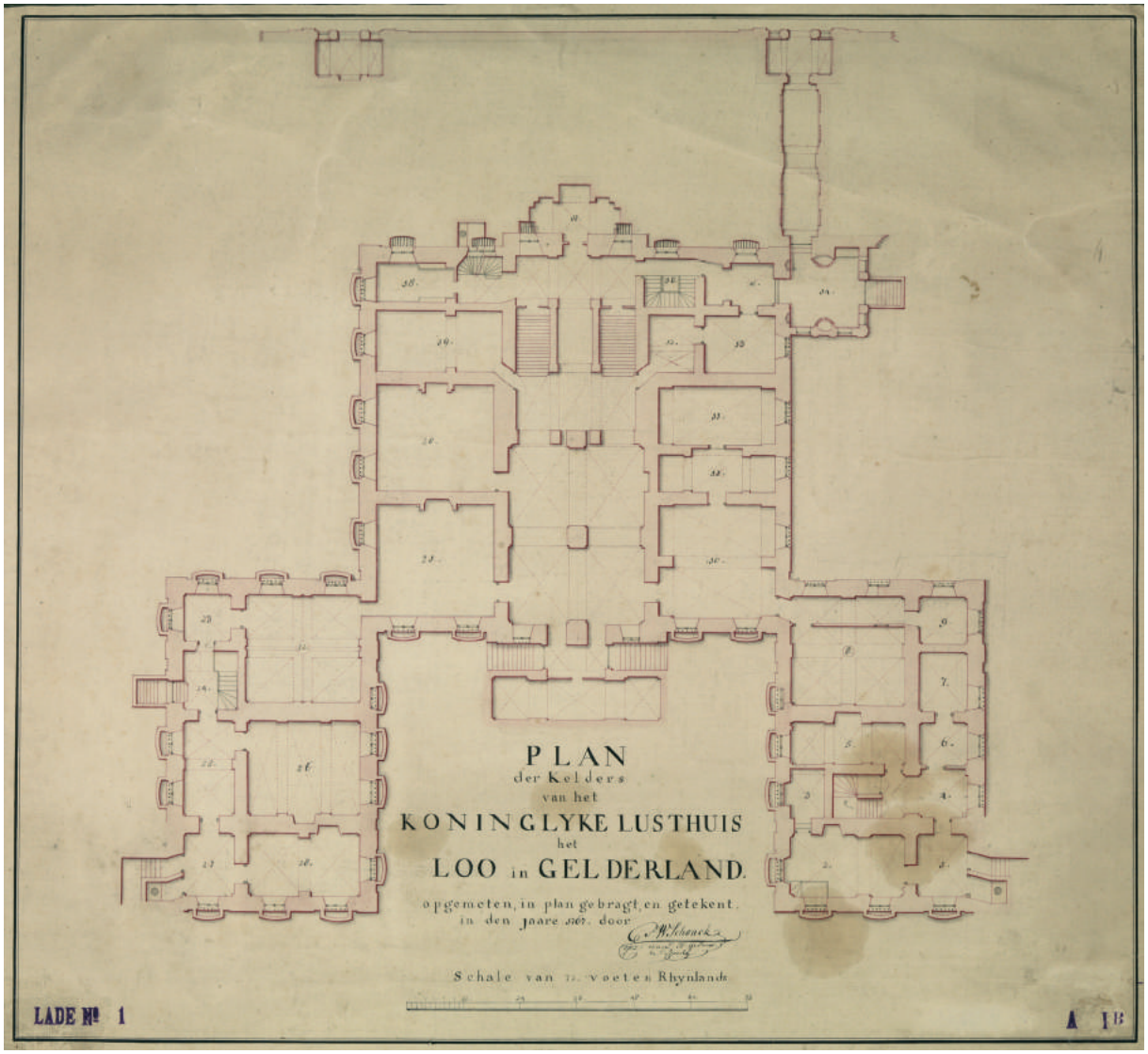
3.5.1.1 Westelijk binnenpaviljoen, souterrain

(Vis, III, 25)

Restauratietekeningen:
Daar van de meeste vertrekken in het onderhuis geen aparte tekeningen zijn gemaakt worden de belangrijkste tekeningnummers hier vermeld.
0-2, -2a, -5
B-1, -2, -27, -28
1307-C1
W-43, -43a, -44, -44a, -56, -57, -59, -62, -79, -115

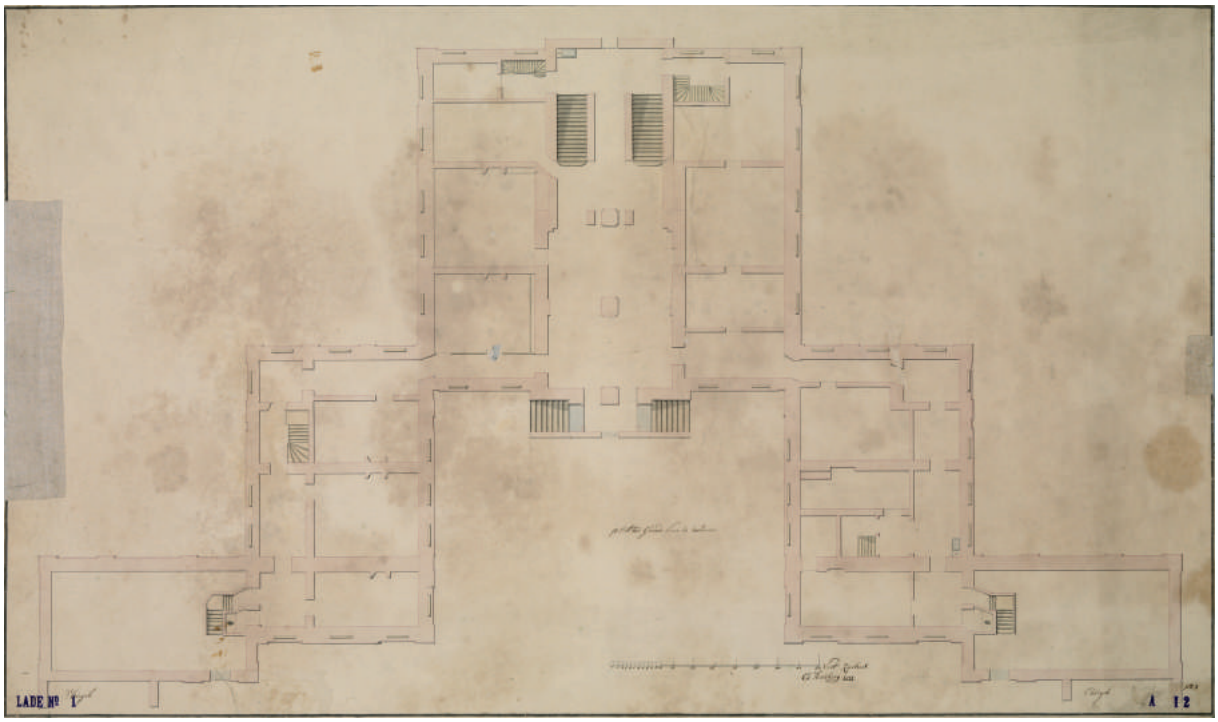
Historische beschrijving
De vroegst bekende plattegrond van het souterrain staat afgebeeld op een tekening van de tuin door Christiaan Pieter van Staden, die hij omstreeks 1730 moet hebben vervaardigd.[1] De tekening is vooral gemaakt om de toestand van de beneden- en boventuin weer te geven en de plattegrond van het onderhuis vervult hierin een ondergeschikte rol. Dit kan verklaren dat de plattegrond een aantal onnauwkeurigheden vertoont, zoals de waterput in vertrek 124, waarvan tijdens de restauratie geen sporen werden aangetroffen. De tekening komt verder grotendeels overeen met die van Schonck uit 1767.
Bij de bouw van de paviljoens werd het voldoende geacht om alleen de binnenpaviljoens van een onderhuis te voorzien. Volgens Schonck werden de kelders aan de westzijde gebruikt als 'meide Eetzaal' (ruimte 124), 'linnenkelder' (ruimte 127) en 'Coffijkelder' (ruimte 128).
Het noordelijk gedeelte van de eetzaal werd in 1807 veranderd in een gang. Ter plaatse van het trapportaal (ruimte 125) werd een dubbele bordestrap toegevoegd, waarbij de verbinding tussen het onderhuis en de tuin verloren ging. De trap naar de bovenliggende verdieping werd steiler gemaakt en in 1904 buiten gebruik gesteld toen van ruimte 224 een toiletruimte werd gemaakt.
Tijdens de grote verbouwing van 1911 tot 1914 werden de twee binnenpaviljoens met elkaar verbonden door een gang onder de bassecour. Bij de restauratie werd de toegang naar de Koningstuin weer hersteld en werd een gedeelte van het buitenpaviljoen van een onderhuis voorzien, om ook dit niveau met een lift bereikbaar te maken.

1 Christiaan Pieter van Staden, Plattegrond van de tuinen met het onderhuis NA, Nassause Domeinraad, Collectie Hingman, 4.VTH, inv.nr. 1868.

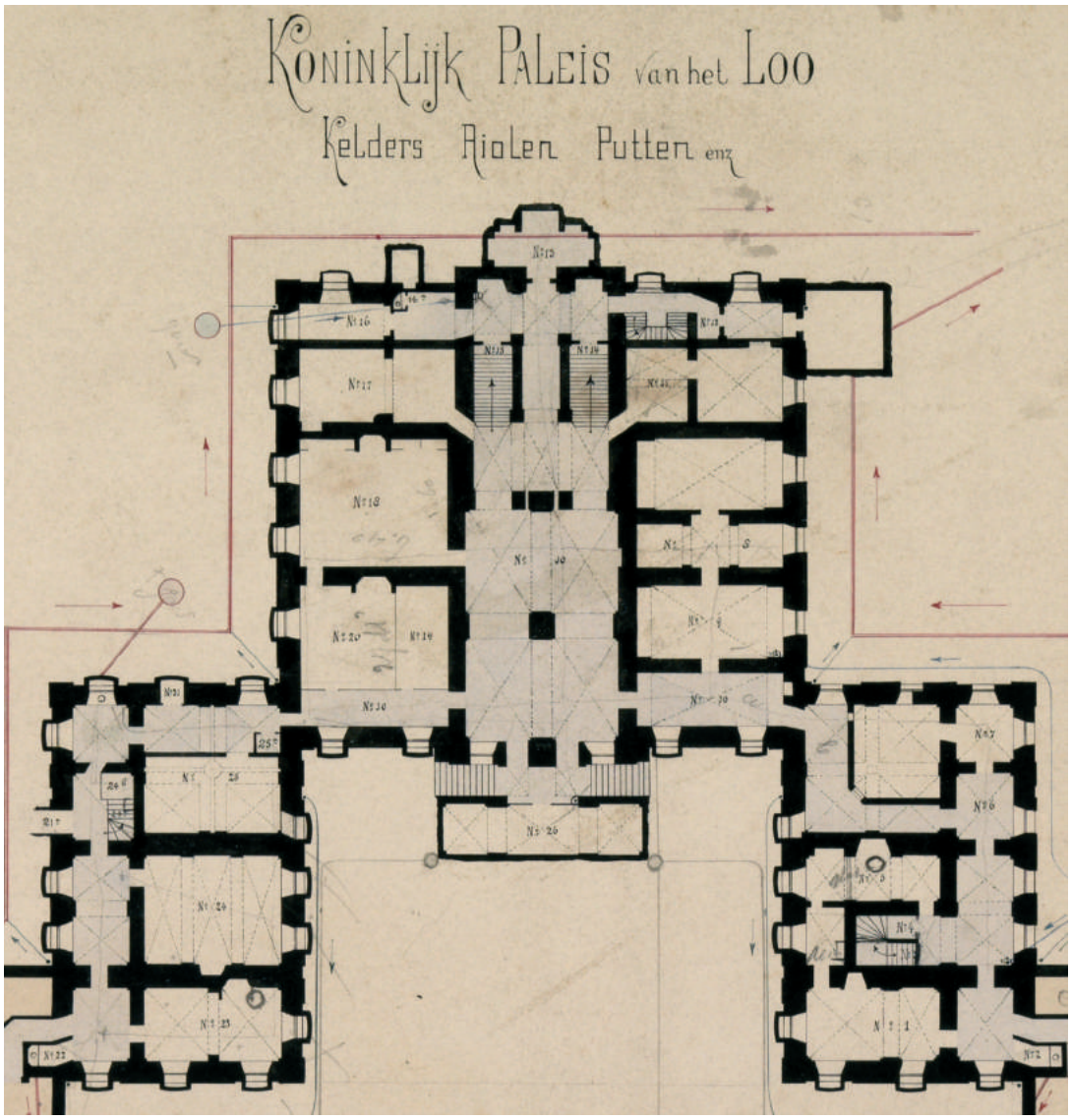

Het onderhuis wordt na de restauratie in de eerste plaats gebruikt als verbinding tussen de centrale hal en de lift ten behoeve van minder valide bezoekers. Voorts zijn enkele vertrekken in gebruik als opslagplaats van de winkels en doet één kelder dienst om souvenirs exposeren.

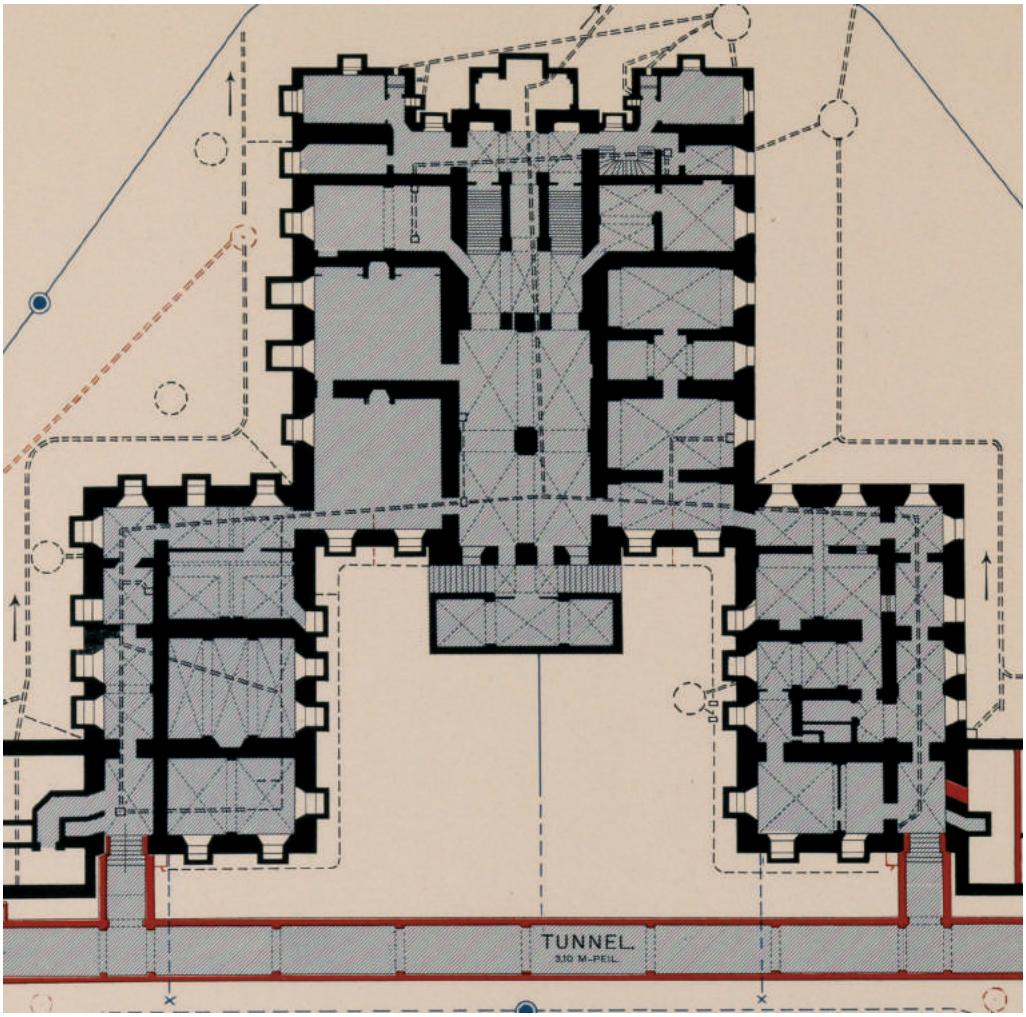
Afb. I 'Plan der kelders van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland, opgemeten, in plan gebragt en getekent in den jaare 1767, door P.W. Schonck'. Plattegrond van het souterrain, 1767. Inkt en dekverf op papier op groene stof geplakt
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3250)

Afb. II ‘Plattegrond van het souterrain van het corps de logis en de binnenpaviljoens. C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3258)

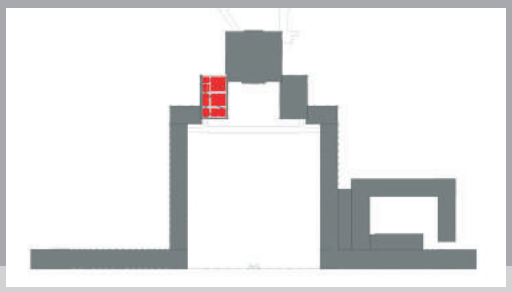

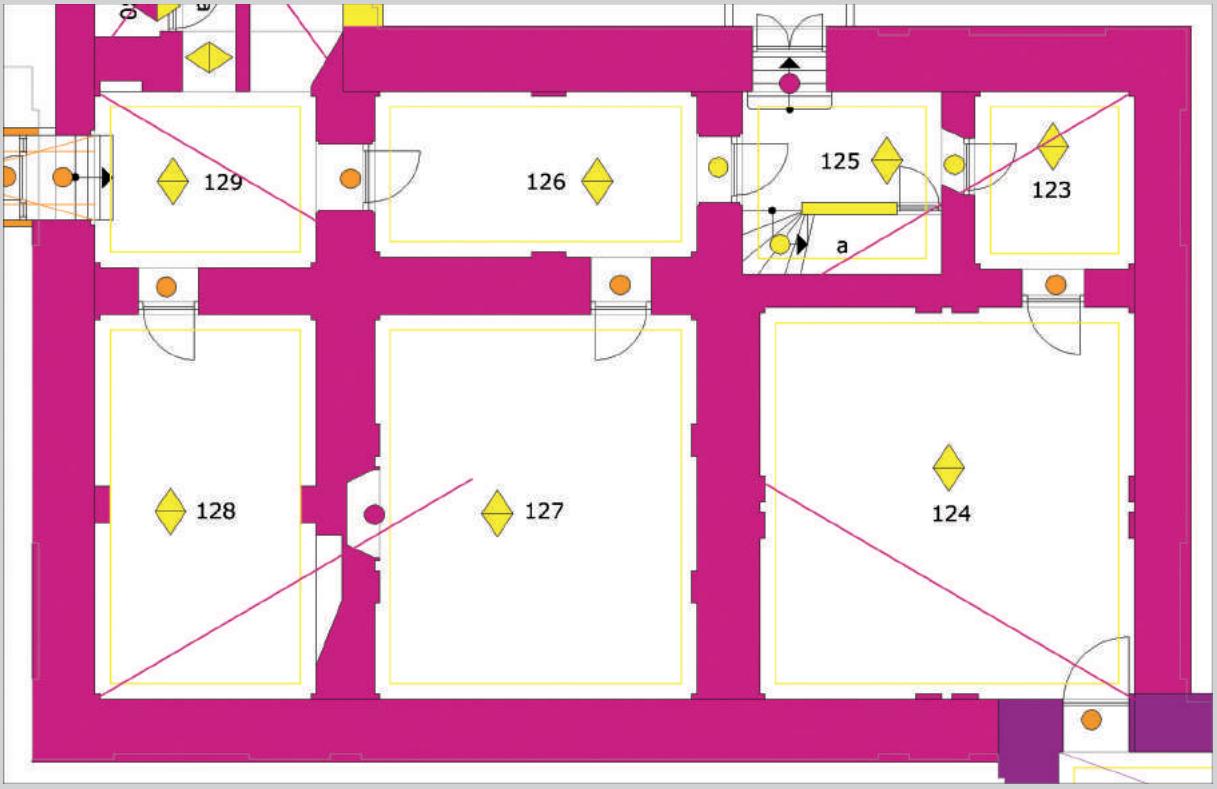
Afb. III Plattegrond van het souterrain van het corps de logis en de binnenpaviljoens. W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893. Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3279)

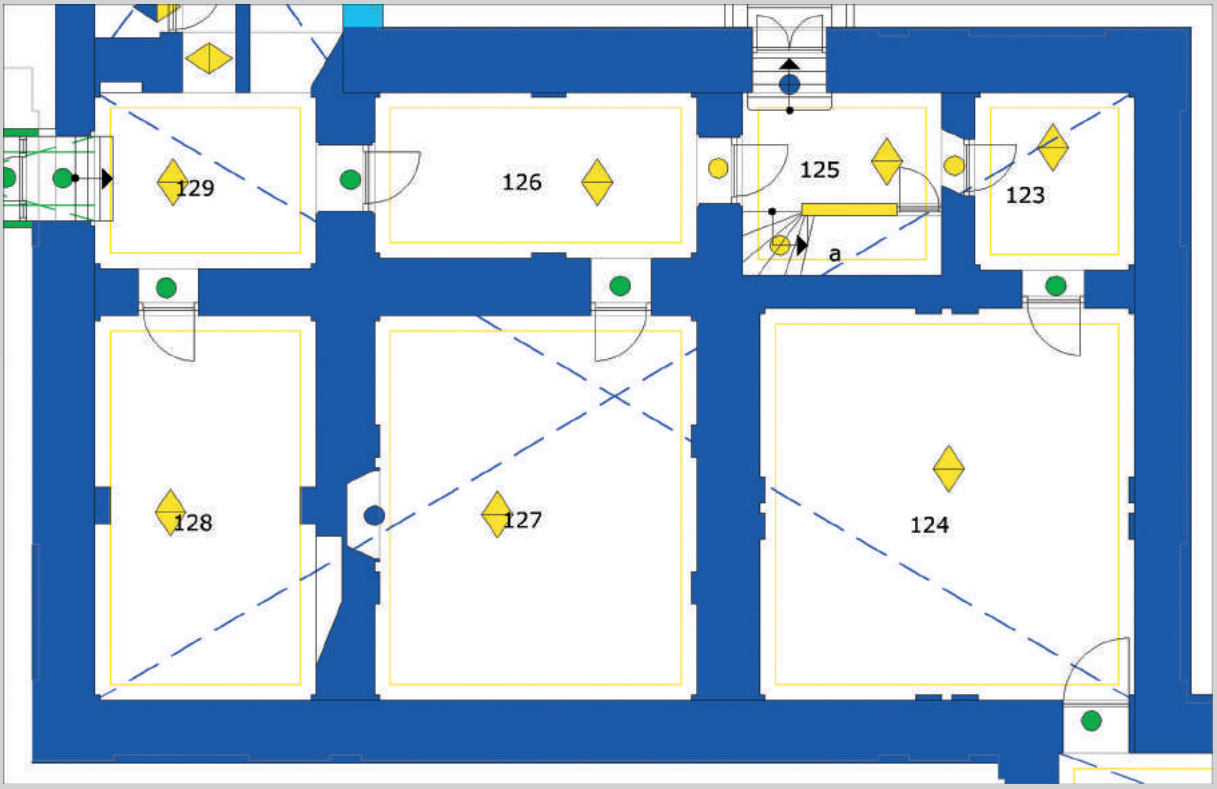
Afb. IV Tekening no. 1. Plattegrond van het paleis over de kelderverdieping betreffende de fundering en riolen. Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3335)

Ruimte 123-129

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Ruimte 123: Passage
(Vis, III, 25)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie 1977-1984 werd het vertrek vernieuwd zonder de indeling te veranderen. De wanden, vensters en vloer werden behandeld overeenkomstig de werkzaamheden in het corps de logis.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Onder de afwerkvloer werd een betonvloer aangebracht met een in het muurwerk weggewerkte opstaande rand van omstreeks 25 cm hoogte. Ter plaatse van de doorgangen is de vloer bestraat met gele IJsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). De vloer is belegd met Ölandtegels in dambordverband, waarin een ruitvormig patroon van witmarmeren tegels is aangebracht (afmetingen 38,5x38,5).
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelfaanzetten uitgevoerd in een vierkant blokje van schoon metselwerk, dat zich splitst bij de geboorte van het gewelf en de boogvormige scheiding van het gewelf markeert. Ook de doorbreking van de muren ten behoeve van de deuren is uitgevoerd in schoon metselwerk.
Deuren • Eiken paneeldeuren naar 124 en 125, grijs geschilderd.
Vensters • Twee roedenramen (indeling 3x4+3x4), aan de binnenzijde voorzien van 6 mm dik lexaan in een aluminium raamwerk. Door middel van rubberprofielen zijn de aluminium raamwerken luchtdicht afgesloten tegen het houten raam. De vensters zijn beglaasd met 'verre royal', dik 2 mm. Het schuin aflopende muurvlak onder het raam is betegeld met grotendeels oorspronkelijke witte tegels (13x13 cm). Aan de buitenzijde is het venster voorzien van smeedijzeren tralies (zes verticaal, één horizontaal).
Hang- en sluitwerk • Messing deurkrukken.
Gewelf • Kruisgewelf in wit pleisterwerk.
Verlichting • Twee ijzeren wandarmaturen met een kaarslamp.

Ruimte 124: Museumwinkel (deel)
(Vis, III, 27)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De scheidingswand in ruimte 124 bleef tot aan de restauratie bestaan. Het verkleinde vertrek diende de eerste tijd als personeelsvertrek, maar waarschijnlijk werd het vertrek opslagruimte toen de stookplaats dichtgemetseld werd en hiervoor een kastenwand kwam te staan. Bij de restauratie werd de oorspronkelijke toestand hersteld. Overeenkomstig de werkwijze in het corps de logis werd een ondervloer van beton aangebracht met een in het muurwerk weggewerkte opstaande rand van omstreeks 25 cm hoogte.
Vanaf december 1991 werd deze ruimte samen met ruimte 122 in gebruik genomen als Museumwinkel.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Ter plaatse van de doorgangen gele IJsselsteen (18,5x3,5 cm), halfsteens gemetseld; in de velden een vloer van land- en witmarmeren tegels (45x45 cm) dambordsgewijs gelegd in een patroon van banden en blokken en IJsselsteen.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. De wanden worden in het midden onderbroken door dubbele gemetselde bogen (2x52 cm breed), die ongeveer 5 cm voor de wanden uitsteken. In het oude metselwerk (boven120 cm) zijn klezoren toegepast. De bogen werden tijdens de restauratie hersteld, gegritstraald en van nieuw voegwerk voorzien. Op het kruispunt van de bogen is in het gewelf een wit gepleisterde cirkelvormige uitsparing aangebracht. De samenstelling van de pleisterlaag is gelijk aan die van het corps de logis.
Deuren • Een paneeldeur naar ruimte 123; opgeklampte deur met boogvormige bovenzijde naar ruimte 122, voorzien van oude gehengen over de volle breedte van de deur (1984).
Vensters • Drie roedenramen (indeling 3x4+3x4) als in ruimte 123.
Hang- en sluitwerk • Messing deurkrukken.
Gewelf • Dubbele bogen in schoon metselwerk verdelen het gewelf in vier gelijke delen, die zijn uitgevoerd als kruisgewelven met een licht geaccentueerde graat. Op de kruising van de bogen is een cirkelvormige, witgepleisterde uitsparing aangebracht. De gewelven zijn afgewerkt in wit pleisterwerk.
Verlichting • Vijf wandarmaturen als in ruimte 123.

Ruimte 125: Passage

(Vis, III, 27)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Bij de restauratie van 1977-1984 werd het vertrek vernieuwd zonder de indeling te veranderen. De wanden, vensters en vloer werden behandeld overeenkomstig de werkzaamheden in het corps de logis. Door Schonck werd dit de *'vestibule van de trap naar de bolegreen'* genoemd. Naar de bovenliggende verdieping werd een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe hardstenen trap aangelegd.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Vloerconstructie overeenkomstig 123. Ter plaatse van de doorgangen is de vloer bestraat met gele IJsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm) . De vloer is belegd met Ölandtegels in dambordverband, waarin een band van witmarmeren tegels is aangebracht (afmetingen 38,5x38,5).
Wanden • Plint van tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. De doorgangen in de noord-, zuid- en westwand zijn uitgevoerd in schoon metselwerk en vertonen aan de bovenzijde een lichte zeeg.
Deuren • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe eiken paneeldeuren naar 123 en 126 en de tuin, grijs geschilderd.

Trappen • Een zandstenen trap van vijf massieve treden, met een geprofileerde neus, voert naar de tuin aan de westzijde (optrede 16 cm, aantrede 29 cm). Behalve de onderste trede, die voor de wand uitsteekt, zijn de treden in de muur opgelegd. Buiten het paviljoen zet de trap zich voort tot het niveau van de Koningstuin. Naar de bovenliggende verdieping werd een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe hardstenen trap aangebracht van 18 treden, met tweemaal een kwart (optrede 18,5 cm, aantrede 29 cm) . De treden rusten op elkaar en zijn in de muur opgelegd. Het neusprofiel is gelijk aan dat van de zandstenen trap. Een leuning ontbreekt.
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren deurkrukken.
Plafond • Vlak stucplafond.
Verlichting • Twee wandarmaturen als in ruimte 100.

Ruimte 126: Passage
(Vis, III, 29)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie 1977-1984 werd het vertrek vernieuwd zonder de indeling te veranderen. De wanden, vensters en vloer werden behandeld overeenkomstig de werkzaamheden in het corps de logis. Door Schonck werd dit de 'Gallerij' genoemd.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Vloerconstructie overeenkomstig ruimte 123. Ter plaatse van de doorgangen is de vloer bestraat met gele IJsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). De vloer is belegd met Ölandtegels in dambordverband, afgewisseld met witmarmeren tegels (afmetingen 42x42 cm).
Wanden • Plint van tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelfaanzetten uitgevoerd in vierkante blokjes van schoon metselwerk, die zich splitst bij de geboorte van het gewelf en de boogvormige de scheiding van het gewelf markeert. Ter plaatse van de deuren is het muurwerk eveneens uitgevoerd in schoon metselwerk en is de doorgang aan de bovenzijde voorzien van een lichte zeeg. Tussen de twee kruisgewelven is een gemetselde band ter breedte van drie stenen aangebracht.
Deuren • Eiken paneeldeuren naar de ruimten 125 en129, grijs geschilderd. De kozijnen zijn voorzien van hardstenen neuten. Naar ruimte 127 is de bestaande opgeklampte deur hersteld.
Vensters • Twee roedenramen (indeling 3x4+3x4) als 123.
Hang- en sluitwerk • Messing deurkrukken.
Gewelf • Twee kruisgewelven in wit pleisterwerk.
Verlichting • Twee wandarmaturen als in ruimte 100.

Ruimte 127: Berging souvenirs
(Vis, III, 29)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Door Schonck werd dit de 'Linnenkelder' genoemd. De restauratie bleef beperkt tot het uit het zicht brengen van de leidingen, het opnieuw pleisteren van de wanden, een nieuwe vloer en nieuwe vensters.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Vloerconstructie overeenkomstig ruimte 123. De vloer is gelegd in dambordverband met Ölandtegels, afgewisseld met witmarmeren tegels (afmetingen 47x47 cm). Ter plaatse van de doorgangen is de vloer bestraat met gele IJsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm).
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelf aanzetten uitgevoerd in vierkante blokjes van schoon metselwerk, die zich splitsen bij de geboorte van het gewelf en die de boogvormige de scheiding van het gewelf markeren. Ter plaatse van de deuren is het muurwerk eveneens uitgevoerd in schoon metselwerk en is de doorgang aan de bovenzijde voorzien van een lichte zeeg. Tussen de kruisgewelven zijn gemetselde banden ter breedte van drie stenen aangebracht.
Deuren • De bestaande eiken deur naar ruimte 126 werd hersteld en grijs geschilderd. De kozijnen zijn voorzien van hardstenen neuten.
Vensters • Twee roedenramen (indeling 3x4+3x4) als 123.
Stookplaats • Rechthoekige geprofileerde hardstenen mantel in het wandvlak van de zuidwand. De zijwanden van het stookgat zijn betegeld, de achterwand is zwart geschilderd.
Hang- en sluitwerk • smeedijzeren slot en tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe messing knoppen.
Gewelf • Drie kruisgewelven in wit pleisterwerk met licht geaccentueerde graat, waartussen twee gemetselde bogen in schoon metselwerk, breed 64 cm.
Verlichting • Vier wandarmaturen als in vertrek 123.

Ruimte 128: Berging souvenirs
(Vis, III, 31)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Door Schonck werd dit de 'Coffijkelder' genoemd. Het vertrek werd gerestaureerd zonder de indeling te veranderen. Het rookkanaal werd niet hersteld. De wanden, vensters en vloer werden behandeld overeenkomstig de werkzaamheden in het corps de logis.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Vloerconstructie overeenkomstig ruimte 123. De vloer is gelegd in dambordverband met Ölandtegels, afgewisseld met witmarmeren tegels (afmetingen 42x38,5 cm). Ter plaatse van de door-

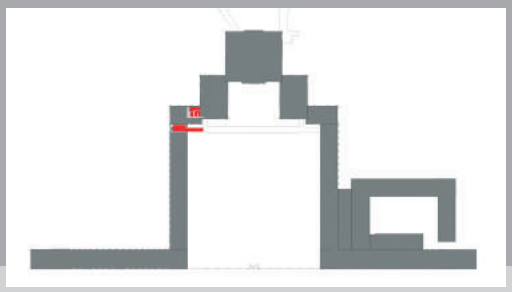
gangen is de vloer bestraat met gele IJsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm),
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelfaanzetten uitgevoerd in vierkante blokjes van schoon metselwerk, die zich splitsen bij de geboorte van het gewelf en die de boogvormige de scheiding van het gewelf markeren. Ter plaatse van de deuren is het muurwerk eveneens uitgevoerd in schoon metselwerk en is de doorgang aan de bovenzijde voorzien van een lichte zeeg. Tussen de kruisgewelven is een gemetselde band aangebracht ter breedte van drie stenen.
Deuren • De bestaande eiken deur met glasruit en ventilatieopeningen werd in 1984 gehandhaafd en grijs geschilderd. De kozijnen zijn voorzien van hardstenen neuten.
Vensters • Drie roedenramen (indeling 3x4+3x4) als in ruimte 123.
Stookplaats • Van de oorspronkelijke stookplaats in de noordwand werd het rookkanaal teruggevonden. De stookplaats werd niet teruggebracht.
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren slot en nieuwe messing knoppen (1984).
Gewelf • Twee kruisgewelven in wit pleisterwerk met licht geaccentueerde graat, waartussen een gemetselde boog in schoon metselwerk, 74 cm breed. Bij de geboorte van de boog zijn de stenen schuin afgeslepen.
Verlichting • Vier wandarmaturen als in ruimte 123.

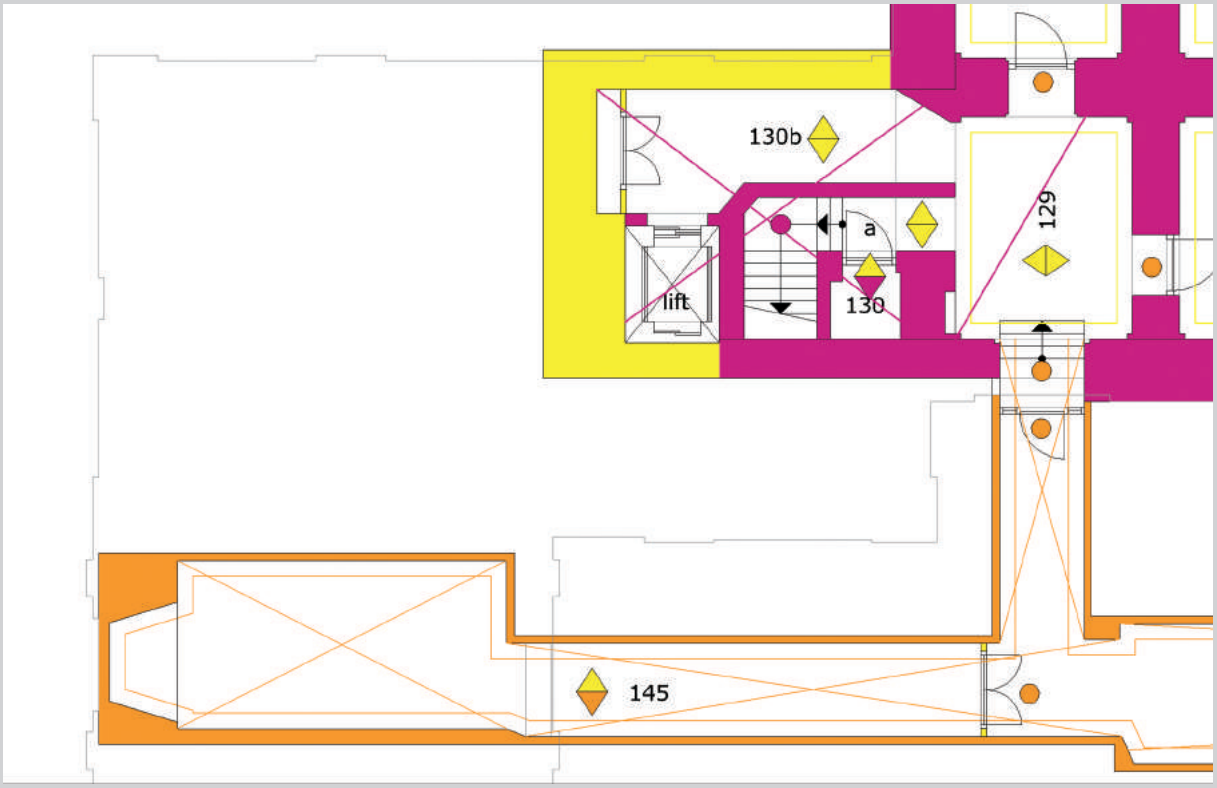
Ruimte 129: Passage
(Vis, III, 31)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
In 1911 werd een nieuwe gang aangelegd onder de bassecour, die de twee binnenpaviljoens met elkaar verbond. Ten behoeve van het museum werd een lift aangebracht in het westelijk buitenpaviljoen, die een extra doorgang noodzakelijk maakte via ruimte 129. De indeling werd niet verder gewijzigd.

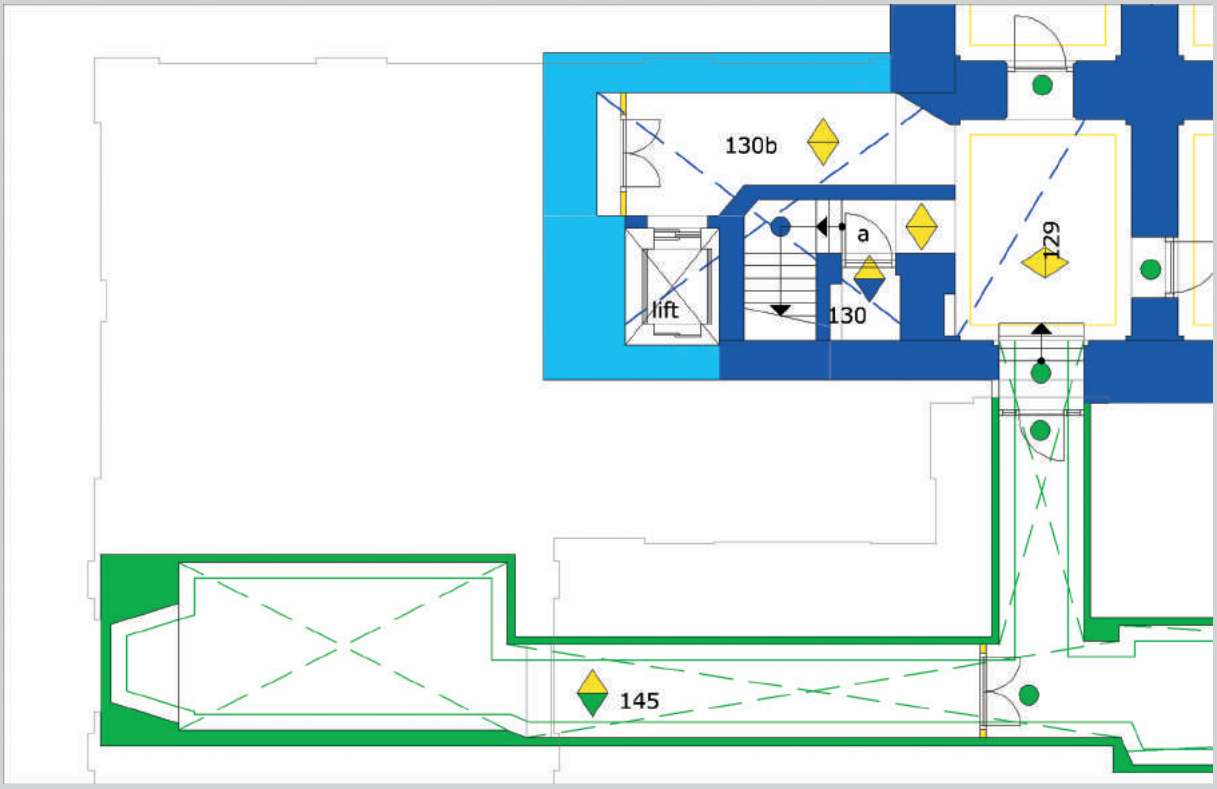
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Vloerconstructie overeenkomstig ruimte 123. De vloer is gelegd in dambordverband met Ölandtegels, afgewisseld met witmarmeren tegels (afmetingen 42x42 cm). Ter plaatse van de doorgangen naar de ruimten 126 en 128 is de vloer bestraat met gele IJsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). Het trapje naar de gang tussen de binnenpaviljoens is van zandsteen.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelfaanzetten uitgevoerd in vierkante blokjes van schoon metselwerk, die zich splitsen bij de geboorte van het gewelf en die de boogvormige de scheiding van het gewelf markeren. Ter plaatse van de deuren is het muurwerk eveneens uitgevoerd in schoon metselwerk. De doorgangen zijn aan de bovenzijde voorzien van een lichte zeeg.

Ruimte 130, 145

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Deuren • De bestaande eiken deur met glasruit en ventilatieopeningen naar ruimte 128 werd gehandhaafd en grijs geschilderd. De deur naar de gang tussen de vleugels werd vernieuwd tijdens de restauratie 1977-1984 en aan weerszijden met glaspanelen uitgevoerd. De kozijnen zijn voorzien van hardstenen neuten.
Vensters • Een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe roedenramen (indeling 3x4+3x4) als 123, waaronder zich de deur naar 146 bevindt.
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren sloten en nieuwe messing deurkrukken (1984).
Gewelf • Kruisgewelf in wit pleisterwerk met licht geaccentueerde graat.
Verlichting • Twee wandarmaturen als in ruimte 123.

Ruimte 130, 130a: Passage
(Vis, III, 32)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Gang 130a dateert uit de bouwtijd en voert naar de begane grond van het buitenpaviljoen. De naastgelegen kast diende volgens Schonck oorspronkelijk als een privaat. De vloer bestaat uit hardsteentegels (afm. 30x30 cm) en de wanden zijn tot een hoogte van 140 cm betegeld met wit verglaasde tegels, waarvan een gedeelte nog oorspronkelijk is.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Vloerconstructie als in ruimte 123. De vloer in ruimte 130a is gelegd in dambordverband met Ölandtegels, afgewisseld met witmarmeren tegels (afmetingen 42x42 cm).
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. De doorgangen zijn uitgevoerd in schoon metselwerk en aan de bovenzijde voorzien van een lichte zeeg.
Deuren • Opgeklampte deur tussen de ruimten 130 en 130a, met ventilatiegaten in ruitpatroon. Het kozijn is voorzien van hardstenen neuten.
Trap • De verbinding tussen het onderhuis van het binnenpaviljoen en de begane grond van het buitenpaviljoen wordt gevormd door een zandstenen trap van twaalf uitgesleten treden, met een bordes na de derde trede. De treden zijn voorzien van een geprofileerde neus en opgenomen in twee zandstenen bomen langs de wanden. De optrede varieert van 14-17 cm; de aantrede bedraagt 27-28 cm. Een leuning ontbreekt.
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren sloten en nieuwe messing deurkrukken (1984).
Gewelf • Vlak stucplafond in ruimte 130; tongewelf in ruimte 130a.
Verlichting • Een wandarmatuur met kaarslamp in ruimte 130a.

Ruimte 130b: Portaal

(Vis, III, 32)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Het portaal is tijdens de restauratie aangelegd, om ook het onderhuis met de lift bereikbaar te maken. De lift kan stoppen op vijf verschillende niveaus, zodat het gehele museum door minder valide bezoekers te bezichtigen is. Het onderhuis is afgewerkt overeenkomstig de andere ruimten in het onderhuis.

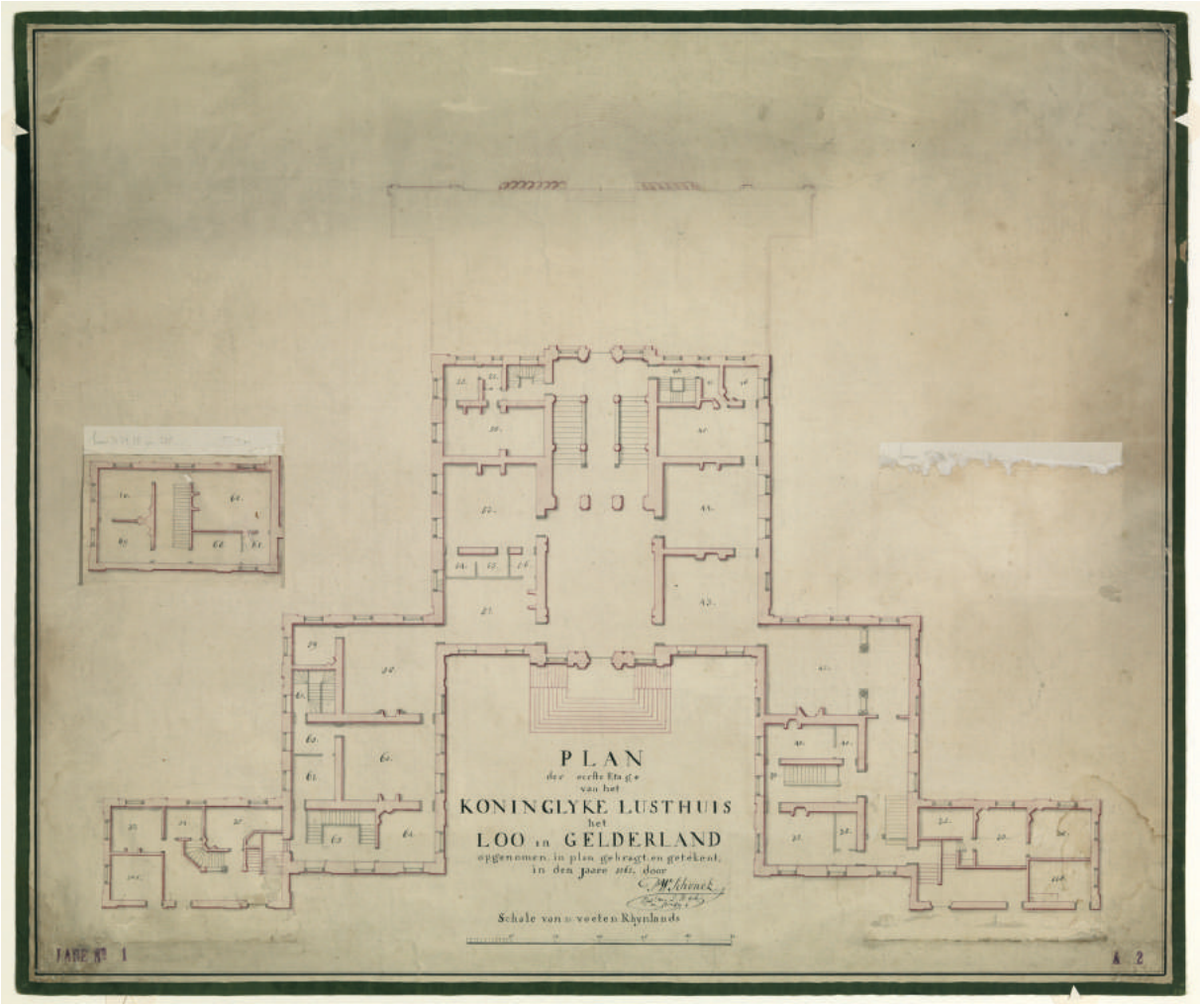
Bouwkundige beschrijving

Vloer • Vloerconstructie overeenkomstig ruimte 123. De vloer is gelegd in dambordverband met Ölandtegels, afgewisseld met witmarmeren tegels (afmetingen 42x42 cm).
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. De doorgang naar ruimte 129 is uitgevoerd in schoon metselwerk en aan de bovenzijde voorzien van een lichte zeeg.
Deuren • In ruimte 130b zijn nieuwe kastdeuren aangebracht (1984).
Lift • De lift werd tijdens de restauratie geleverd en aangebracht door J. de Reus Liften BV te Krimpen aan de IJssel. De lift kan stoppen op de niveaus van het onderhuis, begane grond met ingang aan de bassecour, begane grond van het huis, de tussenverdieping en de eerste verdieping. Boven de lift bevindt zich de machinekamer, waarin een elektromotor is opgesteld. Het hefvermogen bedraagt 900 kg. De wanden van de liftschacht zijn uitgevoerd in steens metselwerk, waarbij de tegenwichtconstructie tegen de westzijde is bevestigd. De lift is voorzien van twee elektrisch bedienbare dubbele schuifdeuren aan de noord- en zuidzijde, met een vrije doorgang van 90 cm. Voorts is een luchtventilator en een intercominstallatie aangebracht. De wanden zijn bekleedt met houtfineer; de vloer van het fabrikaat 'Noptilon'.
Vensters • Een roedenraam (indeling 3x4+3x4) als in ruimte 123, voorzien van een smalle afzaat met nieuwe tegels (formaat 13x13 cm).
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren sloten en nieuwe messing deurkrukken (1984).
Gewelf • Vlak stucplafond
Verlichting • Wandarmatuur met kaarslamp.

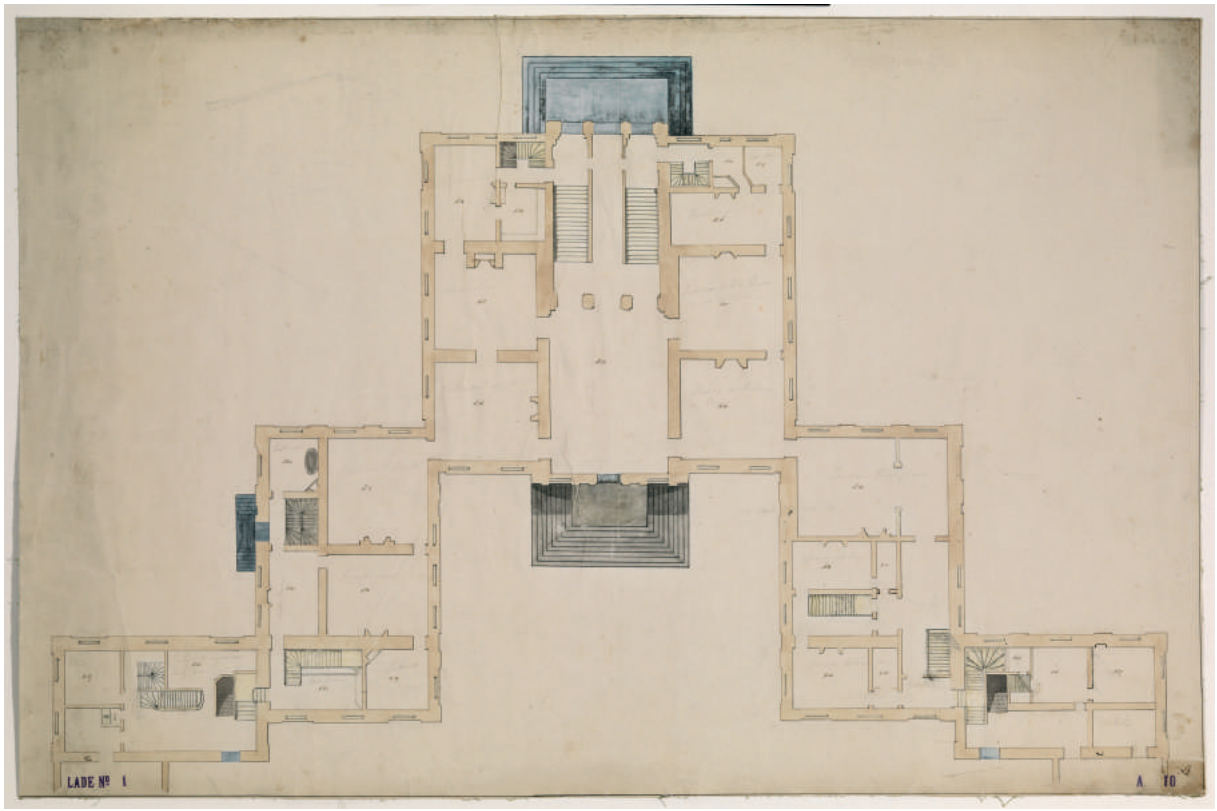
3.5.1.2 Westelijk binnenpaviljoen, bel-etage

Algemeen

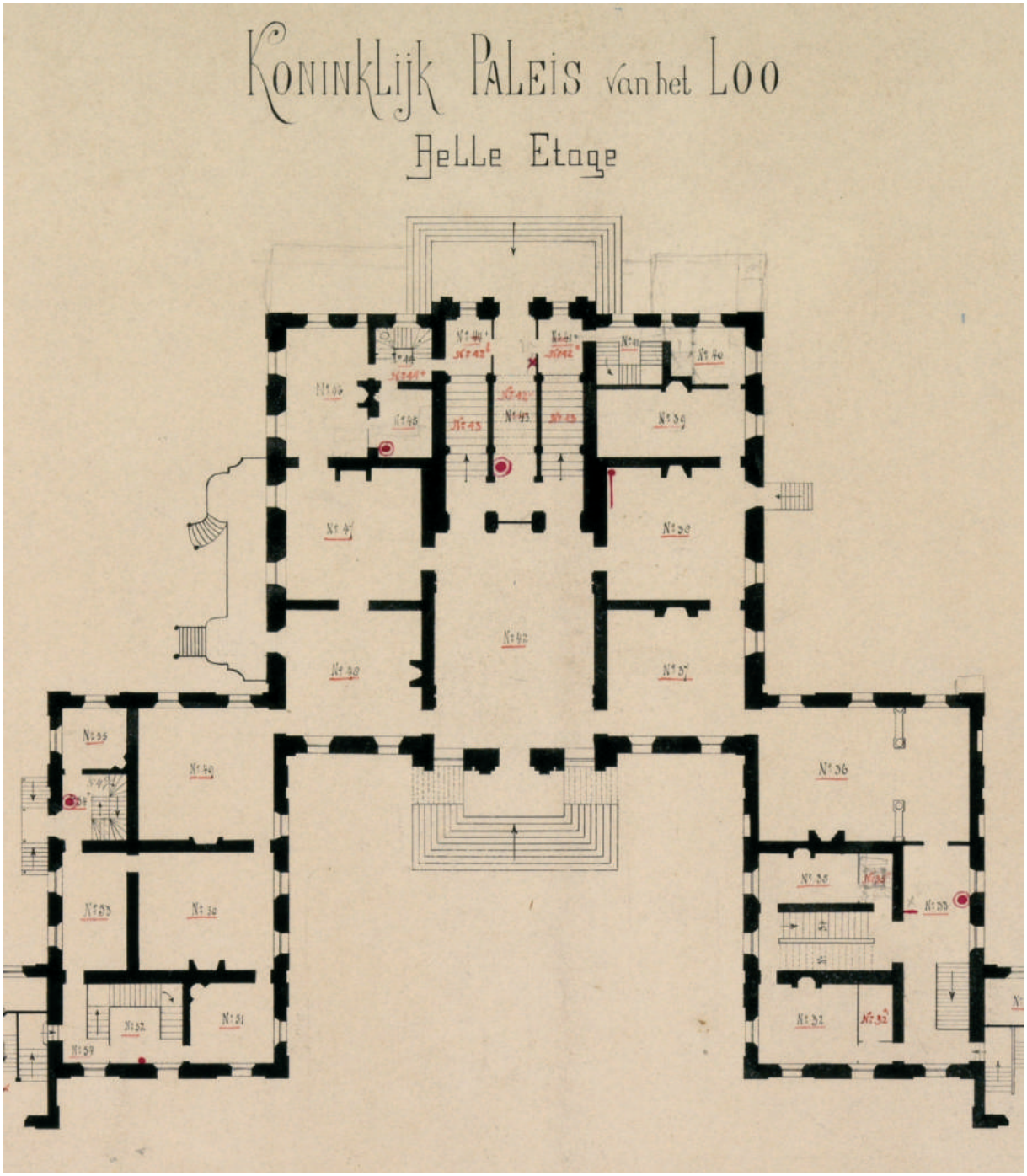
Volgens de plattegrond van 1695 was de begane grond van het westelijk binnenpaviljoen bestemd voor de appartementen van Prins Vaudemont en De Prins van Friesland. Vaudemont beschikte hierbij over één groot vertrek annex slaapkamer (ruimte 217) en een kabinet (ruimte 225). Met de Prins van Friesland zal Hendrik Casimir II (1657-1696) zijn bedoeld, die een groot vertrek (ruimte 218), een slaapkamer (ruimte 221) en een kabinet (ruimte 219) werd toebedeeld. Spoedig kreeg Arnold Joost van Keppel, eerste graaf van Albemarle en vertrouweling van Willem III, de beschikking over dit appartement, dat via een aparte trap in verbinding stond met de bovengelegen vertrekken van de koning-stadhouder.
Latere generaties kozen steeds hun vertrekken aan de westzijde van het huis, ondermeer vanwege de gunstige ligging ten opzichte van de zon. De belangrijkste bewoner had hierbij steeds de beschikking over het koninklijk appartement van Willem III op de eerste verdieping. De echtgenoot bewoonde dan de vertrekken op de begane grond.
Eerst ten tijde van Lodewijk Napoleon vonden veranderingen plaats, bijvoorbeeld in de inrichting van het kabinet in een badkamer, en wijzigingen in de trappenhuizen. Aan de westgevel werd een bordestrap toegevoegd, voor een eigen toegang tot de tuin. In 1904 werd de badkamer vergroot ten koste van het trappenhuis 224. Deze verandering werd met de restauratie weer ongedaan gemaakt.
Voor het restauratieplan vormde de plattegrond van Schonck weer een belangrijke historische bron van de oorspronkelijke toestand. Het vertrek (219+220) dat in 1904 was ontstaan na een verbouwing ten behoeve van Prins Hendrik, werd teruggebracht tot zijn oorspronkelijke afmetingen, waarbij het trappenhuis werd hersteld. In het buitenpaviljoen had de aanleg van een lift de nodige bouwkundige gevolgen, waardoor extra gangen en portalen ontstonden.
De restauratie verliep grotendeels op dezelfde wijze als in het corps de logis. De gewelven van het binnenpaviljoen werden na blootlegging eerst aan de bovenzijde schoongemaakt en volgewassen met cementspecie. Met lichtbeton werden de gewelven uitgevuld, waarna een 8 cm dikke gewapende betonvloer werd gestort. Hierop werd de afwerkvloer aangebracht. De lambriseringen werden verwijderd, waarna leidingen in het muurwerk konden worden aangebracht. De plafonds werden zoveel mogelijk ter plaatse gerestaureerd. Onder de vensters werden inductiekasten aangebracht voor de verwarming en conditionering van de vertrekken. Door inbouw achter de bestaande zitbanken werden deze aan het oog onttrokken. Het zitgedeelte werd hierbij van uitblaasopeningen voorzien, terwijl de afzuiging is geregeld door sleuven tegen het plafond. Na montage van alle bouwkundige voorzieningen volgde het aanbrengen van de lambrisering en de beplating als ondergrond voor de wandbespanning en konden de vertrekken worden ingericht.

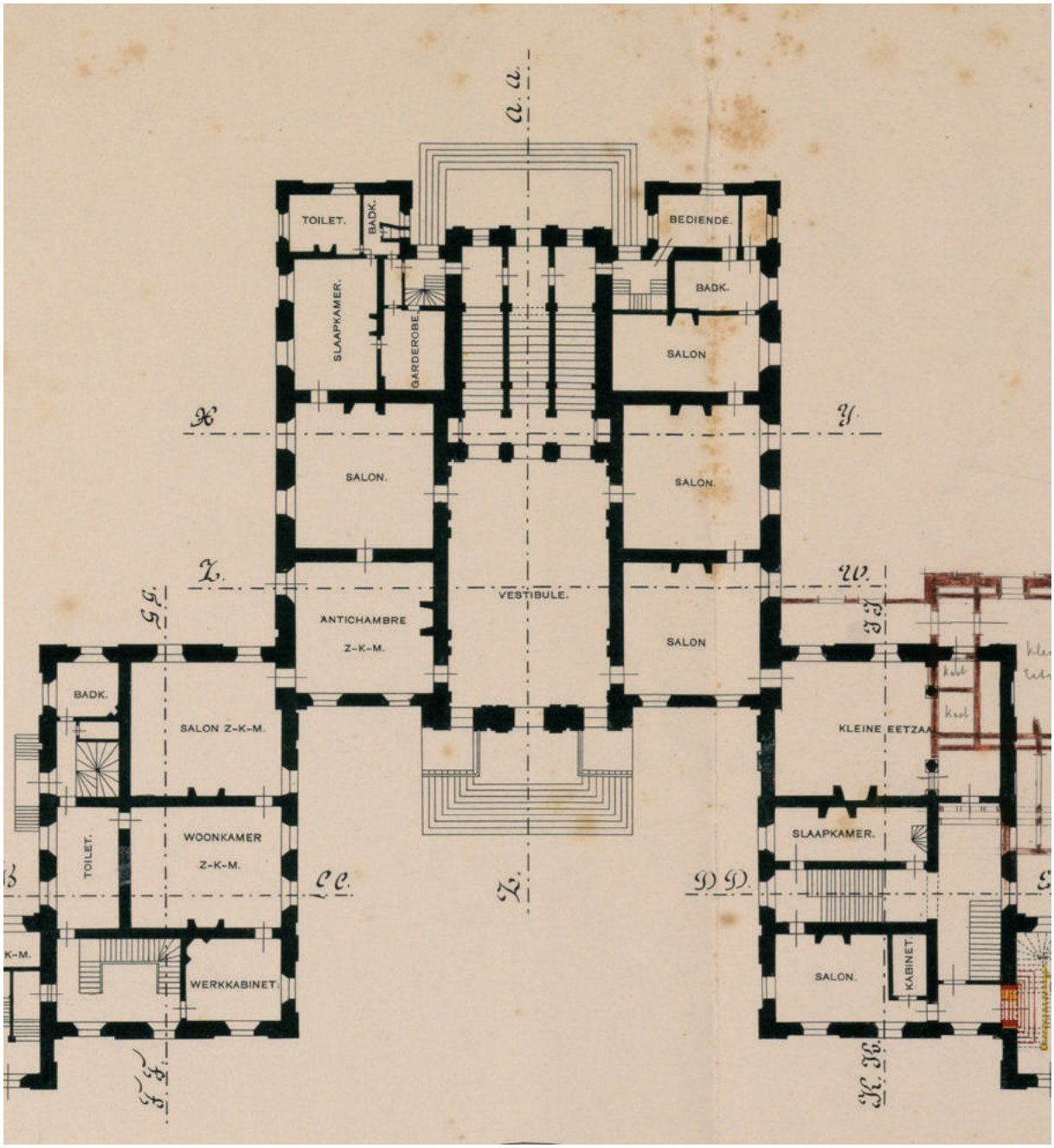
Afb. I ‘Plan der eerste etage van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland, opgemeten, in plan gebragt en getekent in den jaare 1767, door P.W. Schonck’. Plattegrond van de bel-etage, 1767. Inkt en dekverf op papier op groene stof geplakt
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3251)

Afb. II Plattegrond van de bel-etage van het corps de logis en de binnenpaviljoens. C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3261)

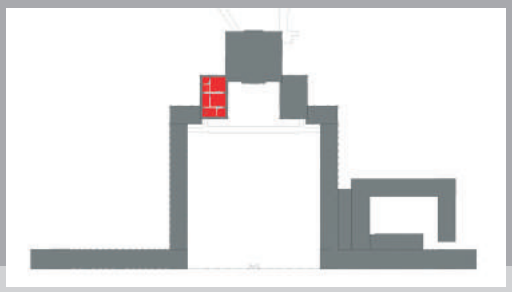

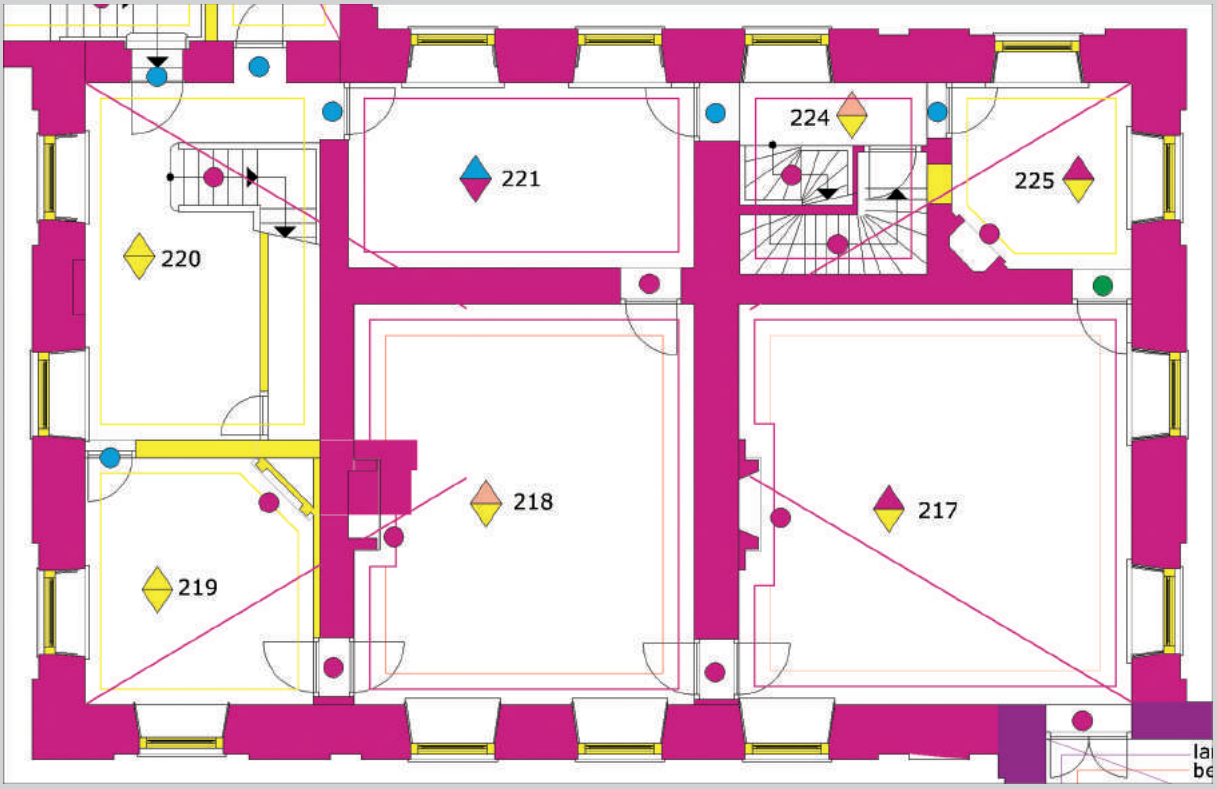
Afb. III. Plattegrond van de beletage van het corps de logis en de binnenpaviljoens (uitsnede). W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893. Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3279)

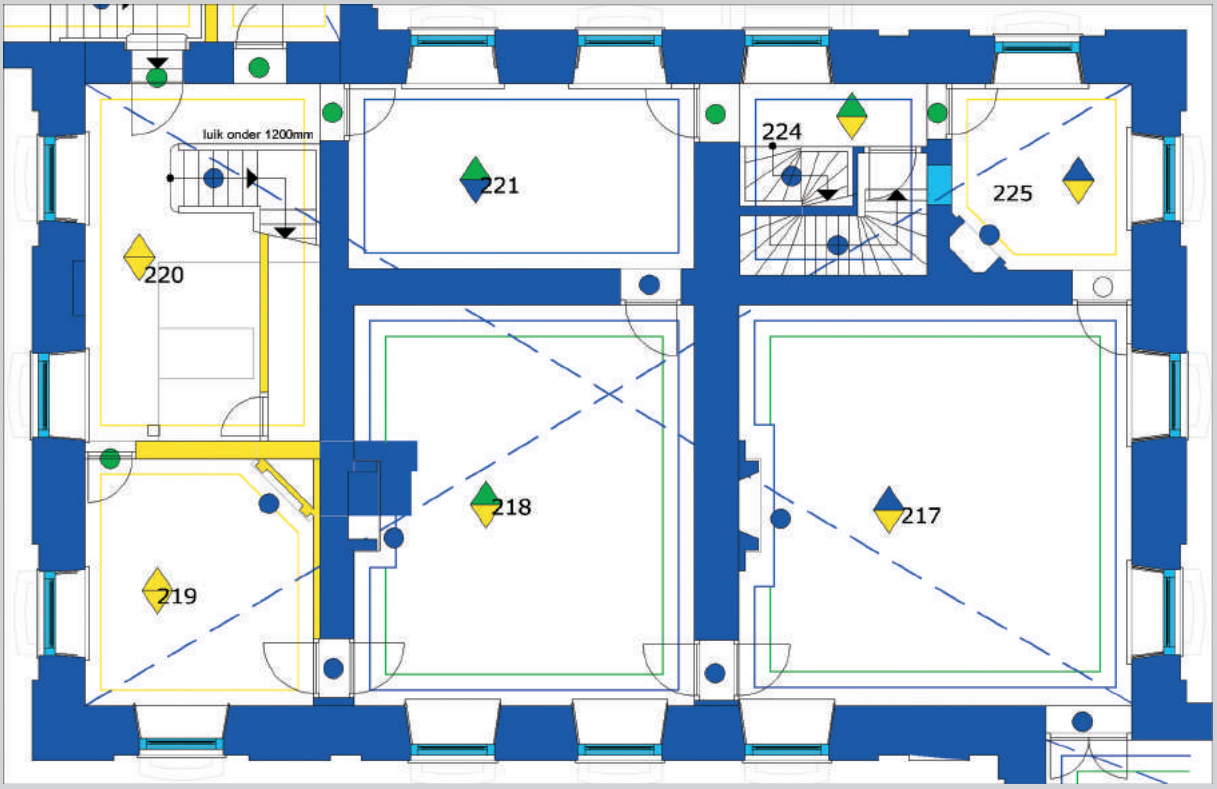
Afb. IV. Tekening no. 2. Plattegrond van het paleis over de begane grond(uitsnede). Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur met notities in inkt
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3337)

Ruimte 217-225

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Afb. 217-1.
De zuidwand met de schouwpartij

Ruimte 217: Salon Prins Hendrik
(Vis, III, 33)

Restauratietekeningen: *0-7, -197, -217*
W-46, -46a, -46as, -126, -140, -228, -308

Benaming		
	1702	Bedkamer Vaudemont
	1767	Bedkamer
	1807	Salon de la Reine
	1893	Salon van H.M.
	1960	Zitkamer HM koningin Juliana

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Na de uitbreiding van 1691 werd dit vertrek samen met kabinet 225 het appartement van prins Vaudemont. De eerste veranderingen werden in 1807 aangebracht, toen de deur naar 225 werd dichtgetimmerd en de schoorsteenbetimmering werd gewijzigd ten behoeve van een grote spiegel. In 1863 volgde een nieuwe inrichting, waarbij de deur naar ruimte 225 aan het oog werd onttrokken. In 1901 werd het vertrek gerestaureerd, waarbij een nieuwe stookplaats werd ontworpen, naar het voorbeeld van een gravure van Marot. De wanden werden voorzien van goudleerbehang. De toen aangebrachte beschildering van de lambrisering en de deuren werd bij de huidige restauratie hersteld. In 1950 werd het vertrek gemoderniseerd ten behoeve van koningin Juliana en prins Bernhard. Om de oude betimmering te sparen werd de nieuwe betimmering voor de

Afb. 217-2.
De zuidwesthoek van het vertrek

bestaande aangebracht. Het goudleerbehang werd afgenomen, maar tijdens de restauratie 1977-1984 opnieuw aangebracht.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Grenen delen in wisselende breedte, gelegd in O-W richting, waarop een wollen tapijt in blauwe, beige en witte kleuren. Bij de ontmanteling werden dunne eiken delen aangetroffen met zwaluwstaartverbindingen.

Wanden • Eiken lambrisering met beschildering uit 1901, die in 1984 zijn hersteld. Daarboven een bespanning van goudleer, volgens de inrichting van 1901.

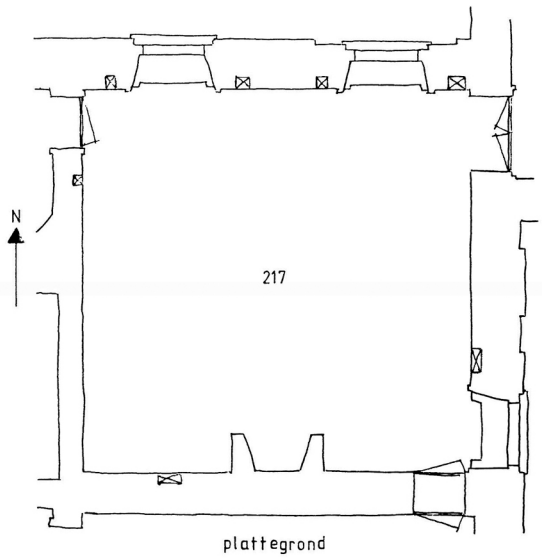
Deuren • Dubbele paneeldeur naar ruimte 216, voorzien van ieder vier beschilderde panelen en bossingen. De beschildering uit 1901 werd tijdens de restauratie hersteld. Naar de ruimten 219 en 223 zijn blinde deuren in de lambrisering en bespanning opgenomen. (Vis deel III, p. 33)

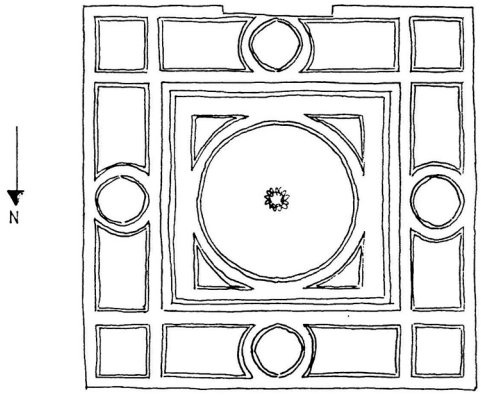
Afb. 217-3. De schouwpartij

Deurkozijnen • de deur naar 216 is voorzien van een geprofileerde gesneden lijst. Op een bruingroene ondergrond van gesneden bladwerk zijn de bloemen verguld. De dagkanten bezitten een paneelindeling, waarvan alleen het bovenste paneel strookt met die van de deuren.

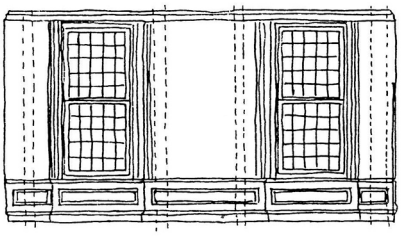
Vensters • De bestaande kozijnen zijn hersteld en voorzien van nieuwe roedenramen [indeling 5x(5+5)], rood-paars geschilderd. Aan de binnenzijde zijn afneembare lexaanplaten in een aluminium frame aangebracht. Onder de vensters werden tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe vensterbanken getimmerd, waarachter de inductiekasten van de luchtbehandelingsinstallatie werden geplaatst. De luikvleugels en de paneelindeling stroken niet met de oorspronkelijke raamindeling 5x(5+5). De verticale maat van de panelen verhoudt zich als la:3a:2a:2a:la, waarbij a ongeveer gelijk is aan de hoogte van één ruit. In het vervolg zal de paneelindeling worden aangegeven met 1-3-2-2-1. De luiken zijn egaal geschilderd in drie tinten: rood-

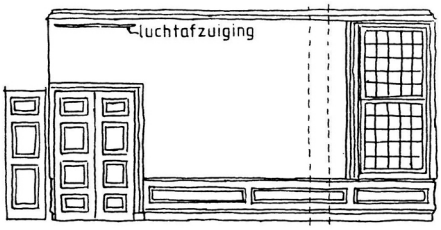
plattegrond

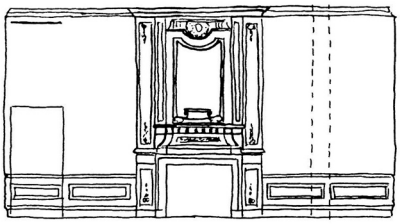
plafond

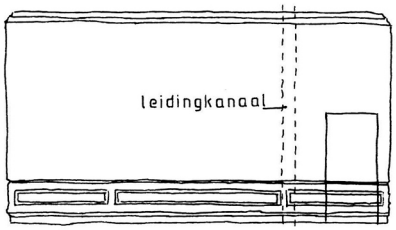
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 217-4. Het beschilderde plafond

paarse lijsten, bruine panelen en bossingen in een donkere bruine kleur.

Hang- en sluitwerk • Messing sloten en deurkrukken van vóór de restauratie werden toegepast.

Stookplaats • de foto van de zitkamer van Koningin Emma (gemaakt tussen 1891 en 1900) laat een brede stookplaats zien met een grote spiegel voor de boezem. De pilasters zijn voorzien van ingediepte schachten tot aan de vloer. De kooflijst van zeventiende-eeuws snijwerk is overeenkomstig de nu aanwezige lijst. De huidige kachel is reeds op deze foto zichtbaar, op grond waarvan aangenomen kan worden dat dezelfde witmarmeren mantel zich achter de gedrapeerde stof moet bevinden. Omstreeks 1900 werd de stookplaats nieuwe betimmering voorzien, vervaardigd door de Firma Eckhart uit Rotterdam, naar een ontwerp van Marot. Boven de mantel werd een tussenveld geplaatst, voorzien gesneden ornamentwerk. Het voetstuk onder de spiegel wijkt af van het ontwerp van Marot, evenals het snijwerk aan de bovenzijde van de spiegellijst, waar in plaats van het wapen en de kroon de letters WR (William Rex) zijn aangebracht. Aan de pilasters werd een voetstuk toegevoegd, met opgelegd snijwerk in de schachten, dat verfijnder is dan zeventiende-eeuws werk.

Plafond • In 1901 werden stalen balken aangebracht en moest het plafond gedeeltelijk worden vernieuwd. Tussen de stalen balken zijn in O-W richting kinderbinten gelegd, waaronder het plafond is aangebracht. Het grote middenperk wordt geflankeerd door rechthoekige perken met gesneden eiken lijsten, waartussen aan iedere

Afb. 217-5.
Detail van de wandbespanning

zijde een cirkelvormig perk. Op de hoeken bevinden zich vierkante perken. De schilderingen door W.A. Fabri zijn vervaardigd op doek. Het grote middenperk bezit een zware geprofileerde lijst, die aan de buitenkant is voorzien van snijwerk. Binnen de lijst is het perk onderverdeeld in een cirkelvormig perk en vier hoekperken.
Verlichting • Verguld bronzen kroon met kristalglas (XlXd).

Afb. 218-1. Overzicht van het vertrek met rechts de doorgang naar ruimte 217

Ruimte 218: Salon koningin Emma
(Vis, III, 38)

Restauratietekeningen: *0-7, -193*
W-46, -46a, -46as, -228, -229b, -229c

Benaming

1702	Bedkamer Mylord Albemarle
1767	Bedkamer van de Hr. Hertog
1807	Chambre à coucher de la Reine
1817	Slaapkamer HM
1893	Slaapkamer HM
1960	Woonkamer ZKH prins Bernhard

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
In de zeventiende eeuw waren de wanden deels met gobelins en deels met eiken kasten bezet. Een nieuwe schoorsteenbetimmering en wandbespanning werd in 1807 aangebracht. In 1952 onderging het vertrek een algehele modernisering, waarbij boven de bestaande lambrisering een betimmering in eikenfineer werd geplaatst. Het uit 1900 daterende plafond werd vervangen door een vlak stucplafond met koofverlichting. De indeling van het vertrek bleef sedert de bouw ongewijzigd. Bij de restauratie 1977-1984 werd het uit 1900 daterende plafond teruggevonden op de zolder van de westelijke vleugel aan de bassecour en opnieuw aangebracht.

Afb. 218-2.
Overzicht van het vertrek met de schouwpartij

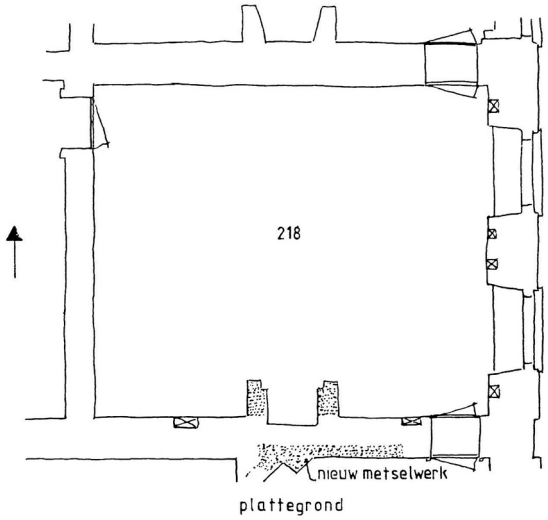
Bouwkundige beschrijving

Vloer • Grenen delen van wisselende breedte, waarop een rood wollen tapijt.

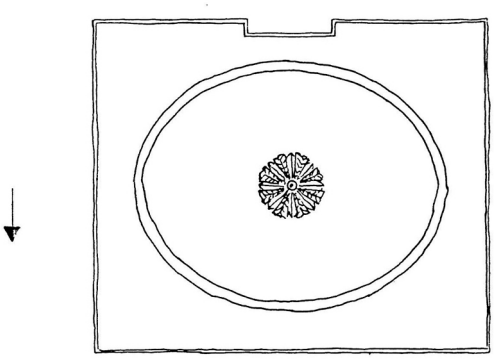
Wanden • Eiken lambrisering die waarschijnlijk bij de inrichting voor prins Hendrik werd ontdaan van de verflagen. De panelen onder de vensters werden zowel in 1952 als in 1980 vernieuwd. Bij de laatste restauratie werd de lambrisering geschilderd in twee tinten groen. De biezen zijn verguld met bladgoud. De eiken betimmering boven de lambrisering werd vervangen door een bespanning van bedrukt zijden velours, bestemd voor de zitkamer van koningin Emma en in 1888 geleverd door de Firma H.F. Jansen en Zonen uit Amsterdam. Bij de herinrichting in 1950 werd de bespanning overgebracht naar het Paleis Lange Voorhout en in 1984 beschikbaar gesteld voor de inrichting van dit vertrek en gerestaureerd.

Deuren • Drie eiken deuren met twee panelen per deur; bij de restauratie opnieuw geschilderd overeenkomstig de lambrisering. De kozijnen zijn voorzien van een architraaflijst.

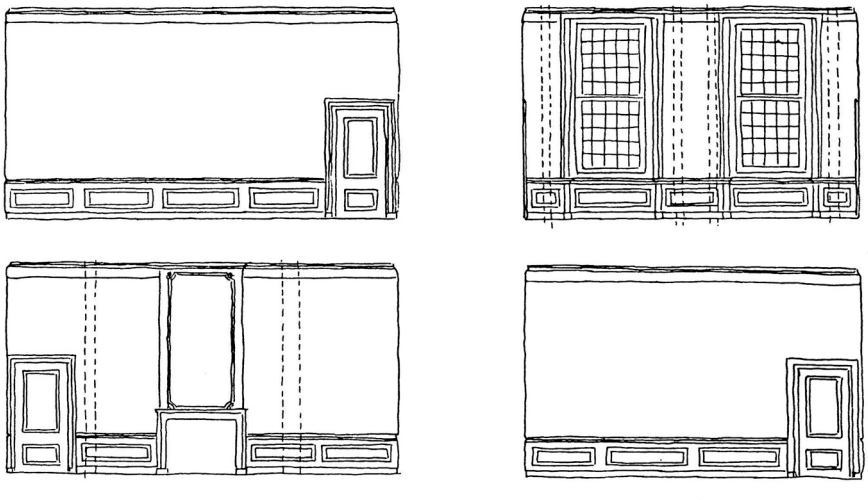
Stookplaats • De oorspronkelijke roodmarmeren mantel werd in 1950 afgedekt met een eiken betimmering. Het uit 1901 daterende tussenveld werd hierbij verwijderd, maar het bovengedeelte van de boezem bleef waarschijnlijk gehandhaafd. Bij de restauratie werd de voorzijde van de boezem van een velours bespanning voorzien. De spiegel van verguld lindenhout werd in 1888 geleverd door de Bruyn en zoon.

plattegrond

plafond

zuidwand

westwand

Plafond • Stucplafond op steengaas met een ovalen perklijst in het midden. Na 1950 werd het plafond afgenomen en opgeslagen en bij de restauratie 1977-1984 opnieuw geplaatst.
Verlichting • Kroon van verguld brons en kristalglas (XIXB).

Afb. 218-3. De schouwpartij

Afb. 218-4. De wand met de spiegel recht tegenover de schouw

Afb. 218-5. Detail van de wandbespanning

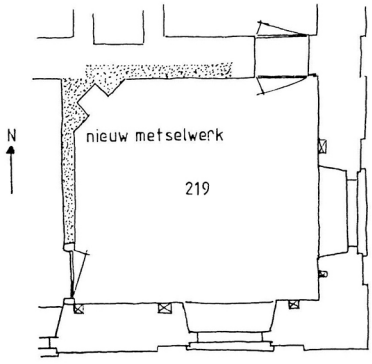
Afb. 219-1. Overzicht van het vertrek

Ruimte 219: Werkkamer prins Hendrik
(Vis, III, 40)

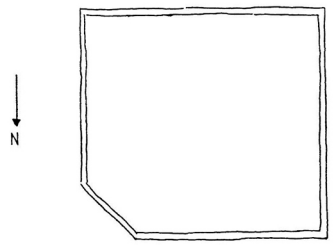
Restauratietekeningen: *W-46, -46a, -46as, -230, -231, -309*

Benaming	1702	Cabinet + Garderobe Albemarle
	1767	Houten Cabinetje of Garderobe
	1807	Cabinet de l' étude + Garderobe
	1817	Slaapkamer Prinses Marianne Garderobe HM
	1893	Dienstkamer
	1960	Werkkamer ZKH

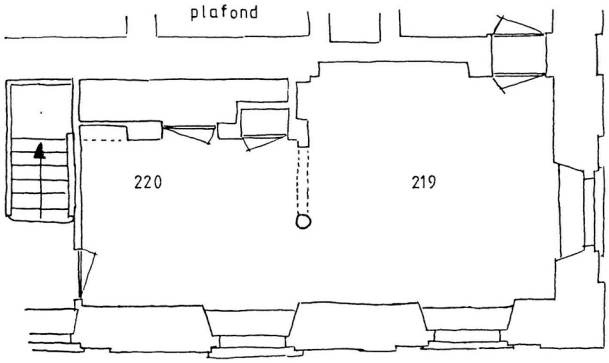
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Oorspronkelijk was de kamer in gebruik als kabinet voor de graaf van Albemarle. De plattegrond van 1695 wijkt af van de huidige situatie en toont een kleiner kabinet in samenhang met een kleiner trappenhuis in ruimte 220. Deze afmetingen komen wel overeen met de gewelf indeling van het onderhuis, zodat de plattegrond van 1695 de oorspronkelijke toestand weergeeft. Door verbouwingen in de twintigste eeuw zijn geen bouwsporen van de oorspronkelijke situatie aangetroffen. In het begin van de negentiende eeuw werden de vertrekken 219 en 220 samengevoegd, waarbij langs de trap een houten scheidingswand werd aangebracht. Voor prins Bernhard werd in 1950 de betimmering vernieuwd naar een ontwerp van architect Vreede te Den Haag.

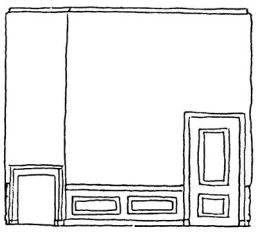
plattegrond

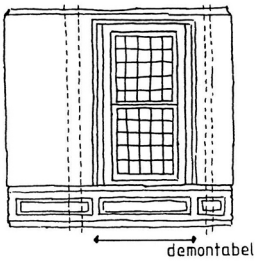
plafond

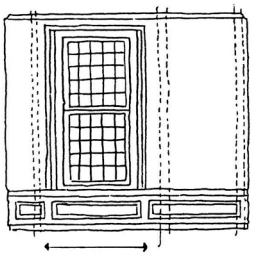
plattegrond 1911-1977

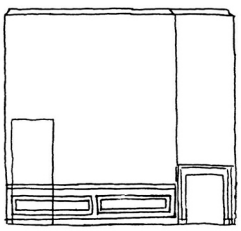
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 219-2.
De mantel van de hoekschouw

Bouwkundige beschrijving

De plattegrond van Schonck (1767) vormde de basis voor de reconstructie in twee aparte vertrekken. De instandhouding van de trap in ruimte 220 deed afzien van een reconstructie naar de oorspronkelijke situatie. Er werd tijdens de restauratie 1977-1984 een geheel nieuwe betimmering aangebracht, terwijl in de noordwesthoek een marmeren hoekschouw werd geplaatst, afkomstig uit vertrek 216.

Vloer • Grenen delen, waarop groen vilt.

Wanden • Nieuwe eiken lambrisering met ingelegde panelen (1984), waarboven een bespanning van groen laken op tabopan platen.

Deuren • Bestaande deur naar ruimte 218; een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe deur naar 220.

Vensters • Vensters • als in ruimte 217; indeling 5x(5+5) met vier luiken per venster, afwerking blank eiken in een donkere was. Paneelindeling 1-4-4-1.

Hang- en sluitwerk • Messing slot.

Stookplaats • Blauwgrijze marmeren mantel afkomstig uit vertrek 216. De boezem is bespannen met groen laken.

Plafond • Vlak stucplafond met wit geschilderde houten lijst (1984).

Verlichting • Messing kroon met drie lampen van geëtst glas (XXa).

Afb. 220-1. Het trappenhuis naar het oosten

Afb. 220-2. Het trappenhuis naar het westen

Ruimte 220/317 Trappenhuis
(Vis, III, 42)

Restauratietekeningen: *0-7, -202, -203, -204, -205*
W-46, -46a, -46as, -127, -232, -232a, -232b, -232c, -232d

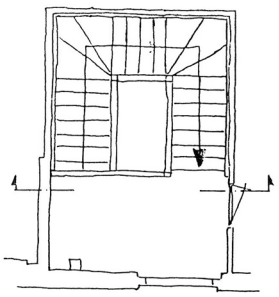
Benaming
1807 Cabinet de toilette/chambre aux armoires
1817 Passage bij ingang der app. van H.M.
1960 Trapportaal

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Uit een vergelijking tussen de plattegronden van 1695 en 1767 blijkt dat in de eerste helft van de 18-de eeuw de trap is vergroot. De oostwand van ruimte 220 en 317 werd verplaatst. Dat de verbouwing niet erg degelijk werd uitgevoerd bewees de verzakking op de eerste verdieping. Bij de restauratie bleek dat voor de wand tussen ruimte 317 en ruimte 318 een trapspil als ondersteunende balk werd gebruikt. Mogelijk betrof het hier de spil van de gesloopte trap. De zichtbare profilering van de traptreden was ongelijk aan die van de huidige trap. Op de eerste verdieping bestaat de betimmering met de boogconstructie nog geheel uit oorspronkelijk materiaal die is voor-

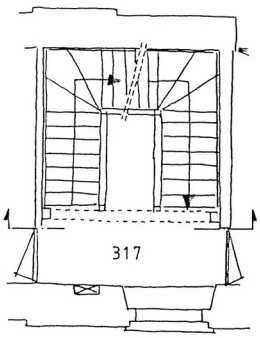

Afb. 220-3.
Blik in het trappenhuis met de tussenbordessen

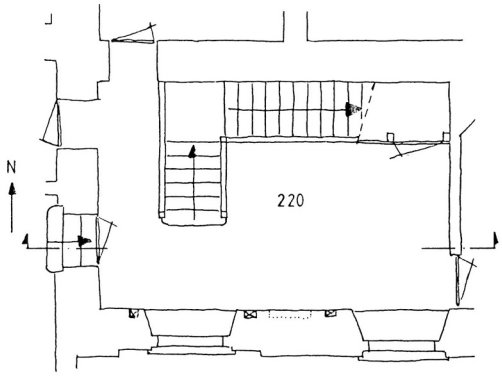
zien van rijk snijwerk. Ook de trap lijkt oorspronkelijk te zijn. Ten behoeve van Prins Hendrik werden omstreeks 1904 de ruimten 219 en 220 samengevoegd en rond 1950 van een nieuwe betimmering voorzien. Met de vergroting in 1911 werd op de bovenste verdieping een trap toegevoegd, die met de restauratie in 1977-1984 weer verdween. Het schuine stucplafond met ovale perkindeling uit die tijd werd niet teruggebracht. De bollen op de hoofdbalusters zijn tijdens de restauratie aangebracht.
De trap verbindt de begane grond met de eerste verdieping en de zolder. Door de verlaging van het paviljoen met één verdieping kwam de bovenste trap naar de zolder te vervallen. De plattegronden van Schonck vormden de basis voor de reconstructie. Op de begane grond werd het trappenhuis ruimtelijk hersteld. De verzakking van de wanden op de eerste verdieping werd opgeheven door het aanbrengen van een twee stalen balken.

plattegrond niveau 400

plattegrond 317

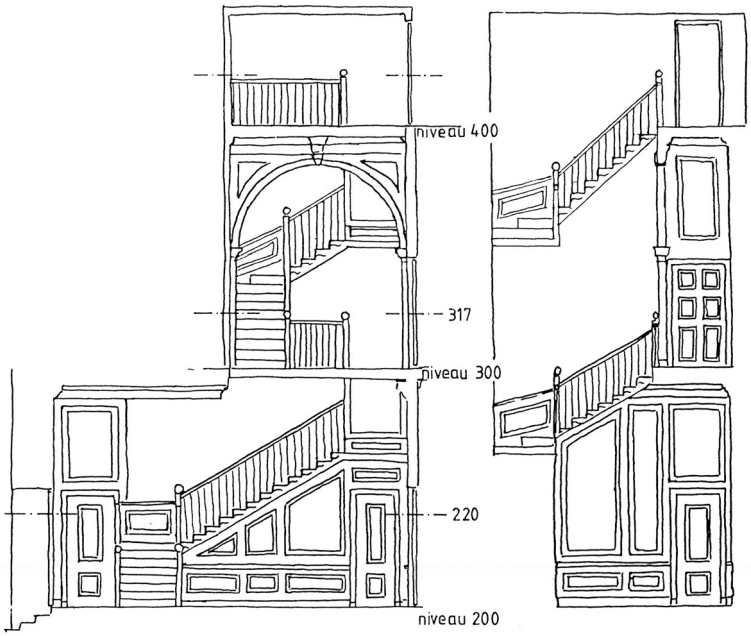

plattegrond 220

Bouwkundige beschrijving

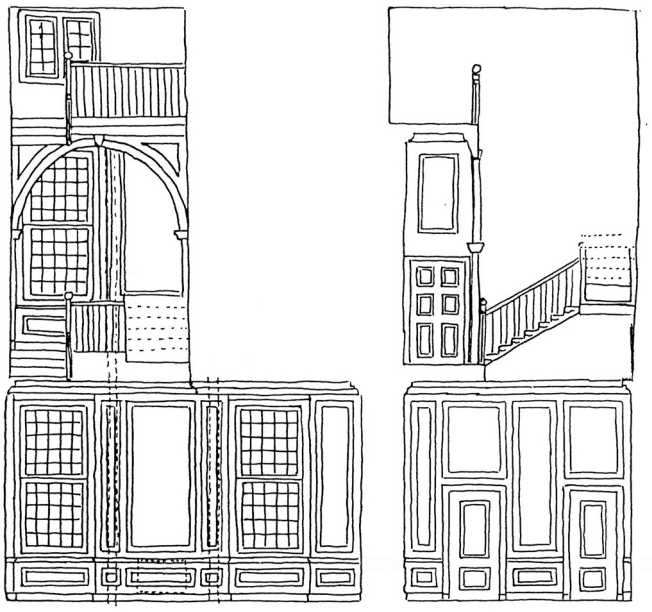
Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen delen van wisselende breedte, N-Z gelegd.

Wanden • Het westelijk gedeelte van de wandbetimmering, bestaande uit de westwand, de deur naar 221 met het bovenliggende paneel, het westelijk deel van de betimmering onder de trap en het westelijk gedeelte van zuidwand dateren vermoedelijk uit 1807, toen veel werk

doorsnede west-oost

oostwand

zuidwand

westwand

werd verricht aan de betimmering. Tussen 1977 en '84 werd de ontbrekende betimmering aangevuld in tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw eikenhout volgens de bestaande detaillering met opgelegde panelen en geschilderd in beige panelen met groene lijsten.
Deuren • Eiken paneeldeuren met twee panelen per deur.

Afb. 317-1. De noordwesthoek van het trappenhuis in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Vensters • Een venster als in ruimte 217, met drie luiken, bestaande uit twee brede luiken en een smal middenluik, geschilderd in bruine en beige kleuren. Ruitindeling 5x[5+5].
Plafond • Wit pleisterwerk
Verlichting • Zwarte wandarmatuur met een kaarslamp.
Trap • Van de begane grond tot de eerste verdieping bestaat de eiken trap uit een rechte trap van zeven treden, een vierkant bordes, twaalf rechte treden, een kwart naar rechts van vier treden, gevolgd door zeven rechte treden. Optrede 15,8 cm; aantrede van de rechte treden 27 cm. Langs de wanden zijn de treden in de boom besloten; aan de open zijde steken de treden over de uitgekeepte boom, waaronder vlakke kardoezen zijn aangebracht. Aan de wandzijde bevindt zich een lambrisering met paneelindeling. De leuning aan de open zijde wordt ondersteund door gedraaide eiken balusters. De trappaal is van forsere afmetingen. De bollen op de hoofdbalusters zijn tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebracht.
Vloer • Smalle eiken delen, O-W gelegd, eiken dorpels
Wanden • Wit pleisterwerk boven de trap, ter plaatse van de overloop een ongeschilderde eiken betimmering tot aan het plafond. De grote vlakken bezitten een paneelindeling met opgelegde panelen. De overgang tussen de trap en het portaal wordt geaccentueerd door een grote boog in eikenhout, voorzien van gesneden imposten en een sluitornament.

▶ Afb. 317-2. Het trappenhuis met het venster in de voorgevel in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Afb. 317-3.
De overloop van het trappenhuis gezien in de richting van ruimte 318

Afb. 317-4. Overzicht met de trap naar de tweede verdieping

Deuren • Twee enkele deuren met zes panelen per deur, voorzien van opgelegde paneellijsten en een zeer rijk gesneden kozijnlijst. Al het eikenhout is onbeschilderd.
Vensters • Een venster als in ruimte 217 met vier luiken van ongelijke breedte (41-26-26-41 cm breed), indeling 1-3-1-3-1. De vensterbank is tijdens de restauratie 1977-1984 vernieuwd. Ruitindeling 5x[5+5].
Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw wit stucplafond.
Hang- en sluitwerk • Messing knoppen en sloten.
Verlichting • Zwart wand armatuur.
Trap • Van de eerste tot de tweede verdieping bestaat de trap uit een eiken steektrap van 8 treden, een kwart naar rechts van drie treden, vier rechte treden, een kwart naar rechts van drie treden, gevolgd door zeven rechte treden. Optrede: 19 cm, laatste optrede 23,5 cm; aantrede van de rechte treden: 27,5; dikte van de trede 4,5 cm. Langs de wanden zijn de treden in de boom besloten; aan de open zijde steken de treden over de uitgekeepte boom, waaronder vlakke kardoezen zijn aangebracht. Aan de wandzijde bevindt zich een lam-

Afb. 317-5.
Overzicht met het bovenste gedeelte van de trap

brisering met paneelindeling. De leuning aan de open zijde wordt ondersteund door gedraaide eiken balusters, twee balusters per trede. De trappaal is rechthoekig. De bollen op de hoofdbalusters zijn tijdens de restauratie 1977-1984 vernieuwd.
Wanden • Wit pleisterwerk
Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen delen, gelegd in O-W richting.
Wanden • Wit pleisterwerk
Deur • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe enkele deur met eenvoudige lijst. Een smeedijzeren deurkruk.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw bolkozijn, waarin ramen met roede-indeling (2x4)+(2x4), voorzien van smeedijzeren hang- en sluitwerk.
Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw wit stucplafond.
Wanden • Wit pleisterwerk boven de trap, ter plaatse
Verlichting • Zwarte wandarmatuur.

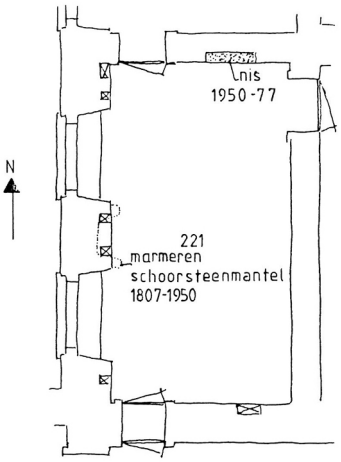
Afb. 221-1. Overzicht van de ruimte

Ruimte 221: Toiletkamer koningin Sophie
(Vis, III, 46)

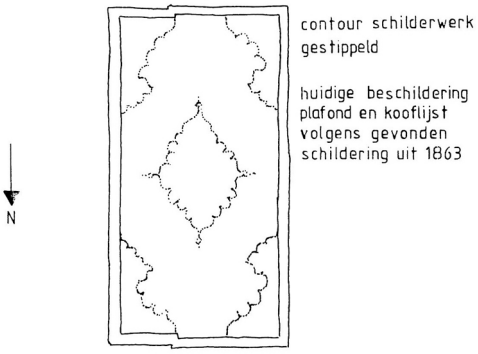
Restauratietekeningen: *0-7, -223*
W-46, -46a, -46as, -233

Benaming	1702	Half garderobe, half cabinet
	1767	Cabinet van de kamerdienaar en Cabinet
	1807	Cabinet de toilette
	1817	Toiletkamer HM
	1893	Toiletkamer HM
	1960	Garderobe ZKH

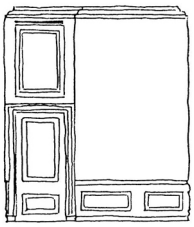
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
In de plattegrond van 1695 is een bed tegen de zuidwand getekend, maar de inventaris van 1713 verdeelt deze ruimte achter de *'bedkamer van Albemarle'* in een garderobe en een kabinet, zoals Schonck dit tekent. In 1807 werden de vertrekken samengevoegd tot één toiletkamer, waarbij tussen de vensters een marmeren mantel werd geplaatst en een nieuw plafond aangebracht, voorzien van ornamenten. Ook werden de werkzaamheden aan de lambrisering voortgezet. Gezien de huidige profilering lijkt de lambrisering grotendeels oorspronkelijk en zijn in verband met de samenvoeging waarschijnlijk enkele gedeelten in dezelfde profilering vernieuwd. Het plafond uit 1807 werd in 1817 opnieuw veranderd. In 1863 volgde een totaal nieuwe inrichting in Moorse stijl voor Koningin Sophie. Al het houtwerk werd met Arabische motieven beschilderd, evenals het

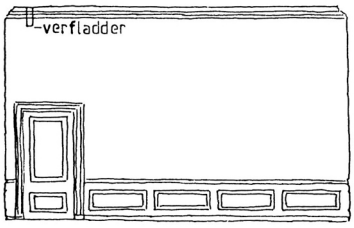
plattegrond

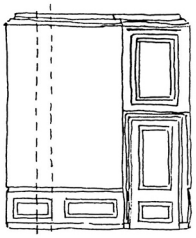
plafond

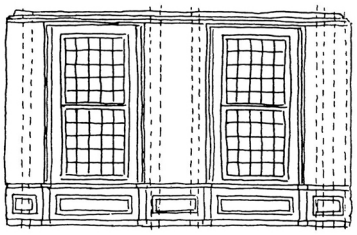
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

plafond en de plafondlijst. Een zekere Ds. Craandijk, die in 1879 Het Loo bezocht, beschreef het vertrek als 'een overrijk toiletkamertje in Turkschen stijl, goud en rood, groen en blauw, weelderig en schitterend, maar toch vol harmonie'.[2] De inrichting en stoffering was geheel vervaardigd door de Firma Sorel et Fils, te Den Haag en Brussel. De geaquarelleerde ontwerptekeningen van de wanden, het plafond en enkele meubels bleven bewaard. De wanden werden behangen met 'algereinsche' stof. Voor de vensters werden beschilderde houten lambrekijns aangebracht. In dezelfde stijl werden ook een schoorsteenspiegel en een toilettafel, alsmede een grote staande spiegel of psyche vervaardigd. In 1901 werd het vertrek ingericht voor Prins Hendrik, waarbij het Moorse interieur verdween. Een modernisering volgde in 1950, waarbij de schoorsteenmantel werd verwijderd en radiatoren onder de vensterbanken werden geplaatst achter een eiken betimmering. De deuren en lambrisering werd ontdaan van zijn verflagen, waarmee ook de onderliggende Moorse beschildering verloren ging.
Hoewel de tekeningen van het Moorse interieur bekend waren is eerst in een laat stadium van de restauratie de beslissing gevallen dit interieur te reconstrueren. De aanleiding was het terugvinden van de Moorse beschildering op het plafond en de plafondlijst. Toen tevens het belangrijkste meubilair kon worden opgespoord kon ook de inrichting worden vervolmaakt. De wandstoffering werd bepaald aan de hand van de stoel- en divan bekleding vanaf de tekeningen. De roze kleur van de lambrisering werd bepaald aan de hand van twee teruggevonden petroleumkannen, die voorzien waren van eenzelfde Moorse beschildering.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Grenen delen, waarop een veelkleurig tapijt.
Wanden • De bestaande eiken lambrisering met ingelegde panelen werd gehandhaafd. De delen onder de vensters en aan de noordwand werden vernieuwd. De beschildering door E. Jetter dateert uit 1984.
Deuren • De paneeldeuren met architraaflijsten en bovenliggende houten panelen werden opnieuw geschilderd volgens een tekening uit 1870.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe vensters als 217, indeling 5x(5+5), met vier blinden per venster. De blinden zijn geschilderd in gebroken wit, met Moorse motieven op de panelen. Indeling 1-4-4-1.
Plafond • Vlak stucplafond, met een beschildering op linnen die tijdens de restauratie werd vrijgelegd. Het ornament ter plaatse van de lamp werd verwijderd.
Verlichting • Centraal opgehangen lantaarn, voorzien van gekleurd glas; 2x3 kaarslampen op de toilettafel.

2 Jacobus Craandijk, Wandelingen door Nederland met pen en potlood. Deel 4 (Haarlem 1879) 334.

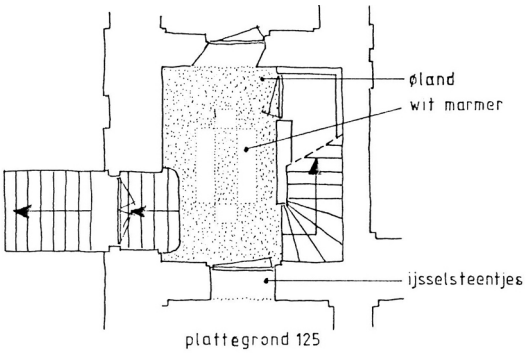
Ruimte 222/223/224: Geheime trap
(Vis, III, 49)

Restauratietekeningen: *O-7*
W-46, -46a, -234

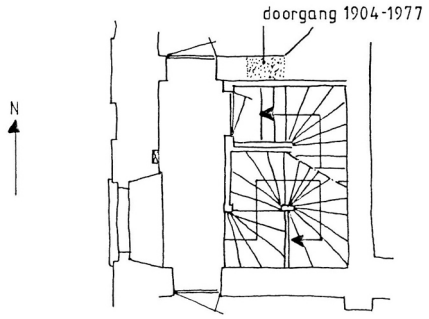
Benaming		
	1702	Backsters
	1767	Escallier derobé
	1807	Passage
	1817	Geheime trap
	1893	Badtrap
	1960	Geheime trap

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Volgens de plattegrond van Schonck voerde een keldertrap naar het gangetje van het trappenhuis, die omstreeks 1807 moet zijn verwijderd, toen een doorgang naar kabinet 225 werd aangebracht en de tuin door middel van een dubbele bordestrap bereikbaar werd. Ten behoeve van een toilet voor de badkamer werd in 1904 het trapportaal tot 2/3 verkleind, wat een geheel ander beloop van de trap tot gevolg had. Alle rechte treden verdwenen en na een eerste kwart rechtsom draaiden de overige treden langs een forse spil omhoog. Om het hoogteverschil naar de eerste verdieping te kunnen overbruggen werd na het laatste kwart een aantal rechte treden toegevoegd. Dit had tot gevolg dat de gang 320 moest worden versmald. Deze veranderingen hadden grote gevolgen voor de gesneden leuningpanelen, die weliswaar passend werden gemaakt, maar een onjuiste hellingshoek kregen.
Bij de restauratie werd de uitgang naar de tuin veranderd in een venster. De trap onderging geen veranderingen.

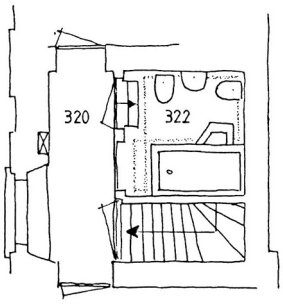
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen delen in wisselende breedte, in N-Z richting gelegd.
Wanden • Eiken lambrisering met ingelegde panelen, waarboven eenzelfde paneelindeling, bestaande uit verticale delen, gevat in een eiken lijst tot aan het plafond. De gehele betimmering is in een egaal beige kleur geschilderd.
Deuren • Eiken deuren met twee panelen per deur. Boven de deuren bevinden zich eiken panelen tot aan het plafond.
Vensters • Als in ruimte 217, zonder blinden. Indeling 5x(5+5).
Hang- en sluitwerk • Messing deursloten.
Trap • Eiken spiltrap met een leuning van rijk gesneden panelen. Deze zijn voorzien van opliggend snijwerk van voluten, ranken, bloemen en druiven. Het paneel naast de gang is ajour uitgevoerd. De trap werd in 1904 veranderd tot zijn huidige vorm, waarbij zoveel mogelijk oorspronkelijk materiaal werd gebruikt. De trap bestaat uit 27 treden, met een optrede van 17,6 cm. De aantrede is wisselend. Langs de wanden zijn de treden in de boom gelegd. Enkele treden zijn met nieuw (1904) hout aangevuld. Het trapschild bestaat uit vlakke panelen met een lijst, in beige kleur geschilderd.

plattegrond 125

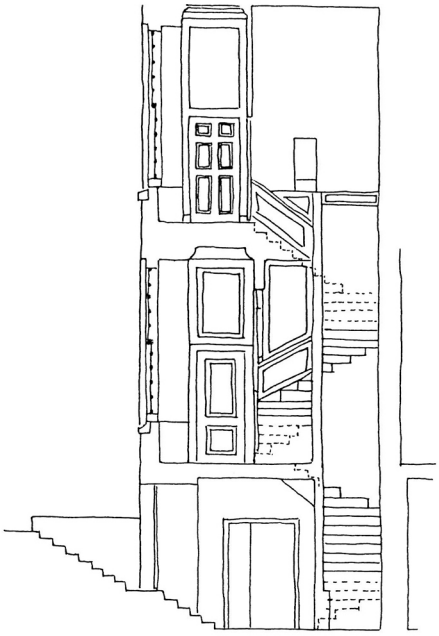

plattegrond 224

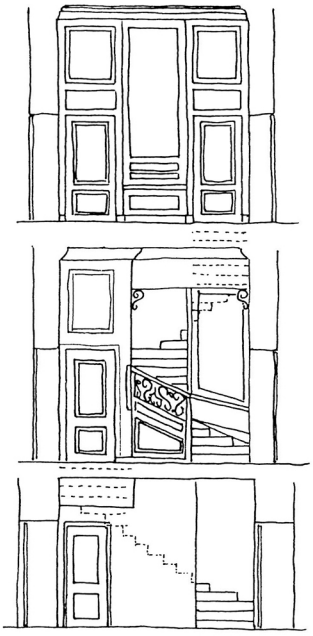

plattegrond 320

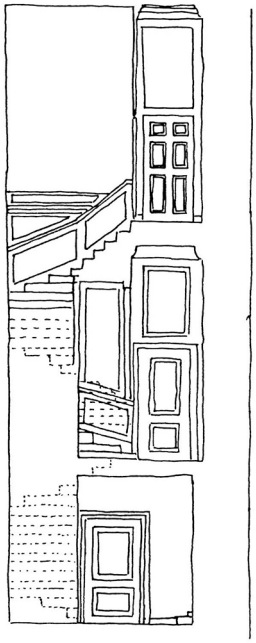
Eerste kwart: linksom; onveranderd, 1692
Tweede kwart: rechtsom; veranderd in 1904.
Derde kwart: rechtsom; veranderd in 1904.
Vierde kwart: rechtsom; plaats is gelijk, maar in verband met het beloop is dit gedeelte toch veranderd
Rechte treden: In 1904 vermeerderd van 2 tot 6 treden, waartoe de gang 317 moest worden versmald.
Plafond • Door de verkleining in 1904 werd het plafond ingrijpend gewijzigd. De raveelbalken zijn boogvormig uitgesneden en worden ondersteund door gesneden consoles. De balken zijn voorts voorzien van een kraal. Het plafond is uitgevoerd in pleisterwerk.
Verlichting • messing hanglamp met geëtst glas (XIX).

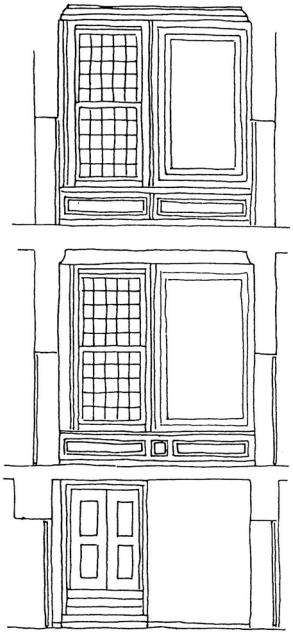
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

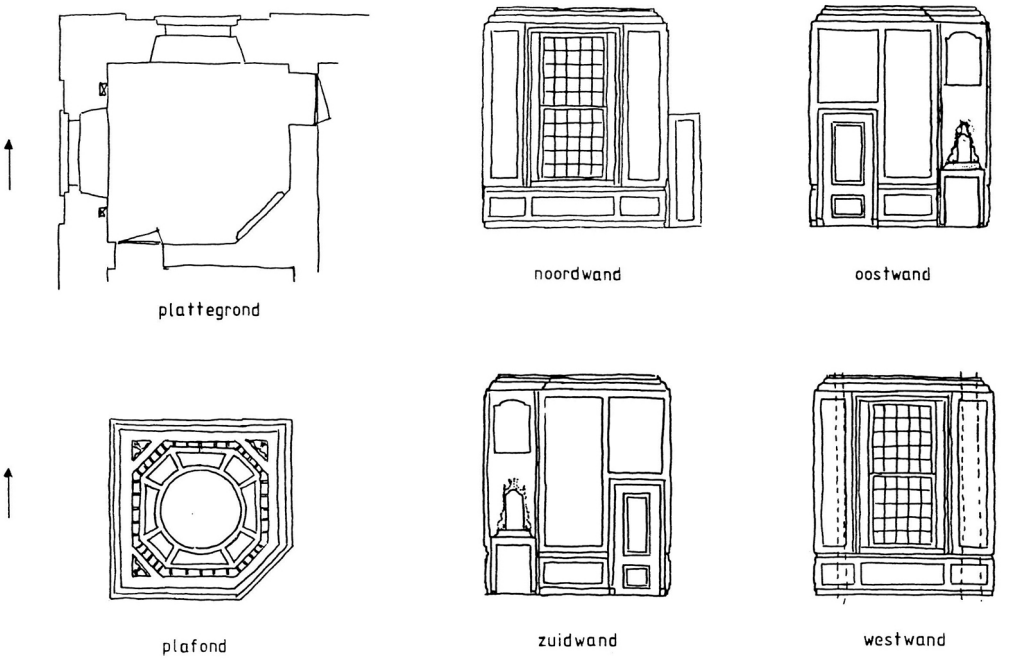
Ruimte 225: Kabinet
(Vis, III, 52)

Restauratietekeningen: *0-7, -196*
W-46, -46a, -46as, -126, -235, -235/1, -310

Benaming	1702	Cabinet (bij app. Vaudemont)
	1767	Cabinetje
	1807	Bain de la Reine
	1817	Badkamer
	1893	Badkamer HM
	1960	Badkamer ZKH

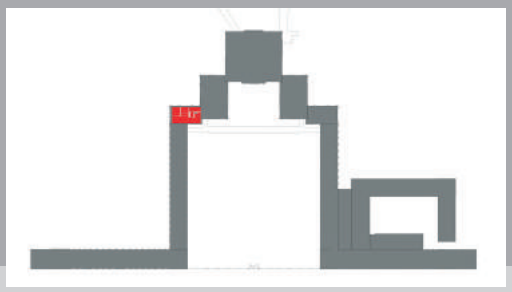
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Oorspronkelijk bevond zich in de oostwand een doorgang naar de vertrekken van Vaudemont. Bij de inrichting tot badkamer in 1807 werd de doorgang verplaatst naar het trapportaal en er kwam een groot koperen bad te staan. In 1904 werd een extra doorgang in de zuidwand aangebracht, ten behoeve van een wc. Bij de modernisatie in 1950 werd het bad ingebouwd, en de vensterruiten aan de onderzijde vervangen door matglas.
De doorgang naar de toiletruimte werd gedicht, terwijl die naar vertrek 217 weer werd hersteld. De wandtegels werden vervangen door een eenvoudige lambrisering. De bestaande marmeren mantel werd op een rechthoekige marmeren grondplaat geplaatst en voorzien van een nieuwe boezembetimmering. Aan de wanden werd loshangend blauw damast bevestigd overeenkomstig de inventaris uit 1713. De detaillering van de blinden, drie per venster, doet negentiende-eeuws aan, maar aangezien de onderste verflaag overeenkomt met de onderste verflaag van de plafondlijst, kunnen deze oorspronkelijk zijn.

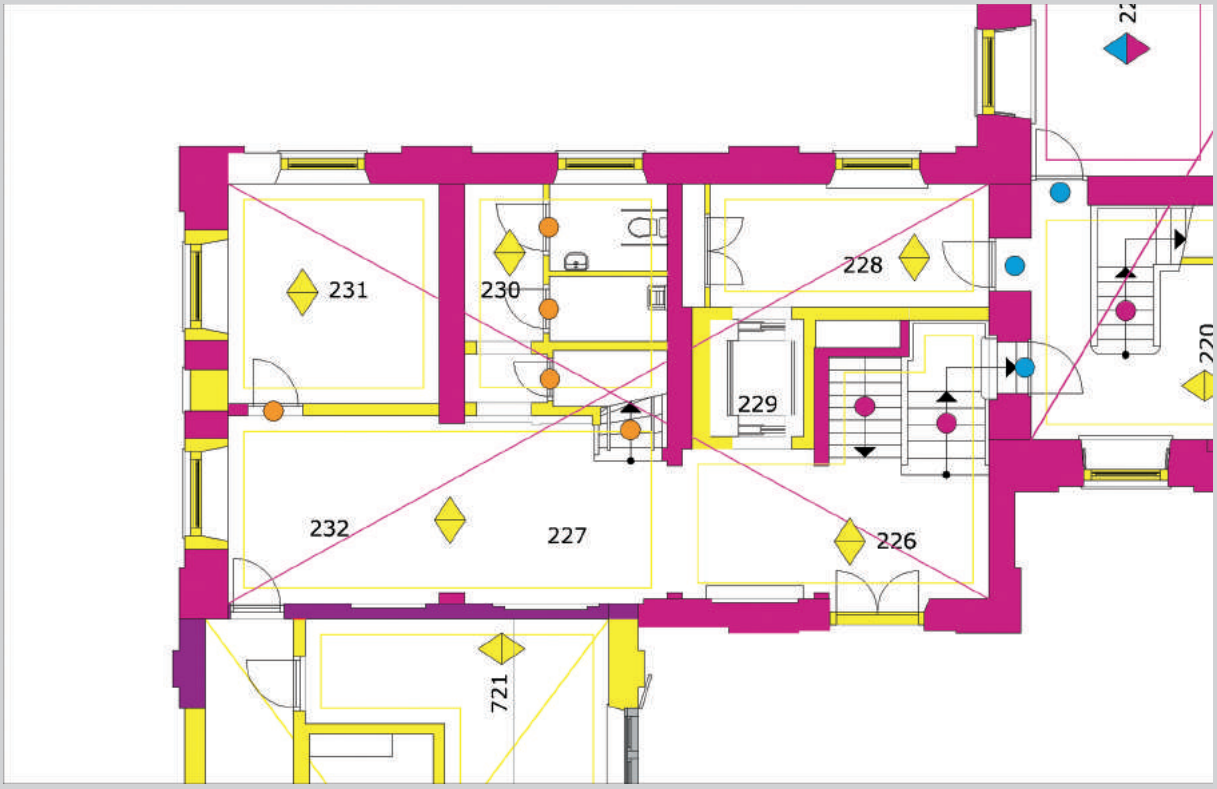
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Nieuwe grenen delen in wisselende breedte, in O-W richting gelegd.
Wanden • Nieuwe eiken plint en lambrisering met vlakke panelen, egaal beige geschilderd. De lijsten zijn voorzien van een kraal, overeenkomstig vertrek 323. Het blauwe damast is nieuw geweven door damastweverij Jean Rose overeenkomstig een dessin van Marot uit Hampton Court.
Deuren • Nieuwe eiken paneeldeur naar ruimte 217, overeenkomstig de bestaande deur naar ruimte 224.
Vensters • Nieuwe vensters als in ruimte 217. De omlijsting en de blinden zijn bestaand. Paneelindeling: 1-3-1-3-1. Door de dikte van de muren zijn de zijvleugels breed uitgevoerd en is de middenvleugel slechts half zo breed. Te oordelen naar de verfsporen is hier sprake van vroege blinden.

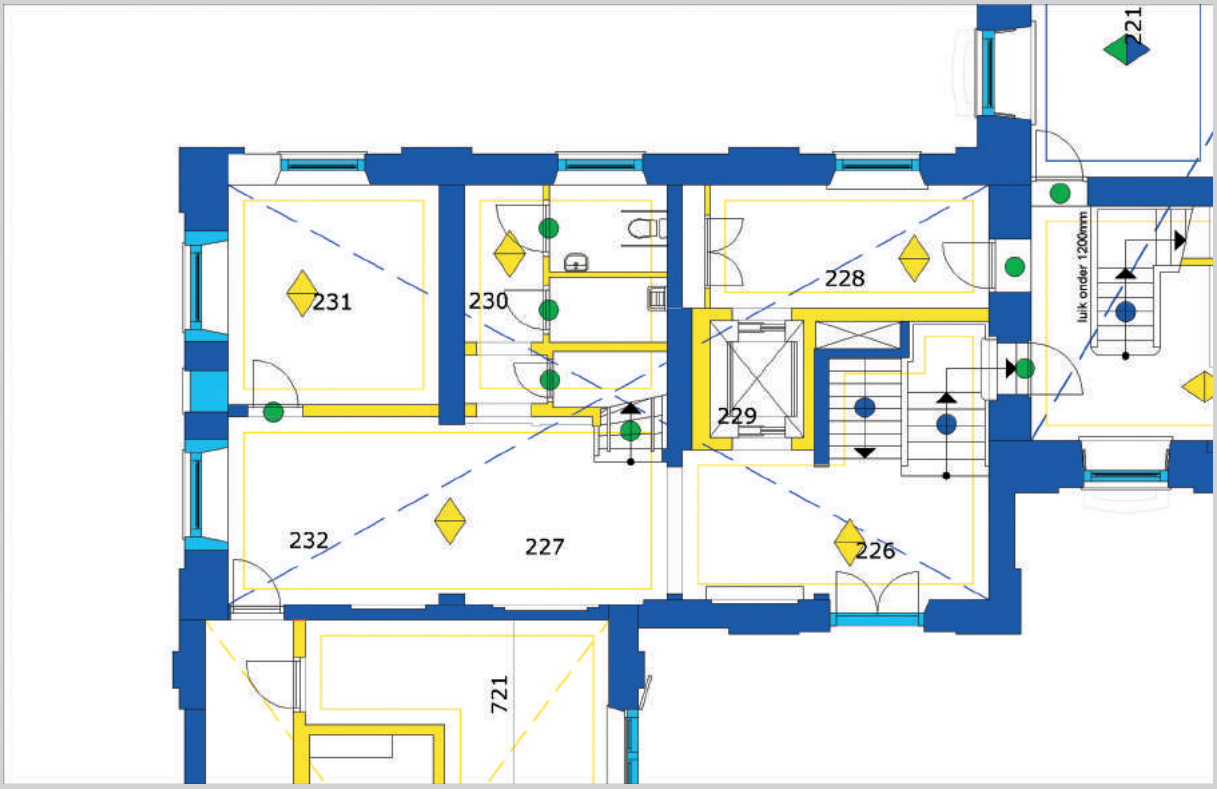
Hang- en sluitwerk • Messing slot op de deur naar ruimte 224.
Stookplaats • Rechthoekige geprofileerde marmeren mantel op neuten, nieuwe marmeren grondplaat. De achterwand bestaat uit zwart geschilderd schuurwerk, waartegen een gietijzeren haardplaat is geplaatst. Het rugvlak van de boezem werd met de restauratie gehandhaafd en op enkele plaatsen aangevuld, hiertegen werd een van elders afkomstige, verguld houten spiegel geplaatst (XVIIIa). Erboven bevindt zich een schilderstuk in een spiegelboog.
Plafond • Wit stucplafond met achthoekige perklijst. De hoeken zijn gevuld met lofwerk. De eiken plafondlijst bezit snijwerk met ranken.
Verlichting • Een peertje.

Ruimte 226-228, 230-232

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

3.5.1.3 Westelijk buitenpaviljoen, begane grond

Ruimte 226/227/232: Passage
(Vis, III, 54)

Restauratietekeningen: *0-7, -76*
W-46, -46a, -46as, -236, -237, -324, -333

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Het buitenpaviljoen was oorspronkelijk geheel bestemd voor het personeel. Op de plattegrond van Schonck zijn de vertrekken aangeduid als '*de clercq Filers kamer*' (33, nu ruimte 231), '*voor de Lakeijen*' (34, nu ruimte 230) en '*Fourier*' (35, nu ruimte 228). Het '*Emmerhok*' in de zuidwesthoek was alleen vanuit de stallen bereikbaar. In 1811 is een directe doorgang gemaakt naar dit vertrek. Het toen aangebrachte privaat is in 1914 weer verwijderd. Ook de trappen naar de bovenliggende verdiepingen zijn op de plattegronden steeds weer anders aangegeven. De huidige trap dateert uit het begin van deze eeuw en is bij de restauratie gehandhaafd. De dubbele leuning, speciaal aangebracht voor prinses Wilhelmina, bleef aanwezig. Vooralsnog werd het houtwerk niet opnieuw geschilderd.
De doorgang naar de toiletruimte werd gedicht, terwijl die naar vertrek 217 weer werd hersteld. De wandtegels werden vervangen door een eenvoudige lambrisering. De bestaande marmeren mantel werd op een rechthoekige marmeren grondplaat geplaatst en voorzien van een nieuwe boezembetimmering. Aan de wanden werd loshangend blauw damast bevestigd overeenkomstig de inventaris uit 1713. De detaillering van de blinden, drie per venster, doet negentiendeeeuws aan, maar aangezien de onderste verflaag overeenkomt met de onderste verflaag van de plafondlijst, kunnen deze oorspronkelijk zijn.
De deuren tussen de ruimten 226 en 227 werden tijdens de restauratie verwijderd, zodat een lange gang ontstond, met eveneens een open verbinding met ruimte 230. Enkele bouwsporen van de colonnade in de zuidwand bleven zichtbaar, waarbij de voormalige doorgangen naar de stallen met wit pleisterwerk zijn aangeduid. De gewelfbogen kregen in de wanden een aansluiting van houten pilasters met geprofileerde kapitelen. Het pleisterwerk bij de deur naar de bassecour vertoont vochtschade en is plaatselijk losgekomen van het muurwerk.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Vloerconstructie overeenkomstig ruimte 123. De vloer is belegd met Ölandtegels in dambordverband, waarin vierkante banden van witmarmeren tegels zijn aangebracht. Tussen de pilasters is de vloer afgewerkt met hardsteen tegels,
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. De noordwand van de westelijke vleugel is uitgevoerd in schoon metselwerk, om aan te duiden dat het hier oorspronkelijk een buitengevel betrof. De houten pilasters zijn nieuw gemaakt en egaal grijsbruin geschilderd.

Deuren • Nieuwe eiken paneeldeur naar de bassecour voorzien van een bovenlicht, (indeling 5x2). Nieuwe eiken deur naar de westelijke vleugel. In de nieuw gemetselde muur van ruimte 231 is de bestaande deur met kozijn opgenomen.
Vensters • Aan de buitenzijde valt niet te onderscheiden dat het algemene venster met roede-indeling zich hier over twee verdiepingen uitstrekt. Door Het afwijkende vloerniveau maakt alleen het onderste gedeelte deel uit van dit vertrek. Raamindeling 5x5. Er zijn geen luiken toegepast.
Trappen • Een zandstenen trap van negen massieve treden met een geprofileerde neus, voert naar het binnenpaviljoen. De zesde trede is verbreed tot een klein bordes. Optrede 15,5 cm; aantrede 31,5 cm. De treden liggen besloten in een zandstenen boom, waarboven zich een eiken leuning met vlakke panelen bevindt. De brede trappaal is aan de voorzijde voorzien van een klauwstuk. De trap vanuit het onderhuis bevindt zich links van deze trap. Zie ruimte 130a. De grenen trap naar de bovenliggende verdieping dateert uit 1914 en is met de restauratie niet gewijzigd. De linksdraaiende trap bestaat uit twintig treden, die in de boom zijn besloten. Optrede 17 cm; aantrede gemiddeld 23 cm. De detaillering van de leuning is nagenoeg gelijk aan die van de eiken trap naar het binnenpaviljoen. Op 25 cm van deze leuning zijn twee ronde leuningen op ijzeren steunen aangebracht ten behoeve van prinses Wilhelmina. De trap bezit nog de oorspronkelijke lichtgele kleur.
Hang- en sluitwerk • IJzeren deurkrukken; in de deuren naar de vleugel en ruimte 231 messing krukken.
Plafond • Twee kruisgewelven in ruimte 226 en een boven de trap, gescheiden door gewelfbogen, die eveneens wit gepleisterd zijn. In de ruimten 227 en 232 een vlak stucplafond.
Verlichting • Vier wandarmaturen als in ruimte 123.

Ruimte 228: Portaal
(Vis, III, 55)

Restauratietekeningen: *0-7, -76*
W-46, -46a, -46as, -237

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Oorspronkelijk was dit vertrek in gebruik door de foerier (Schonck). Met de restauratie werd de vloer verhoogd tot het niveau van de begane grond van het binnenpaviljoen, ten behoeve van minder valide bezoekers. De vloer van de tussenverdieping werd verwijderd.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, in O-W richting gelegd.
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk,
Deuren • Bestaande schuifdeur naar ruimte 220. Nieuwe kast met eiken deuren tegen de westwand.

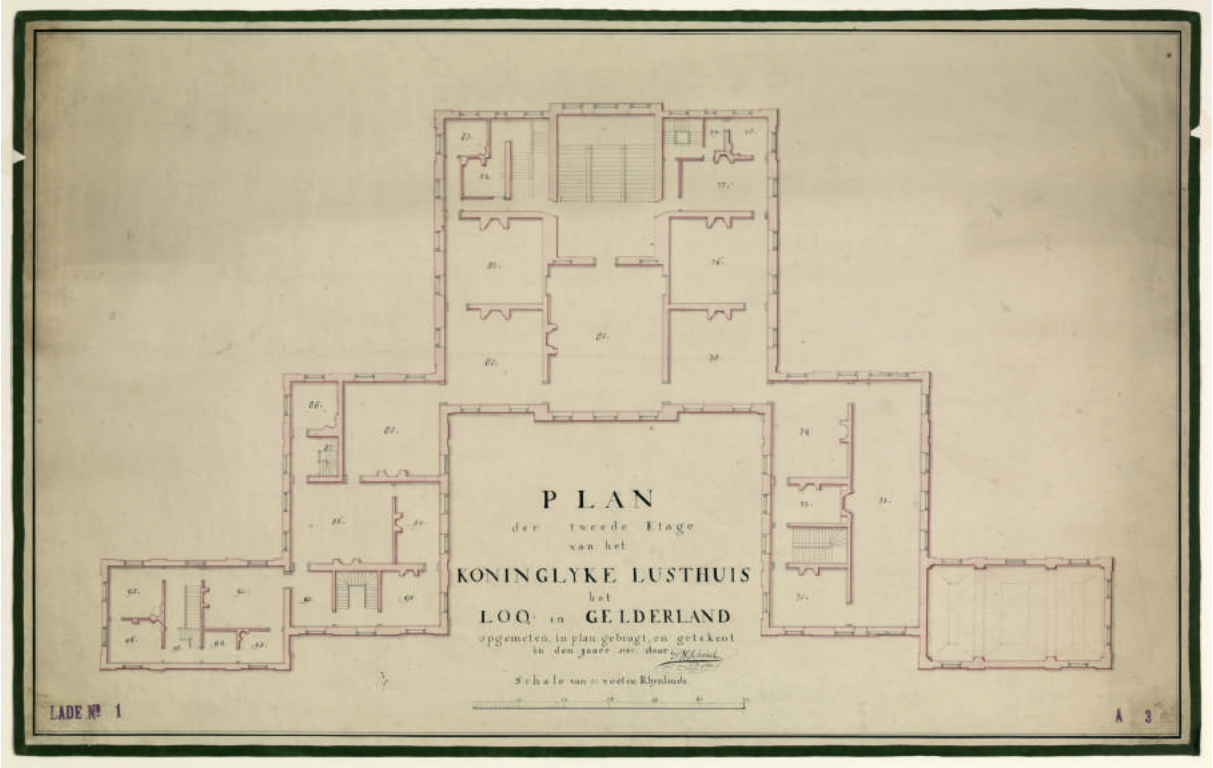
Vensters • Als ruimte 217, indeling 5x(5+5). Er zijn geen luiken toegepast.
Lift • De lift is reeds beschreven bij ruimte 130b.
Hang- en sluitwerk • Messing deurkrukken.
Plafond • Vlak stucplafond.
Verlichting • Een wandarmatuur als in ruimte 123.

Ruimte 230/230a/230b: Portaal
(Vis, III, 56a)

Restauratietekeningen: *0-7, -76*
W-46, -46a, -46as, -237

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Het vertrek dat oorspronkelijk was bestemd '*voor de Lakeijen*', werd met de restauratie opgedeeld in een portaal, een invalidentoilet en twee kasten.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • De vloer van het portaal is belegd met Ölandtegels, afm. 38x38 cm. Ter plaatse van de twee kastdeuren is in de vloer een band van hardsteen tegels aangebracht, om de wand van vóór de restauratie mee aan te duiden. In het invalidentoilet en in de kasten is de vloer belegd met hardsteen tegels (26,5x26,5 cm).
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. In het invalidentoilet zijn de wanden tot het plafond betegeld met witte en roze wandtegels.
Deuren • Bestaande deuren van voor de restauratie zijn toegepast.
Vensters • Aan de buitenzijde valt niet te onderscheiden dat het algemene venster met roede-indeling zich hier over twee verdiepingen uitstrekt. Door het afwijkende vloerniveau maakt alleen het onderste gedeelte deel uit van dit vertrek. Raamindeling 5x5. Er zijn geen luiken toegepast.
Hang- en sluitwerk • Nieuwe messing deurkrukken.
Plafond • Vlakke stucplafonds met een ca. tien cm brede band van enkele millimeters dik langs de wanden.
Verlichting • Een wandarmatuur in ruimte 230; matglazen bollampen in het toilet en de kasten.

Afb. I. 'Plan der tweede etage van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland, opgemeten, in plan gebragt en getekent in den jaare 1767, door P.W. Schonck'. Plattegrond van de bel-etage, 1767. Inkt en dekverf op papier op groene stof geplakt
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3252)

3.5.1.4 Westelijk binnenpaviljoen, eerste verdieping

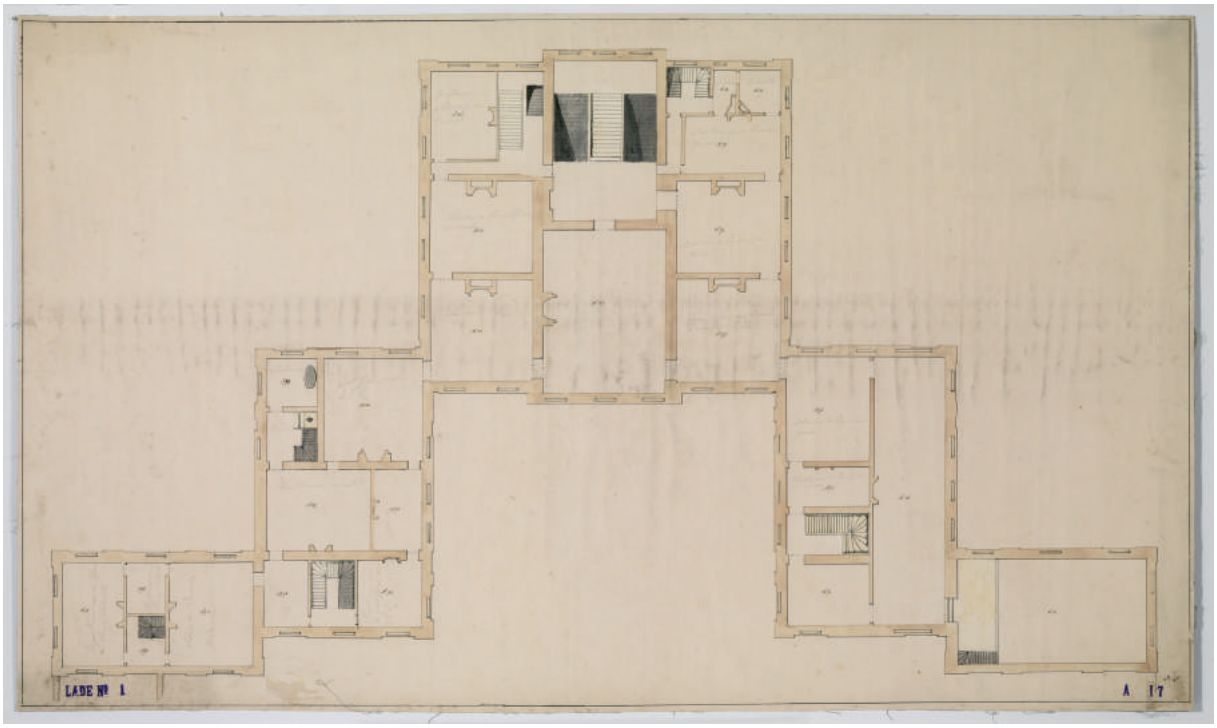
Algemeen

De eerste verdieping van het westelijk binnenpaviljoen werd geheel gebruikt voor de vergroting van het appartement van Willem III. De oude vertrekken in het corps de logis bleven echter deel uitmaken van zijn appartement. Volgens de plattegrond van 1695 bestonden de nieuwe vertrekken uit een antichambre, een slaapkamer, een kabinet met uitzicht op de koningstuin, twee garderobe-ruimten en een kabinet met uitzicht op de bassecour. Buiten het diensttrappenhuis was er een apart trappenhuis naast de slaapkamer van Willem III, als verbinding met de begane grond en het onderhuis, vanwaar een uitgang was naar de koningstuin. Het buitenpaviljoen was geheel bestemd voor personeelsruimten.

Deze verdieping van het westelijk binnenpaviljoen zou door de eeuwen heen altijd worden bewoond door het regerend staatshoofd, waarbij de indeling zich nauwelijks wijzigde. Wel was voortdurend sprake van aanpassingen aan de zich wijzigende smaak van de bewoners. De belangrijkste bouwkundige veranderingen vonden plaats in de trappenhuizen. De negentiende en twintigste eeuw kenmerkten zich door het aanbrengen en verbeteren van het sanitair; de verbouwing van 1911 had weinig gevolgen voor deze verdieping.

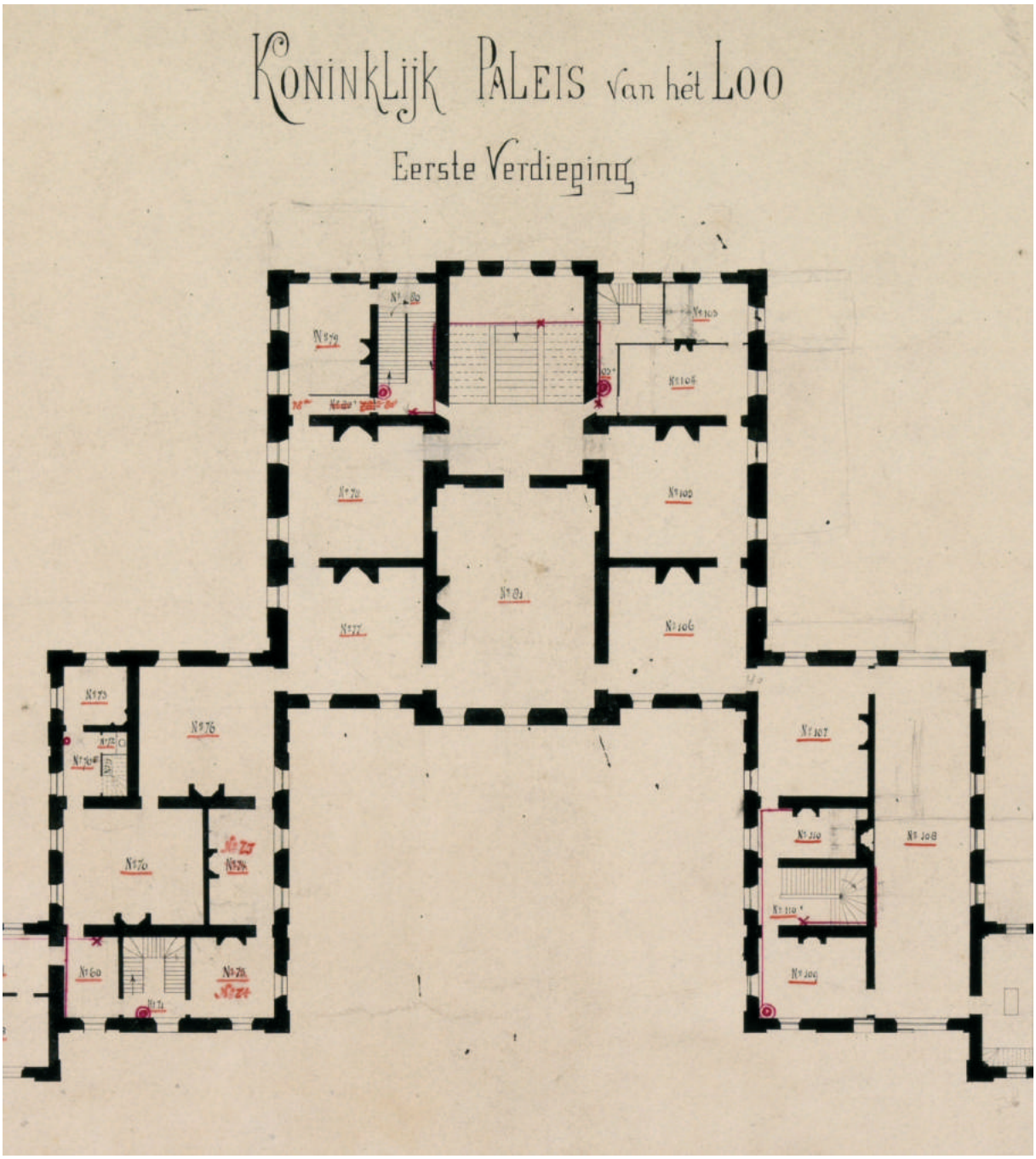
Bij de restauratie bleven de in de loop der tijd aangebrachte bouwkundige veranderingen gehandhaafd.

De indeling van het binnenpaviljoen bleef geheel hetzelfde als voor de restauratie. Het accent lag op de nieuwe inrichting van de vertrekken ten behoeve van de museale bestemmingen. Alle vertrekken

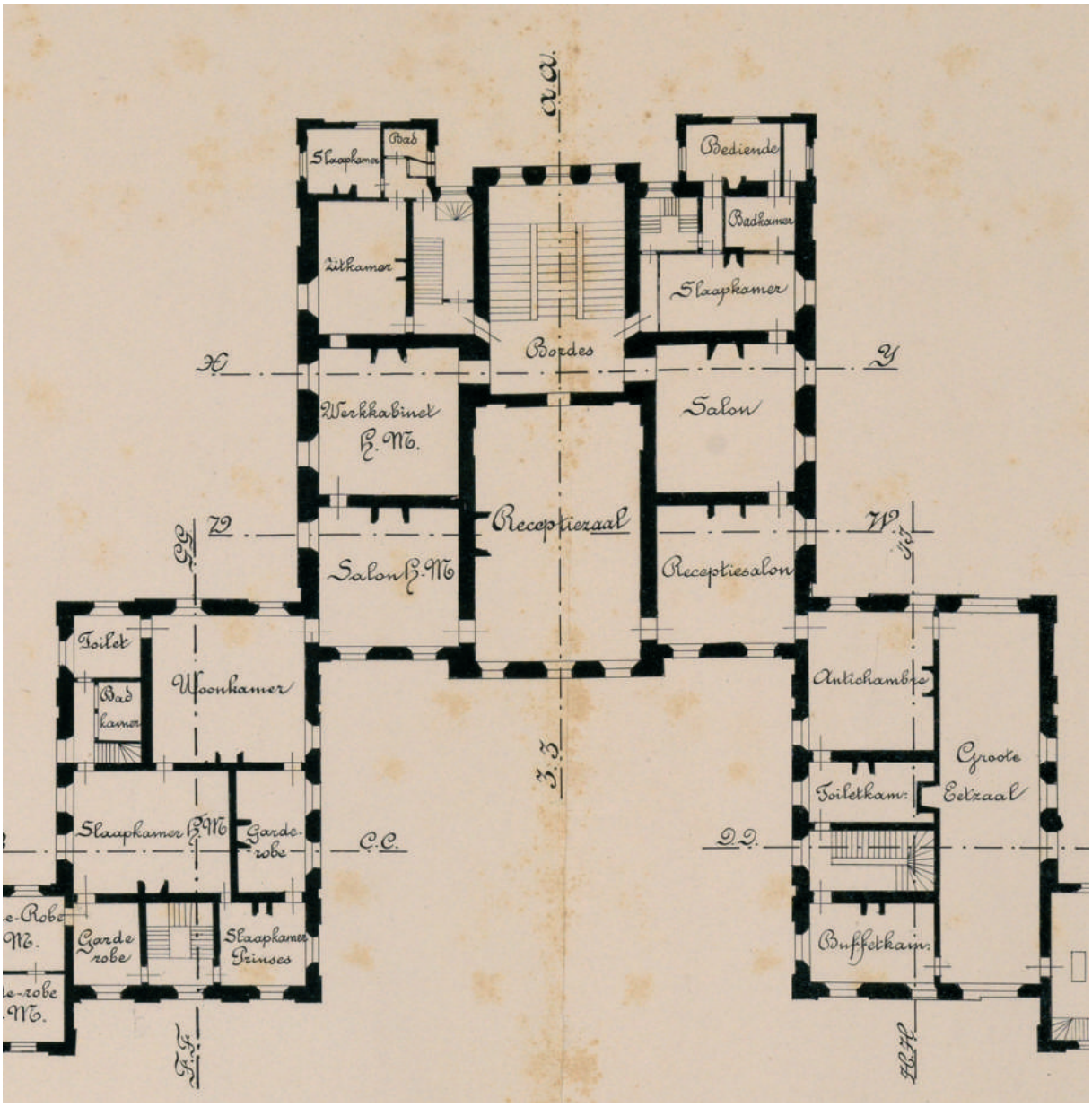

Afb. II. Plattegrond van de eerste etage van het corps de logis en de paviljoens. C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3263)

werden geheel ontmanteld, om de installaties onzichtbaar voor het oog te kunnen wegwerken, waarna de gerestaureerde betimmeringen opnieuw werden geplaatst. De balklagen onder de vloeren werden verzwaard volgens dezelfde methode als in het corps de logis. Verrassend was de vondst van in halfsteens verband gemetselde turf lagen bij de hoofdvertrekken, hoogstwaarschijnlijk bedoeld als geluidsisolatie.
Latere toevoegingen bleven gespaard, zoals bijvoorbeeld het empire plafond in kabinet 323 en de naastgelegen badkamer uit 1904. Uiterlijk ondergingen voorts de stookplaatsen veranderingen, veelal echter door het plaatsen van andere spiegels, welke in overeenstemming moesten zijn met de overige, vaak negentiende-eeuwse inrichting van de vertrekken. De zeventiende-eeuwse marmeren mantels bleven hierbij altijd gespaard. Het vrij leggen van de vroegste kleuren vond plaats in kabinet 323 en de naastgelegen gang van het trappenhuis.

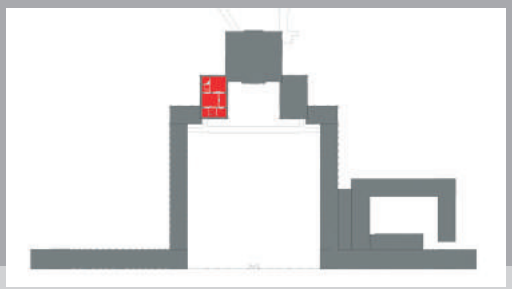

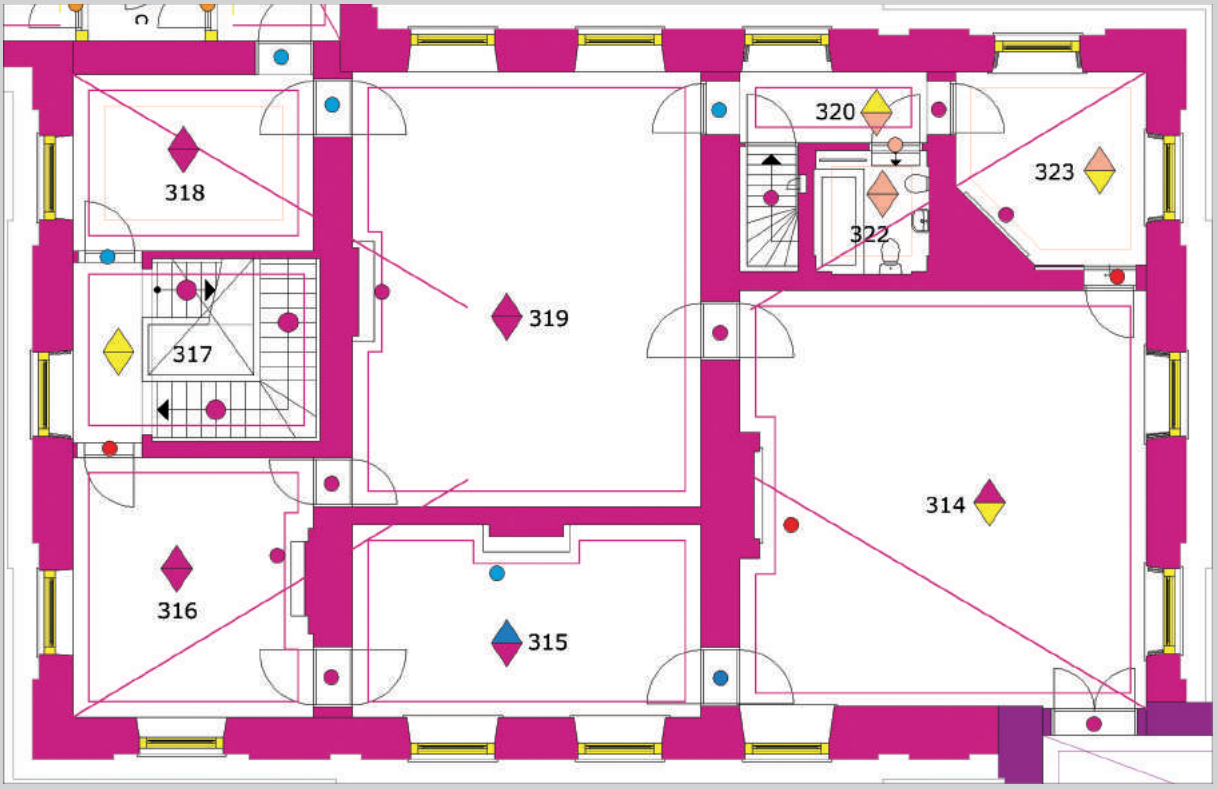
Afb. III. Plattegrond van de eerste verdieping en de binnenpaviljoens (uitsnede). W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893. Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3283)

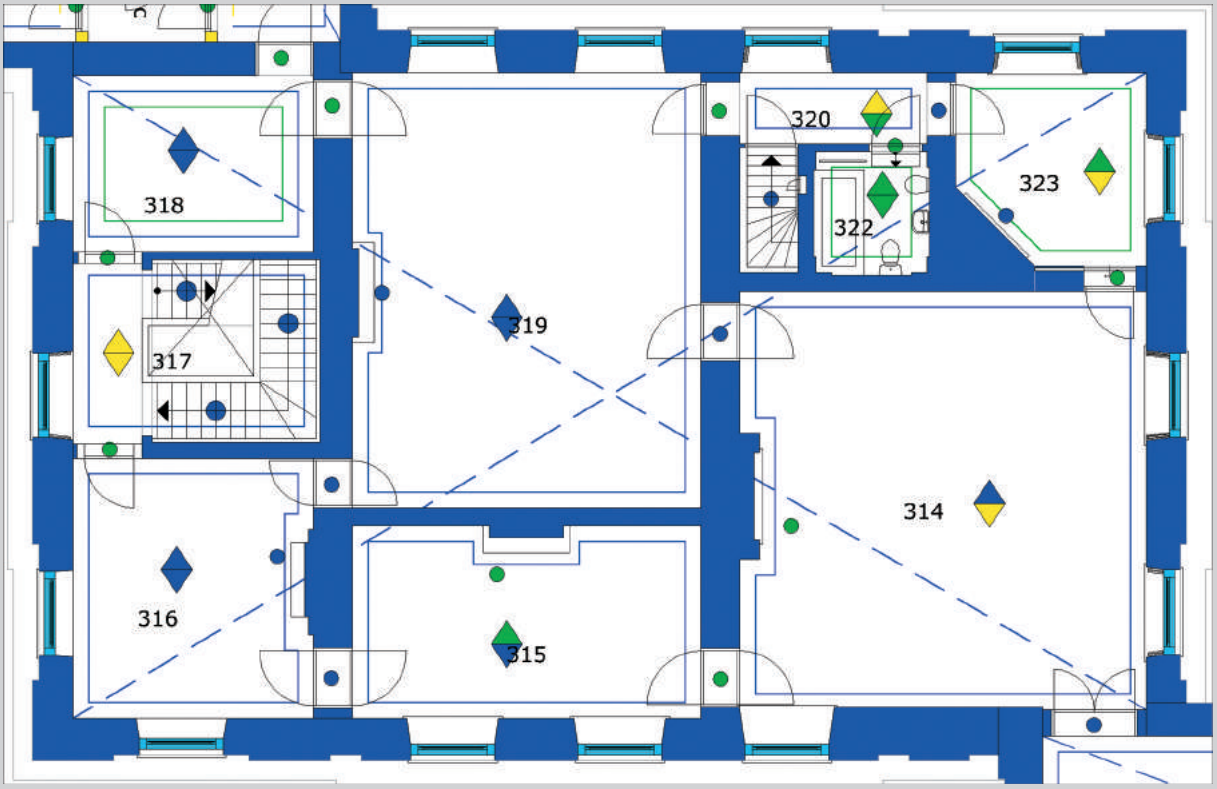
Afb. IV. Tekening no. 3. Plattegrond van het paleis over de eerste verdieping (uitsnede). Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur met notities in inkt
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3343)

Ruimte 314-323

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

Afb. 314-1. De zuidwand van het vertrek met de schouwpartij in 1973

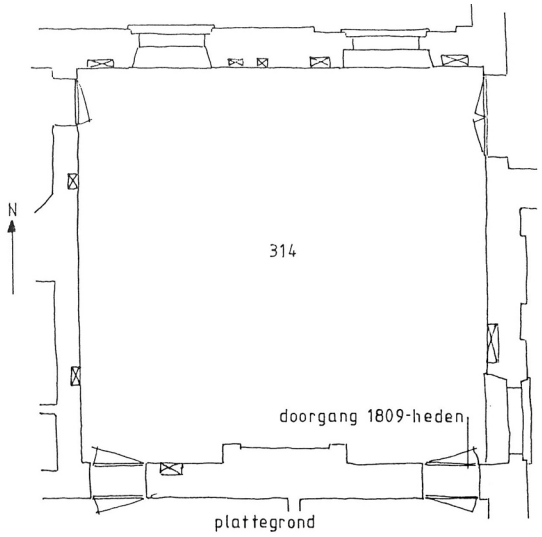
Ruimte 314: Salon koningin Sophie
(Vis, III, 59)

Restauratietekeningen: *0-14, -75, -201, -239*
W-49, -49a, -86, -91, -265

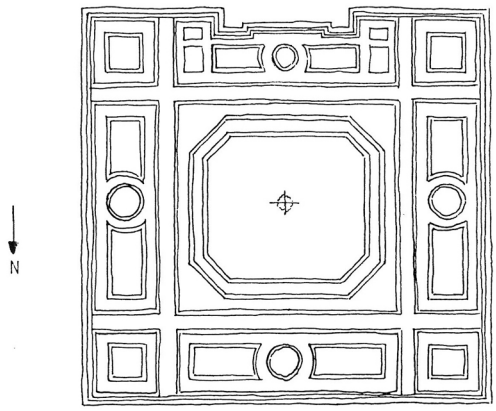
Benaming	1702	nieuwe Antichambre
	1767	Presentie
	1807	Grand Cabinet
	1817	Kabinet Z.M.
	1893	Groene Salon Z.M.
	1960	de werkplaats

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

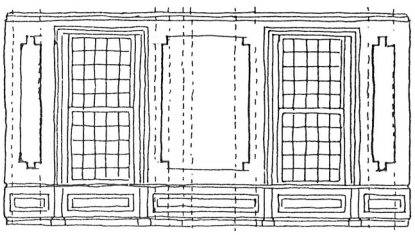
Met de bouw van de paviljoens werden de persoonlijke vertrekken van de koning-stadhouder aanzienlijk uitgebreid, waarbij de hoofdvertrekken in het westelijk binnenpaviljoen kwamen te liggen. Dit vertrek werd tot nieuwe antichambre bestemd, in 1807 vond een modernisering plaats en kreeg het vertrek een nieuwe wandbespanning. Boven de schoorsteenmantel werd een grote spiegel geplaatst. In 1869 volgde de eerste aanpassing in historische stijl. Een nieuwe spiegel in Lodewijk XIV-stijl werd aangebracht samen met een bespanning van 'tapisserie a bouquette, vert d'eau'. Gelijktijdig met reparaties aan het plafond en de schoorsteenboezem werden nieu-

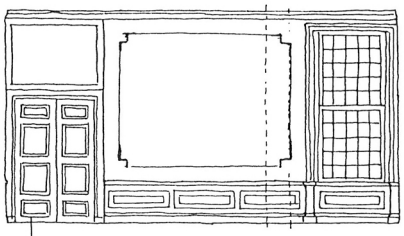
plattegrond

plafond

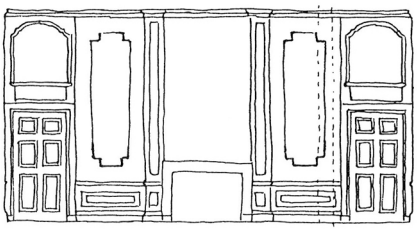

noordwand

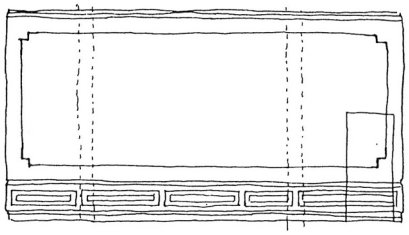

oostwand

deur niet gerestaureerd

zuidwand

westwand

Afb. 314-2.
De westwand van get vertrek in 1973

we lijsten aan het plafond bevestigd. De kroonlijst werd gedeeltelijk vervangen en enkele blinden bijgemaakt. In dezelfde detaillering als de spiegellijst uit 1869 werden de lijsten boven de deuren aangebracht, waarin Fabri schilderingen vervaardigde naar gravures van Marot. Ook hier is het negentiende-eeuwse restauratiewerk fijner gedetailleerd dan het elders aangetroffen zeventiende-eeuwse lijsten snijwerk. De laat negentiende-eeuwse aanpassingen werden bij de restauratie gehandhaafd.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen delen in wisselende breedte, waarop een wollen tapijt.
Wanden • Wit geschilderde eiken lambrisering met opgelegde panelen. De paneellijsten zijn verguld. De wandbekleding is van zalmkleurig moirézijde met rood fluwelen randen; tijdens de restauratie 1977-1984 vernieuwd naar rekeningen van de Fa. Sorel et Fils, 1860.
Deuren • Een dubbele paneeldeur in de oostwand, voorzien van een gesneden houten lijst. In de zuidwand bevinden zich twee enkele paneeldeuren met deurlijsten in geornamenteerd stucwerk. In de westwand is een blinde deur opgenomen.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe vensters als 217 met vier blinden per venster, waarvan de middelste twee smaller zijn uitgevoerd. In 1897 werden enkele blinden vernieuwd. Paneelindeling 1-3-1-3-1, wit geschilderd.

Afb. 314-3. De noordwand van het vertrek in 1973

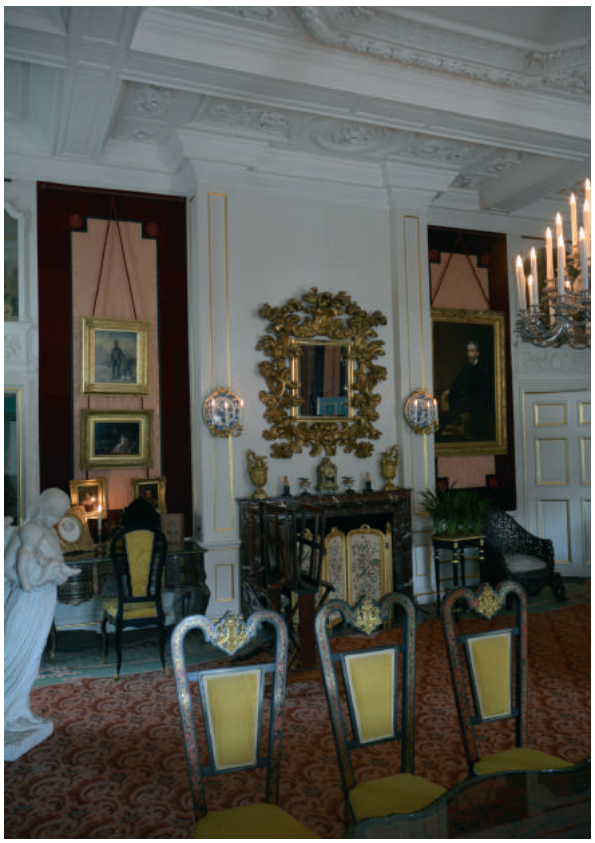

Afb. 314-4. De oostwand van het vertrek in 1973

Afb. 314-5.
De zuidwand met de stookplaats in 2014

Hang- en sluitwerk • Messing sloten (XVIII) met smeedijzeren deurgrendels op de dubbele deuren.
Stookplaats • In 1897 werd de oorspronkelijke schoorsteenmantel vervangen en kwam de huidige mantel van rougegriotte marmer hiervoor in de plaats. De pilasters naast de mantel behoren nog tot de oorspronkelijke betimmering.
Plafond • Cassettenplafond bestaande uit twee moerbalken in o-W richting en schijnbalken in N-Z richting. Het onderzoek in 1973 bracht aan het licht dat tussen de moerbalken kinderbinten zijn aangebracht, waartussen zich een tussenvloer van gemetselde turven bevond. Het grote middenperk bezit een achthoekige gestucte perklijst met een vlak middengedeelte. De perken langs de wanden zijn voorzien van gestuukte lijsten waarbinnen een stucversiering is aangebracht.
Verlichting • Zilveren kroonluchter.

Afb. 314-6. De schouwpartij in 2014

Afb. 314-7. De zuidoosthoek van het vertrek. In de hoek de doorgang naar ruimte 315

Afb. 314-8. Het stucplafond in 2014

Afb. 315-1. Overzicht van het vertrek gezien naar het noorden

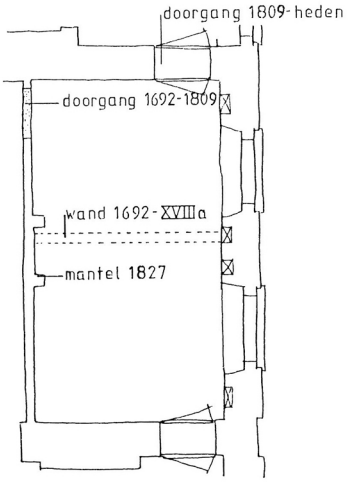
Ruimte 315: Kinderkamer prinses Wilhelmina
(Vis, III, 62)

Restauratietekeningen: *0-14, -75, -240*
W-49, -49a, -87, -91, -135, -235, -266, -266a

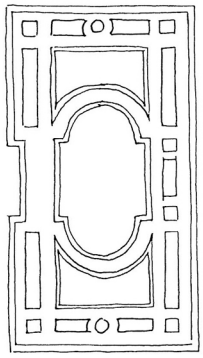
Benaming

1702	Privé kabinet
1767	Kleedkabinet
1807	Bibliotheque
1807	Bibliotheek
1893	Wapenkamer Z.M.
1960	Doorloop

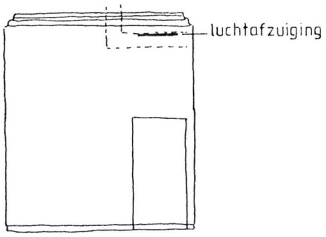
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Volgens de plattegrond van 1695 was het vertrek in tweeën gedeeld, bestaande uit een garderobe en een bediendekamer. Bolhuis (1705) sprak van een porceleincabinet. Reeds in 1713 werd in de inventaris beschreven dat '*de cabinetten achter zijn Maj.ts bedcamer zijn tot één gemaekt*'. Schonck tekent het vertrek met de deuren op dezelfde plaats en een stookplaats in het midden van de westwand. In 1807 werd een nieuwe doorgang naar ruimte 314 gemaakt en werd de deur naar ruimte 319 dichtgezet. Waarschijnlijk is toen eveneens een nieuwe schoorsteenmantel geplaatst. In 1827 werden reparaties aan de plafondlijst uitgevoerd, die waarschijnlijk toen iets werd versmald. In het plafondlijst zijn ter plaatse van de stookplaats veranderingen zichtbaar. Oorspronkelijk zal de kooflijst van de schoorsteenmantel even breed zijn geweest als het aangrenzende rechte gedeelte

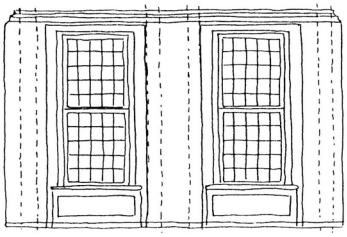
plattegrond

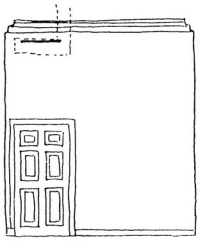
plafond

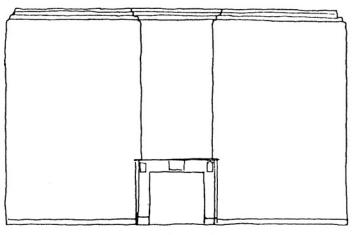
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 315-2.
De mantel van de schouwpartij

van de perklijst. Tot aan de restauratie onderging het vertrek weinig veranderingen.
De negentiende-eeuwse aanpassingen werden bij de restauratie gehandhaafd. Tussen de kinderbinten van het plafond werd bij de restauratie een tussenvloertje aangetroffen van gemetselde turven.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Grenen delen in wisselende breedte, waarop een wollen tapijt.
Wanden • Groen geschilderde eiken plint, waarboven de wanden met papierbehang zijn bekleed, naar een in dit vertrek aangetroffen fragment (XIXB). Alleen onder de vensters is de betimmering met vlakke panelen bewaard gebleven, die tijdens de restauratie naar voren zijn geplaatst om ruimte te bieden aan de luchtbehandelings-installatie.

Deuren • Een paneeldeur met zes panelen in de zuidwand; een blinde deur in de noordwand, die aan de andere kant is voorzien van zes panelen. Mogelijk is dit de oorspronkelijke deur naar 319. Alleen de deur naar 316 is voorzien van een geprofileerde houten lijst.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe vensters als in ruimte 217 met vier blinden per venster, paneelindeling 1-3-1-3-1. De middelste twee blinden zijn breder uitgevoerd dan de buitenblinden. De panelen zijn groen geschilderd met bossingen in een donkerder tint. De kralen zijn met bladgoud verguld.
Hang- en sluitwerk • Messing sloten (XVIII).
Stookplaats • De huidige mantel werd waarschijnlijk in 1807 geplaatst. De boezem werd hierbij versmald, wat in de plafondlijst nog zichtbaar is. Het snijwerk van de plafondlijst wordt omstreeks 10 cm vóór de kornissing in verstek beëindigd. De grijsmarmeren mantel is ingelegd met ornamentwerk in witmarmer. Het risalerende middengedeelte bezit een symmetrische rankenversiering; op de hoeken zijn acanthusbladen aangebracht. De cannelures zijn voorzien van snijbloempjes. De mantel werd bij de restauratie 1977-1984 opnieuw gemonteerd, waarbij is een grondplaat in hetzelfde marmer werd aangetroffen. Op een ijzeren plaat is in het stookgat een gietijzeren kachel aangebracht van het fabricaat Deckers en Crielaers. De houten zijwanden zijn bij de restauratie gemarmerd.
Plafond • Het plafond is tot stand gekomen na de samenvoeging van de kabinetten. Het stucplafond bestaat uit een groot middenperk voorzien van een geprofileerde lijst, omgeven door smalle rechthoekige panelen. Op regelmatige afstanden zijn rozetten opgenomen. Het onderzoek in 1973 bracht aan het licht dat tussen de moerbalken kinderbinten zijn aangebracht, waarop zich een laag turven bevond, in halfsteens verband gemetseld.
Verlichting • Messing gaslamp XIXd.

Ruimte 316: Kunstkabinet Willem III (1817-1890)
(Vis, III, 65)

Restauratietekeningen: *0-14, -75, -242*
W-49, -49a, -267

Benaming	1702	Het Cabinet van Schilderijen
	1767	Schilderijkabinet
	1807	Cabinet
	1817	Privé cabinet ZM
	1893	Kabinetje ZM
	1960	Hoekkabinetje

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Volgens de plattegrond van 1695 was het vertrek smaller. Koning Willem III gebruikte dit vertrek als werkkamer, wat wellicht de reden is dat de deur naar het trappenhuis (ruimte 318) werd verzwaard om een betere geluidsafscherming te verkrijgen. Overeenkomstig een rekening uit 1869 is de "sitscretonne" bespanning aangebracht.

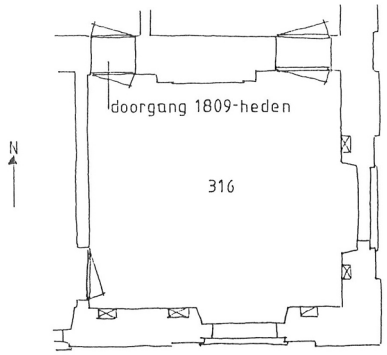

Afb. 316-1.
De zuidwand van het vertrek in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

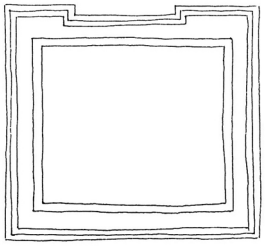
De verplaatsing van de westwand ten gevolge van de vergroting van het trappenhuis 320 (XVIIIA) heeft een verzakking tot gevolg gehad in de zuidwestelijke hoek, die ook na de restauratie nog valt waar te nemen in de plafondlijst.

Bouwkundige beschrijving

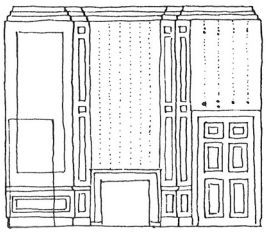
Vloer • Grenen delen in wisselende breedte, waarop een veelkleurig wollen tapijt.
Wanden • Lambrisering met opgelegde panelen, waarboven een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe bespanning van 'sitscreton' overeenkomstig de inventaris uit 1869.
Deuren • Een paneeldeur met zes panelen in de noordwand. De deur naar het trapportaal is verzwaard uitgevoerd met eenzelfde indeling van panelen met bossingen.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe vensters als 217, indeling 5x(5+5), grijs geschilderd naar de oorspronkelijke kleur. De vensters zijn voorzien van vijf blinden per venster(breedte respectievelijk 31,5-28-15-28-31,5 cm; paneelindeling 1-3-1-3-1). De panelen zijn voorzien van bossingen.
Hang- en sluitwerk • Messing sloten en knoppen.
Stookplaats • Tussen houten pilasters met paneelindeling en voetstuk staat een voorspringende roodmarmeren mantel met een zwaar geprofileerde lijst (marmersoort: rose-royale). De rechthoekige grondplaat is uitgevoerd in hetzelfde marmer. In het trapezium-

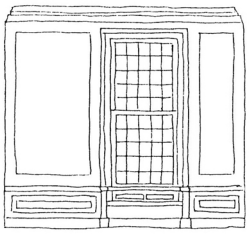
plattegrond

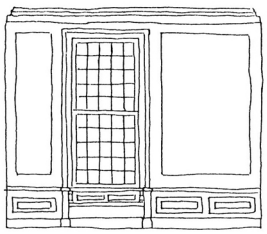
plafond

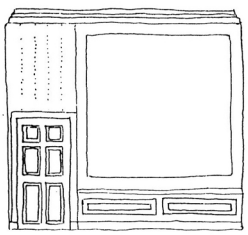
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 316-2. De westwand van het vertrek in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Afb. 316-3. De noordwand van het vertrek met de schouwpartij in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Afb. 316-4.
De oostwand van het vertrek in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

vormige stookgat zijn de schuine wanden voorzien van een losange versiering; de tegen de achterwand geplaatste haardplaat wordt door een ijzeren vuurkorf aan het oog onttrokken. De vlakke boezem is opgebouwd uit tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe verticale delen. De vierkante paneeltjes van de naastliggende pilasters waren oorspronkelijk voorzien van snijwerk, waarvan de contouren in het oude verfwerk kunnen worden herkend. De kooflijst van de boezem en de pilasters is ten opzichte van de plafondlijst tweemaal gekornist.

Plafond • Het plafond met de rechthoekige geornamenteerde perklijst moet zijn aangepast na de verbreding van het vertrek in de 18-de eeuw, al doet de ornamentering denken aan oorspronkelijk werk.

Verlichting • Na de restauratie bevond zich hier in eerste instantie een messing kroon met drie lichtpunten van wit en groen glas. Thans is er sprake van een gegoten kroon met kristalglas en email.

Afb. 316-5. Overzicht van het vertrek naar het noordoosten

Afb. 316-6. Overzicht van het vertrek naar het zuidoosten

Afb. 318-1.
De zuidwand van de ruimte in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Ruimte 318: Prins Hendrik 'De Zeevaarder'
(Vis, III, 68)

Restauratietekeningen: *0-14, -75, -243*
W-49, -49a, -269

Benaming

1702	De cabinnetten achter Z.M. bedcamer
1767	Garderobe
1807	Antichambre
1817	Garderobe Z.M.
1893	Garderobe
1960	Garderobe

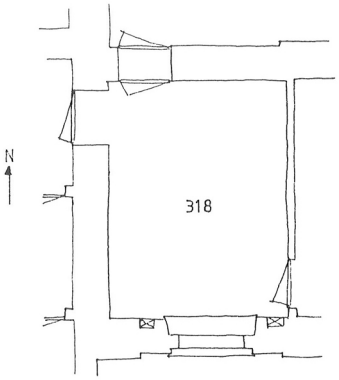
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Tot 1807 waren de wanden behangen met Amsterdams goudleer. In de inventaris van 1713 werd dit vertrek '*backsters*' (backstairs) genoemd. Niet duidelijk is wat in 1827 bedoeld werd met het 'opruimen van de houtwerken'. In 1850 werden de houtwerken geschilderd, waarmee de deuren, lambrisering en het raamhout zullen zijn bedoeld. De profilering van de onderdelen duidt op oorspronkelijk werk.

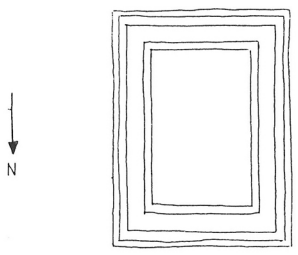
Afb. 318-2.
Het plafond van de ruimte in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Bouwkundige beschrijving

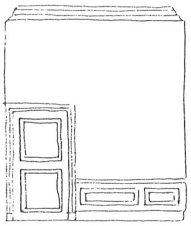
Vloer • De bestaande grenen delen werden tijdens de restauratie 1977-1984 opnieuw gebruikt, waarop een wollen tapijt werd aangebracht.
Wanden • Grenen lambrisering, hoog 82 cm, met opgelegde panelen. Afwerking: gehout in eiken structuur. Daarboven Japans imitatie goudleer, afkomstig uit vertrek 335.
Deuren • Enkele deuren met twee panelen, kraal en bossing. Afwerking: gehout in eikenstructuur. Dorpels in eiken.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw venster als 217, indeling 5x(5+5), in gehoute uitvoering. Het venster is voorzien van vijf blinden per venster (breedte respectievelijk 32-28,5-13-28,5-32 cm; paneelindeling 1-3-1-3-1). De panelen zijn voorzien van bossingen.
Hang- en sluitwerk • Messing sloten en knoppen.
Plafond • Stucplafond met een rechthoekig perk, voorzien van een gladde geprofileerde perklijst. De houten plafondlijst is geprofileerd en bezit twee banden met snijwerk van bladmotieven.
Verlichting • Kroon van rood en wit Venetiaans glas (Venetië, ca. 1900).

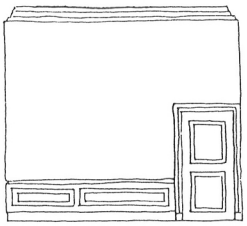
plattegrond

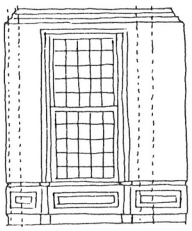
plafond

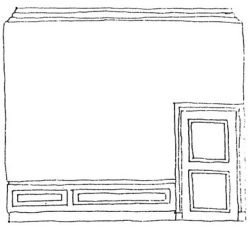
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 318-3. Overzicht van de ruimte naar het noorden

Afb. 318-4. Overzicht van de ruimte met links de doorgang naar ruimte 319 en rechts die naar het trappenhuis 317

Afb. 319-1.
De zuidwand van de ruimte in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Ruimte 319: Slaapkamer koning Willem III
(Vis, III, 70)

Restauratietekeningen: *0-14, -75*
W-49, -49a, -87, -91, -270

Benaming

1702	Bedcamer van sijn Con. Maj.
1767	Slaapkamer van wijlen Z.H.
1807	Chambre a coucher du Roi
1817	Slaapkamer ZM
1893	Slaapkamer ZM
1960	Slaapkamer HM

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Sedert ca. 1692 werd dit vertrek gebruikt als de slaapkamer van de stadhouder-koning en daarna als slaapkamer van alle regerende stadhouders, koningen en koninginnen. Eerst onder Lodewijk Napoleon werden veranderingen aangebracht. In 1807 werd een 'cheminee anglaise' geplaatst en in 1809 werden deuren naar de ruimten 318 en 320 door nieuwe vervangen. Aan de lambrisering worden de plinten en deklijsten vernieuwd. Na de dood van Koning Willem III werd de gehele stoffering vernietigd.
De huidige inrichting is een reconstructie van de slaapkamer van Koning Willem III zoals deze in 1890 in deze kamer overleed. Tij-

Afb. 319-2.
De oostwand van de ruimte in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

dens het onderzoek ten behoeve van de restauratie 1977-1984 werden ook hier tussen de kinderbinten van het plafond in halfsteensverband gemetselde turven aangetroffen.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Bestaande vloer van grenen delen in wisselende breedte, waarop een wollen Deventer tapijt.

Wanden • Grenenhouten lambrisering met opgelegde panelen, 82 cm hoog. Ook de vensterbanken onder de ramen zijn nog oorspronkelijk. Kleuren: lambrisering in gebroken wit. In de oorspronkelijke kleurstelling zijn de bossingen blauw van geschilderd. Boven de lambrisering bevindt zich een bespanning van 'cachemir creton', aangebracht overeenkomstig de in 1869 vermelde bespanning.

Deuren • De in de wand opgenomen deur naar ruimte 314 is oorspronkelijk. De deur naar ruimte 315 bleef tot 1807 in gebruik, waarna deze werd vervangen door een doorgang naar ruimte 316. De paneeldeuren naar de ruimten 318 en 320 werden in 1807 vernieuwd.

Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe vensters als in ruimte 217 met vier blinden per venster, waarvan de middelste twee smaller zijn uitgevoerd. Paneelindeling 1-3-1-3-1, gebroken wit geschilderd.

Hang- en sluitwerk • Messing knoppen

Afb. 319-3. Overzicht van de ruimte gezien naar het oosten

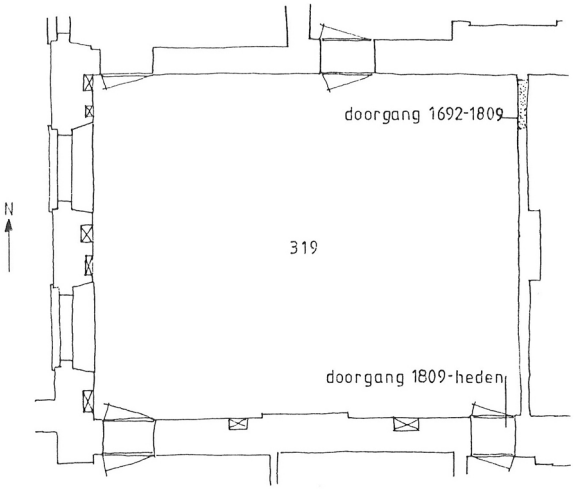

Afb. 319-4. De zuidwand van de ruimte met de schouwpartij

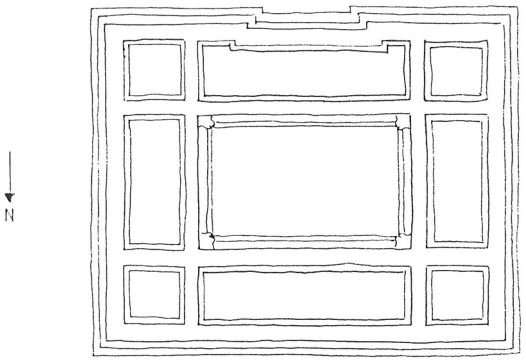

Afb. 319-6.
Overzicht van de ruimte naar noordoosten

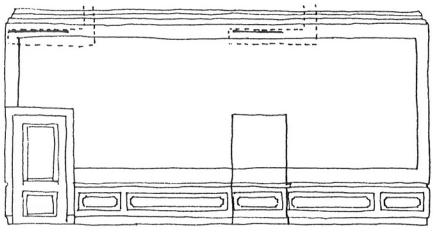
Stookplaats • Roodmarmeren mantel met geprofileerde lijst, waarboven een dunne deklijst de scheiding vormt met een vlakke, rechte boezem. Hiervoor bevindt zich een hoge korfboogvormige spiegel met een bloemrankenversiering. De kooflijst is gelijk aan de plafondlijst.
Plafond • Het stucplafond is een gaaf voorbeeld van zeventiende-eeuws stucwerk in de Nederlanden. Het plafond is onderverdeeld in een groot middenperk en rechthoekige en vierkante zijperken langs de wanden. De brede lijst van het middenperk bezit een versiering van bladmotieven met ornamenten van bloemen en fruit op de hoeken. De vierkante perken op de hoeken zijn gevuld met een rozet in stucwerk en zijn van eenzelfde lijst voorzien als de overige perken. Hier zijn bloemen en ranken aangebracht, afgewisseld door gedraaide lijsten, plafondlijst vertoont twee banden met bladmotieven.
Verlichting • Verguld bronzen kroon met armen in de vorm van een ananas (XIXB).

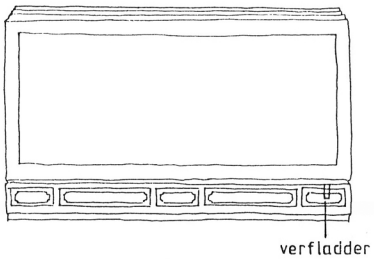
plattegrond

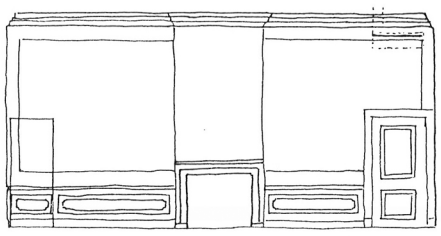
plafond

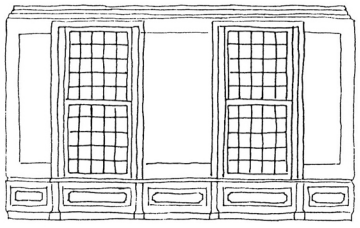
noordwand

oostwand

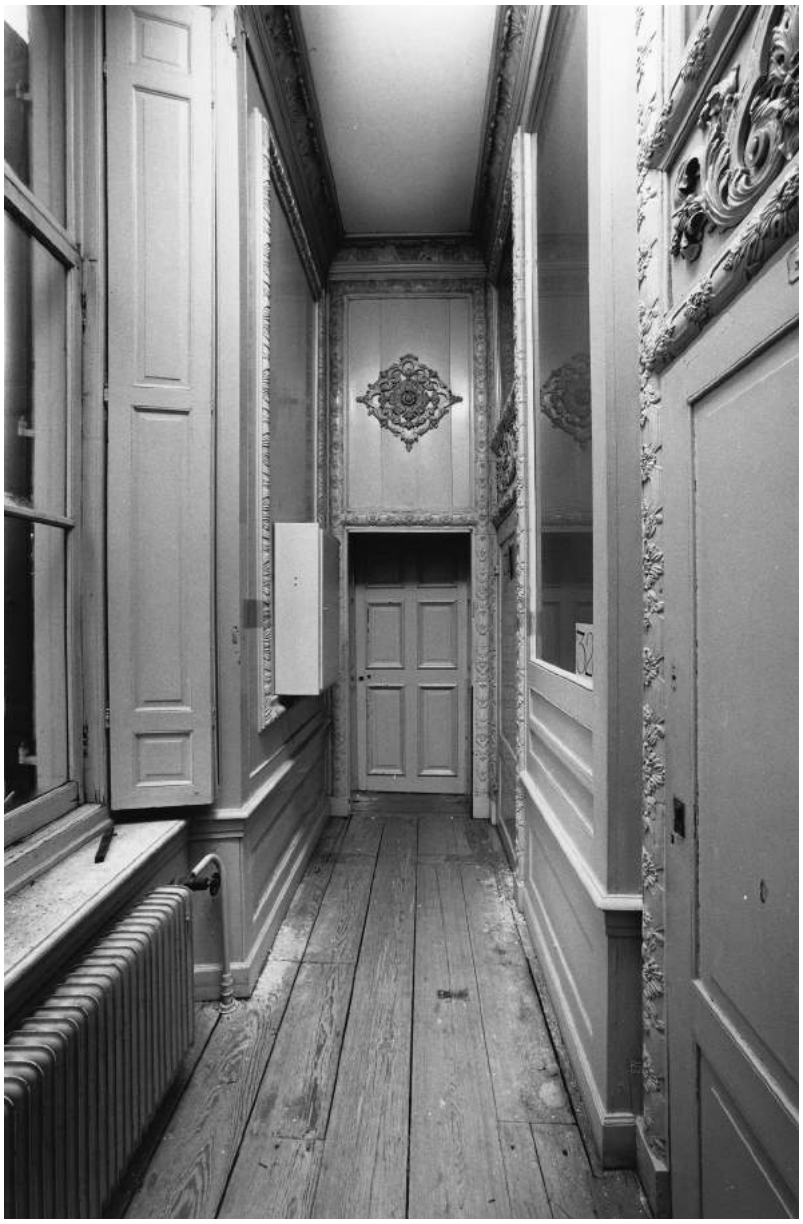
zuidwand

westwand

Afb. 319-6. Overzicht van de ruimte naar noordoosten

Afb. 320-1. De passage in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Ruimte 320: Passage
(Vis, III, 73)

Restauratietekeningen: *0-14, -75*
W-49, -49a, -271

Benaming 1807 Passage
1817 Passasie
1893 Portaal

Bouw- en gebruiksgeschiedenis
De passage vormde de verbinding tussen de slaapkamer van de Koning-Stadhouder en zijn nieuwe kabinet en was oorspronkelijk breder uitgevoerd. Volgens de inventaris 1713 was tussen de rijk gesneden lijsten van de grote panelen goudleerbehang bespannen.

Afb. 320-2.
De noordwand van de passage in 1973. De deur vormt de verbinding met het hoekkabinet 323
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

De huidige situatie is in 1904 ontstaan. Ten gevolge van een verbouwing in vertrek 224 moest de trap worden aangepast, wat een versmalling van de passage tot gevolg had. Daarbij werd de betimmering vermaakt, met gebruikmaking van het oorspronkelijke materiaal. Door de versmalling van de passage was het tevens mogelijk om het toilet 322 te vergroten tot een badkamer.
De oorspronkelijke zachte blauwe kleur van de betimmering werd bij de restauratie 1977-1984 vrijgelegd. De betimmering bleef onveranderd en werden slechts ten behoeve van de installaties aangepast. Het stucplafond werd vernieuwd.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • De bestaande grenen delen werden opnieuw toegepast.
Wanden • Grenenhouten lambrisering hoog 76 cm. Met vlakke panelen. De lijsten zijn voorzien van een kraal. De betimmering

Afb. 320-3.
De passage gezien naar het zuiden

boven de lambrisering bestaat uit verticale eiken delen. De gesneden deurlijsten reiken tot aan de plafondlijst en bestaan aan de noord- en zuidwand uit verticale delen waarop een gesneden rozet is aangebracht. De rozet boven de deur naar ruimte 323 is oorspronkelijk; die boven de deur naar 319 lijkt te dateren uit 1904. De oostwand bestaat uit twee deurpartijen waartussen een middenpaneel is aangebracht, bestaande uit een lambrisering en een matglazen raam. Boven iedere deur bevindt zich een middenpaneel met ornamentwerk en een bovenpaneel voorzien van matglas, omlijst door zeventiende-eeuws snijwerk. De schildering is vrijgelegd door Atelier Otter,

Deuren • Enkele deuren met twee panelen naar de ruimten 319, 322 en 224; deur met 2x3 panelen naar ruimte 323. De gesneden lijsten

Afb. 320-4. Detail van het houtsnijwerk in de passage

omvatten tevens het houten paneel boven de deuren waarin een rozet is geplaatst, kraal en bossing. Afwerking: gehout in eikenstructuur. Dorpels in eiken.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebracht venster als in ruimte 217, indeling 5x(5+5). Het venster is voorzien van vier blinden per venster met geboste panelen; paneelindeling 1-4-4-1. De blinden zijn blauw geschilderd met een vergulde kraallijst.
Hang- en sluitwerk • Messing sloten en deurknoppen (XVIII).
Plafond • Vlak stucplafond met een rijk gesneden plafondlijst.
Verlichting • Hanglantaarn met een kaarslamp.

Afb. 322-1.
De badkamer gezien vanuit de passage

Ruimte 322: Badkamer
(Vis, III, 74)

Restauratietekeningen: *0-14, -75, -81*
W-49, -49a, -87, -91, -272, -272a, -272b

Benaming	1894	Badkamer Z.M.
	1960	Badkamer

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Uit de plattegronden van 1695 en 1767 valt op te maken dat het vertrek dienst deed als toiletruimte, te vergelijken met de kleine garderobes achter de smalle vensters aan de noordzijde van het corps de logis. Na de verandering van de trap in 1904 ten gevolge van het maken van een toilet in 223 werd enkele jaren nadien de vergrote ruimte van de wc veranderd in een badkamer, waarin nu plaats was

voor een groot bad, een wc, een bidet en een wastafel. Mogelijk dat het bidet pas later is geplaatst, evenals de verchroomde douchegordijnhouder. De restauratie is geheel aan de badkamer voorbijgegaan, waardoor de sfeer uit het begin van deze eeuw volledig bewaard bleef.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Witmarmeren plaat uit één stuk, omgeven door een 6 cm brede band van rozerood Verona marmer. Een houten trapje van twee treden vergemakkelijkt de instap van het hoge bad.
Wanden • De wanden zijn bekleed met een lambrisering en plint van rood Verona marmer, waarboven witte marmeren platen zijn aangebracht en pilasters op de hoeken. De lambrisering wordt beëindigd door een frieslijst voorzien van een geprofileerde band.
Deuren • De witgeschilderde paneeldeur, met twee panelen, is voorzien van een witmarmeren architraaflijst.
Vensters • Venster aan de westwand, van onder voorzien van matglas, aan de bovenzijde helder glas.
Hang- en sluitwerk • Een slot ontbreekt.
Plafond • Vlak stucplafond met een rechthoekig middenperk op 25 cm uit de wanden en een geprofileerde plafondlijst.
Verlichting • Ontbreekt.

Ruimte 323: Kabinet Willem III (1650-1702)

(Vis, III, 76)

Restauratietekeningen: *0-14, -75, -81*
W-49, -49a, -87, -91, -272, -272a, -272b

Benaming	1767	Schildercabinet
	1807	Bain du Roi
	1817	Badkamer
	1893	Badkamer ZM
	1960	Toiletkamer

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Oorspronkelijk het nieuwe kabinet van Willem III als koning van Groot-Brittannië en Ierland. In 1807 werd het kabinet gewijzigd in een badkamer ten behoeve van Hortense de Beauharnais, echtgenote van Lodewijk Napoleon. Hiertoe werd een groot koperen bad geplaatst en voorts een empire stucplafond aangebracht. De rijk gesneden plafondlijst bleef behouden. In 1897 werd de kamer verbouwd tot toiletkamer, waarna enkele jaren later een nieuwe badkamer werd ingericht in ruimte 322. De schuifdeur naar ruimte 314 werd eveneens in 1897 aangebracht.
De aangetroffen blauwe kleur van de betimmeringen werd vrijgelegd door atelier Otter en daarna zeer spaarzaam geretoucheerd. Hoewel de blauwe kleur als onderste kleur is aangetroffen, is het de vraag of deze kleur direct na de bouw is aangebracht. Het Pruisisch blauw werd eerst in 1707 ontdekt en pas na het vervallen van het

Afb. 323-1.
Overzicht van het hoekkabinet in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

octrooi in 1724 algemeen toegepast. Overeenkomstig de inventaris uit 1713 werden de wanden bespannen met *'Indiaensch Damast op roode grond en goude bloemen, met groene campane'* naar ontwerp van Daniël Marot. Boven de schoorsteen hangt nu een schilderstuk door Melchior d'Hondecoeter (1636-1695), dat speciaal voor dit kabinet werd geschilderd.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen delen in wisselende breedte (N-Z aangebracht).
Wanden • Lambrisering met vlakke panelen, waarop bossingen en spiegels in twee tinten blauw zijn geschilderd, beide iets donkerder dan de lijsten. Boven de lambrisering een damasten bespanning, opnieuw geweven naar ontwerp van Marot.
Deuren • Oorspronkelijke paneeldeur met zes panelen in de zuidwand, geschilderd in twee tinten blauw met gedeeltelijk vergulde lijsten. De geprofileerde deurlijst is voorzien van snijwerk met blad- en bloemmotieven, grijsblauw van kleur. De schuifdeur naar ruimte 314 werd gedetailleerd overeenkomstig de andere deur.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebrachte vensters als in ruimte 217, indeling 5x(5+5), blauw geschilderd naar de

Afb. 323-2. Overzicht van de ruimte met de schouwpartij in de zuidoosthoek

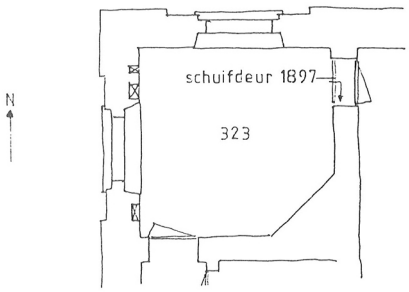
vroegste aangetroffen kleur. De vensters zijn voorzien van vijf blinden per venster van wisselende breedte(30-24-24-24-30cm); paneelindeling 1-3-1-3-1. De panelen zijn voorzien van bossingen, aan de binnenzijde is de verflaag van vóór de restauratie nog aanwezig.

Hang- en sluitwerk • Messing sloten en knoppen (XVIII).

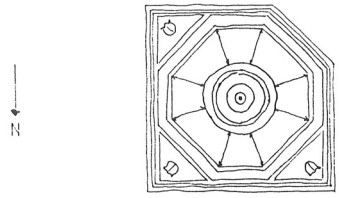
Stookplaats • Roodmarmeren (rouge griotte) mantel met een gladde geprofileerde lijst. De rechthoekige grondplaat is uitgevoerd in hetzelfde marmer, waarachter zich een trapeziumvormig stookgat bevindt. De haardplaat tegen de achterwand dateert uit 1628. In verband met het beschikbare originele schilderij van Melchior d'Hondecoeter, dat tamelijk groot van formaat is, werden de deklijst en de spiegel bij de restauratie verwijderd. De schuin geplaatste mantel werd opgenomen in een nieuw getimmerde vlakke boezem, op dezelfde plaats als de oorspronkelijke boezem.

Plafond • Vlak stucplafond waarop met kraalvormige lijstjes waarin een centraal perk is aangebracht. Het cirkelvormige middengedeelte gaat over in achthoekige lijsten langs de wanden. Op de drie restvlakken is een schelpversiering aangebracht. De eikenhouten plafondlijst is voorzien van drie gesneden banden met verschillende blad- en bloemmotieven.

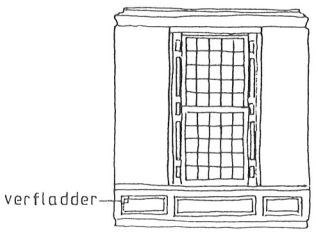
Verlichting • Net na de restauratie een kroon van brons met kristalglas, voorzien van 12 kaarslampen. Heden een kroon met acht armen en acht kaarslampen.

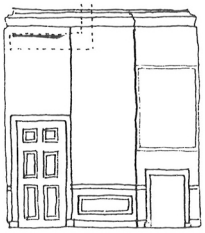
plattegrond

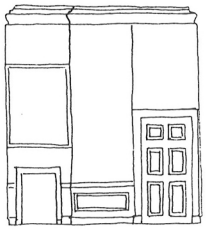
plafond

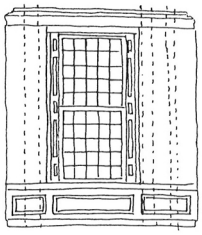
noordwand

oostwand

zuidwand

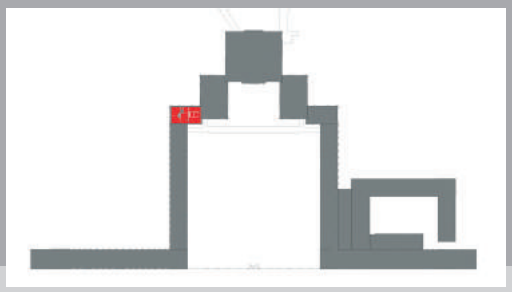

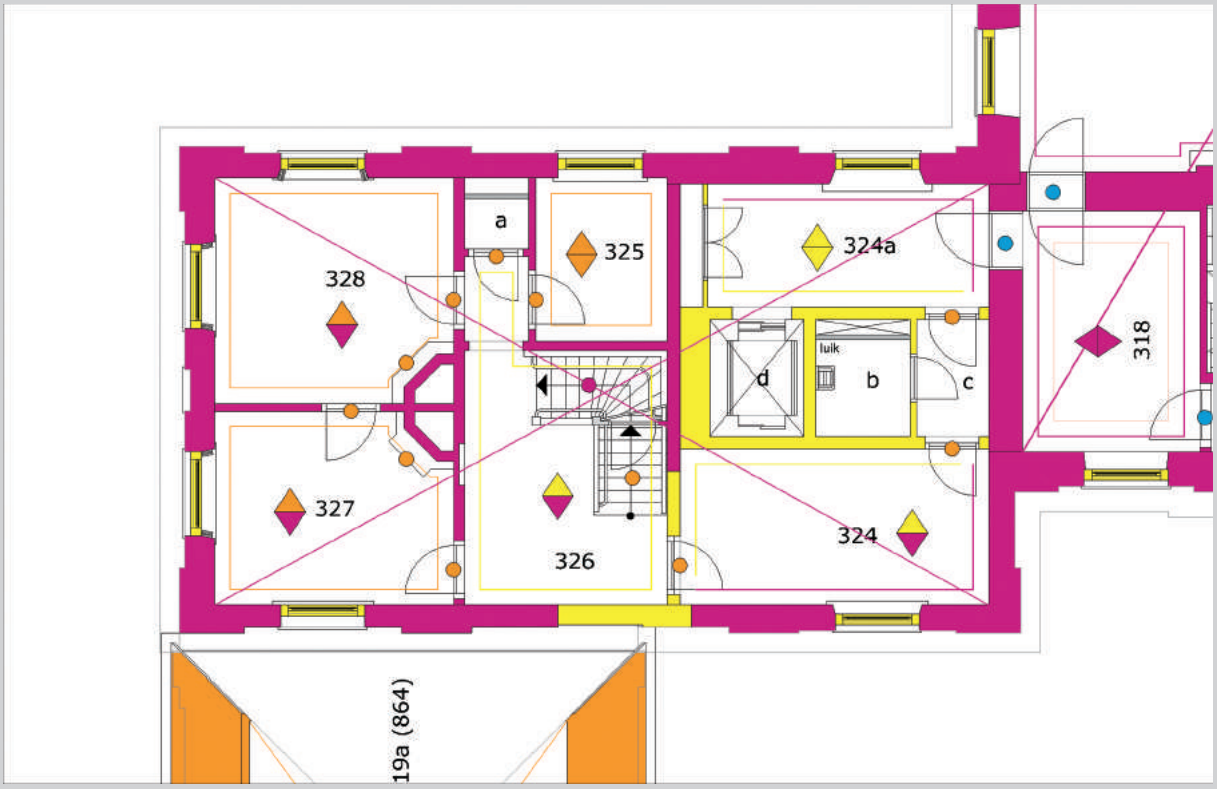
westwand

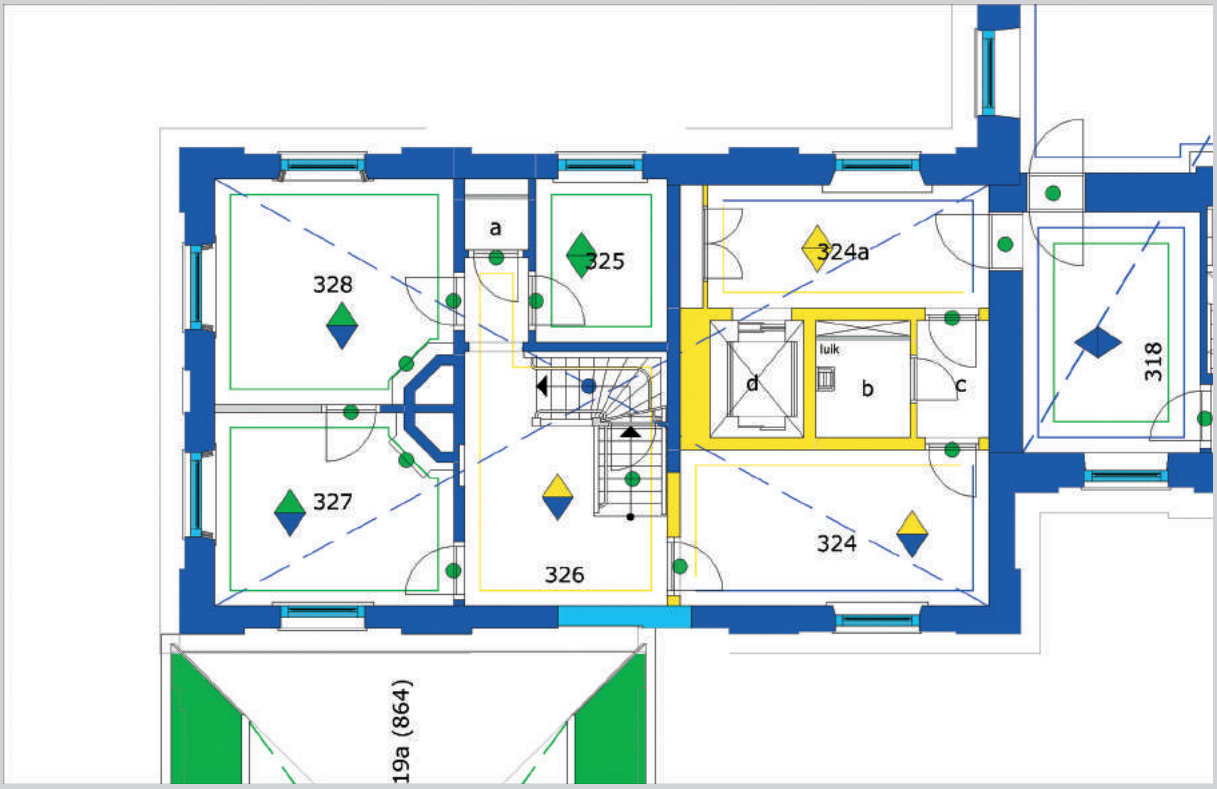
Afb. 323-3. Detail van de schouwpartij van het hoekkabinet

Ruimte 324-328

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

3.5.1.5 Westelijk buitenpaviljoen, eerste verdieping

Ruimten 324/324b/324c: Passage

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Volgens de inventaris van 1713 was het noordelijk deel van 324 ingericht als *'nieuw eetzaeltje van S.M.'* en behangen met *'blauwe en feuillemorte caffa met rabat en campane'* . De indeling van de eerste verdieping bestond volgens Schonck (1767) uit de *'Oude Eetzaal'*, twee kamertjes voor de heer Goens aan de bassecour, een trapportaal en twee vertrekken voor de heer baron Wilknitz aan de westzijde. ten tijde van Lodewijk Napoleon was hier het '*Bureau du Roi*' gevestigd. De trap werd toen gewijzigd in een spiltrap, en er werd een aparte diensttrap aangebracht. Op een plattegrond door Neelmeijer (1892) is deze trap nog aanwezig. In 1825 werden de vertrekken ingericht voor prins Frederik.

In 1911 werd het trappenhuis veranderd en werd een nieuwe badkamer toegevoegd. Na haar troonsafstand in 1948 bewoonde Prinses Wilhelmina twee zeer sober ingerichte vertrekken (327 en 328) op deze verdieping.

De grootste veranderingen werden bij de restauratie veroorzaakt door de bouw van de lift. Hierdoor werd vertrek 324 gesplitst in een portaal, de lift, een werkkast en twee passages. De vertrekken aan de westzijde bleven zoveel mogelijk in de toestand van voor de restauratie.

Ruimte 324: Passage

(Vis, III, 78)

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Bestaande, blank geschuurde, grenen delen van wisselende afmetingen.

Wanden • Grenen lambrisering met paneelindeling, geschilderd in twee tinten groen. Daarboven wit pleisterwerk.

Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren.

Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw schuifvenster als 217, indeling 5x(5+5), zonder blinden.

Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.

Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw vlak stucplafond.

Verlichting • Messing kroon met drie lampen (XIX).

Afb. 324-1.
Overzicht van de nog ongedeelde ruimte in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Ruimte 324b: Werkkast

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Bestaande, blank geschuurde, grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Grenen plint in crèmekleur. Daarboven wit pleisterwerk. Noordwand: grenen betimmering in verschillende breedtes, crème geschilderd.
Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren.
Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.
Plafond • Nieuw vlak stucplafond.
Verlichting • Peertje.

Ruimte 324c: Passage

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Bestaande, blank geschuurde, grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Grenen lambrisering met paneelindeling, geschilderd in twee tinten groen. Daarboven wit pleisterwerk.
Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren.

Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.
Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw vlak stucplafond.
Verlichting • Peertje.

Ruimten 325/326/327/328: Vertrekken Wilhelmina

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

In de geschiedenis van de bewoning van Paleis Het Loo nemen deze vier ruimtes een bijzondere plaats in. Na haar troonsafstand in 1948 trok Koningin Wilhelmina zich terug in Paleis Het Loo, waar zij tot aan haar overlijden in 1962 zou wonen. In haar laatste levensjaren bewoonde zij de sober ingerichte vertrekken op deze verdieping, waarbij ze de kamers 327 en 328 gebruikte als woon- en slaapvertrek. Er is destijds besloten om, uit eerbied voor koningin Wilhelmina, deze vertrekken exact te laten zoals ze door haar werden bewoond tot op de dag van haar overlijden. Zelfs bij de ingrijpende restauratie van 1977 tot 1984 is dit deel van het westpaviljoen bewust ontzien.
De kamers bieden een intieme blik in de persoonlijke leefomstandigheden van koningin Wilhelmina tijdens haar laatste levensjaren. De interieurafwerking, de meubels en zelfs haar schildersezel en krukken zijn in de woonvertrekken achtergebleven, enkel aangetast door de tand des tijds.

Ruimte 325: Badkamer

(Vis, III, 78)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

De interieurafwerking van de badkamer dateert uit 1911 en is voorzien van een bad, een wastafel en een toilet, alle op dit moment niet aangesloten.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Grenen delen van wisselende afmetingen, met daaroverheen bruinrood linoleum
Wanden • Lambrisering (1,3 m hoog) van witte tegels met blauw leliemotief in de hoeken (afm. 13 x 13 cm), afgesloten met een bijpassende band (afm. 5 x 13 cm) met dubbel blauw rozetmotief. Hierboven wand wit gestuct. Plinten zijn geelgroen geverfd.
Deuren • Grenen paneeldeur, geelgroen geschilderd.
Vensters • Als in ruimte 217, indeling 5x(5+5), zonder blinden.
Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkruk, zwart geschilderd
Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 aangebracht nieuw vlak stucplafond.
Verlichting • Ontbreekt.

Afb. 326-1. De overloop met de trap naar de zolder van het westelijk buitenpaviljoen

Ruimte 326: Trapportaal
(Vis, III, 78)

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Bestaande uit blank geschuurde, grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Plint van beige geschilderd vurenhout, hoog 13 cm, waarboven wit pleisterwerk. De zuidwand bestaat gedeeltelijk uit schoon metselwerk, om de vroegere buitenmuur van de westvleugel aan te duiden.
Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren. De deur naar de zolder is bekleed met een groene wollen deken, welke nog dateert uit de tijd van prinses Wilhelmina.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw venster en kozijn, indeling (5+5), zonder blinden.

Afb. 326-2. Het bovendeel van de gesloten trap gezien vanaf de overloop

Trap • Een eenvoudige grenen trap van 26 treden draait linksom naar de eerste verdieping. Na acht treden bevindt zich een deur, waarna een tweede leuning is aangebracht op ca. 25 cm van de gewone leuning. De dagmaat tussen de ronde leuningen bedraagt 80 cm. De trappaal is aan de voorzijde voorzien van een klauwstuk. De treden zijn in de boom bevestigd, waarboven zich een gesloten betimmering bevindt, met vlakke panelen tot de handlijst. Optrede 17,7 cm; aantrede 22,5 cm. De trap bezit nog de oorspronkelijke lichtgele kleur.
Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd (1914).
Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebracht vlak stucplafond.
Verlichting • Heldere gloeilamp.

Afb. 327-1. De vroegere slaapkamer van prinses Wilhelmina

Afb. 327-2.
De verbinding tussen de slaapkamer 327 en de zitkamer 328

Ruimte 327: Kamer
(Vis, III, 79)

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Grenen plint en lambriseringlijst, waartussen een bespanning op tengels. Daarboven behang op tengels. De toestand is nog precies als voor de restauratie (alles uit 1914).
Deuren • Grenen paneeldeuren met twee panelen, groen geschilderd.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebracht schuifvenster als in ruimte 217, indeling 5x(5+5). De blinden staan naast het venster tegen de muur. Per kant drie blinden met een paneelindeling van drie gelijke panelen.

Afb. 327-3. De westwand van de slaapkamer van prinses Wilhelmina

Stookplaats • Hoekschouw met een betegelde mantel van grijs- en groenkleurige tegels (11,5x11,5 cm), waarin een haardelement van vuurvaste steen. Het stookgat is aan de bovenzijde voorzien van een smeedijzeren rookvanger. De grondplaat is betegeld met grijze tegels in hetzelfde formaat. De boezem is afgewerkt met behang op tengels.
Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.
Plafond • Vlak stucplafond, grijs geschilderd,
Verlichting • Kroon zeslichts van Venetiaans glas in mint- en rozetinten, negentiende-eeuws.

Afb. 328-1.
De zitkamer van prinses Wilhelmina in 1973

Ruimte 328: Kamer
(Vis, III, 79)

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Grenen delen van wisselende afmetingen, waaronder een laag turven.
Wanden • Grenen plint en lambriseringlijst, waartussen een bespanning op tengels. Daarboven behang op tengels. De toestand is nog precies als voor de restauratie. Een gedeelte van de oostwand is betegeld (tegels 11,5x11,5 cm) en aan de bovenzijde voorzien van een dektegel (21,5x17 cm).
Deuren • Grenen paneeldeuren met twee panelen, groen geschilderd.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe schuifvensters als 217, indeling 5x(5+5), met alleen aan de noordwand twee maal drie blinden, met een paneelindeling van drie gelijke panelen. De verbrede vensterbank is van ongeschilderd grenenhout.

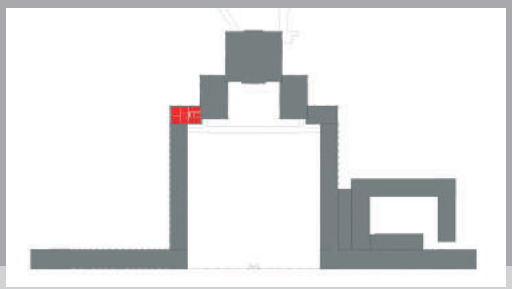
Afb. 328-2. De vrijwel ongewijzigde situatie in 2014

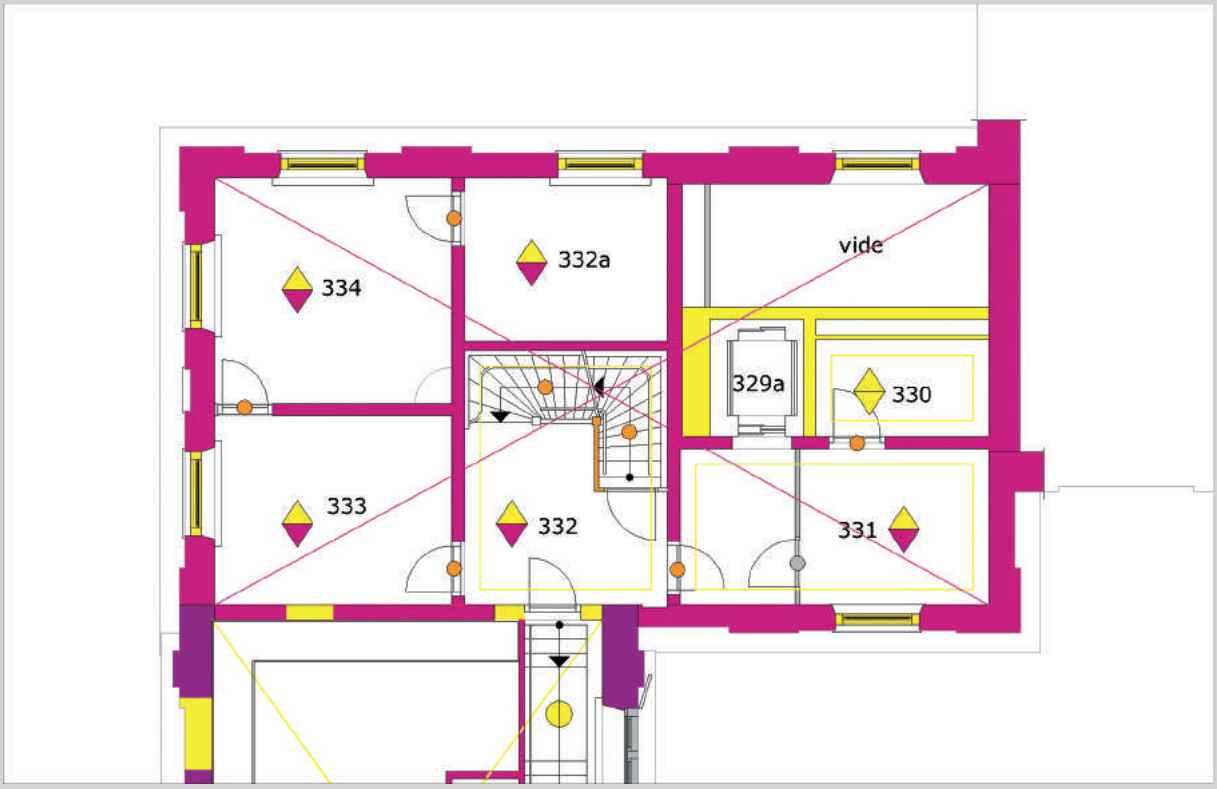

Afb. 328-3.
De hoekschouw in de zitkamer van prinses Wilhelmina

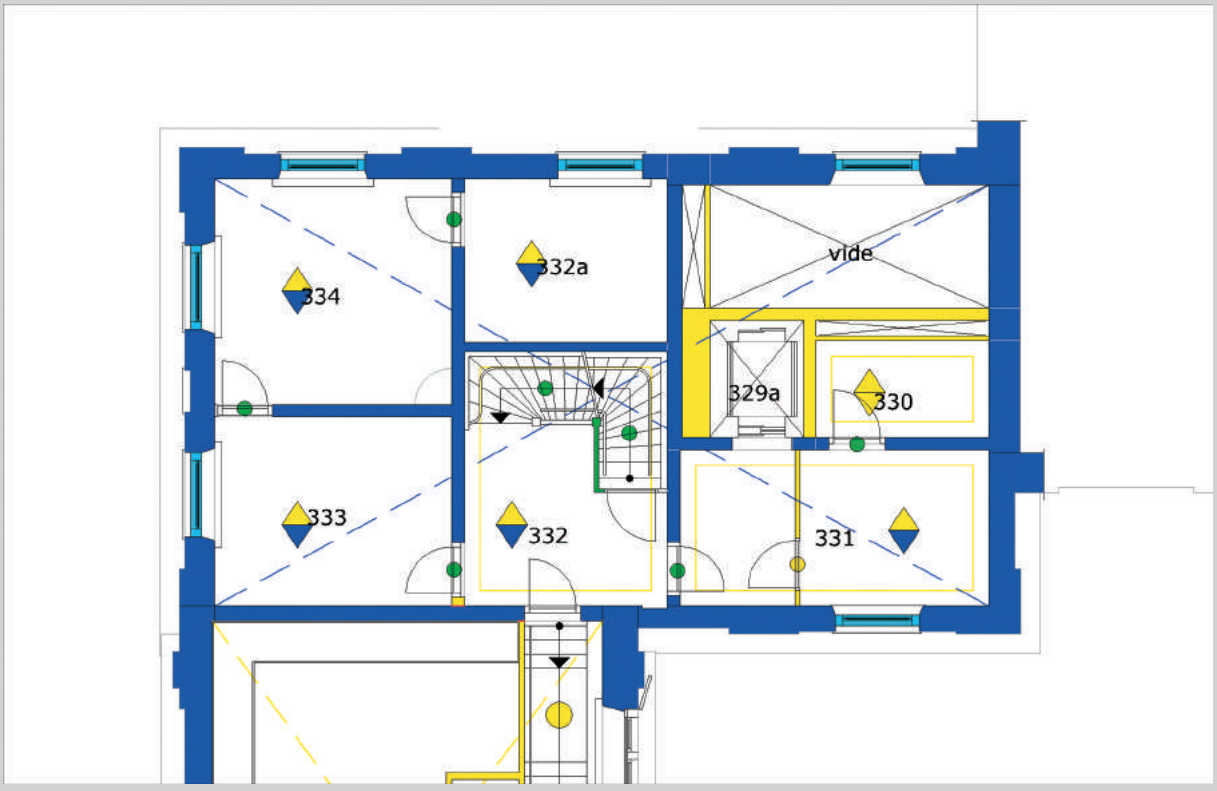
Stookplaats • Hoekschouw met een betegelde mantel van grijze tegels met een beschildering van meisjeskopjes in klederdracht. Alle tegels zijn verschillend (afmetingen 1,5x11,5 cm), waarin een haardelement van vuurvaste steen. Het stookgat is voorzien van een haardelement van vuurvaste steen, met aan de bovenzijde een smeedijzeren rookvanger. De grondplaat is betegeld met grijze tegels in hetzelfde formaat. De boezem is afgewerkt met behang op tengels.
Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.
Plafond • Vlak stucplafond, grijs geschilderd.
Verlichting • Negentiende-eeuwse zeslichts kroon van Venetiaans glas in mint- en rosetinten.

Ruimte 329-334

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

3.5.1.6 Westelijk buitenpaviljoen, tussenverdieping

(Vis, III, 80)

Restauratietekeningen: *0-7, -76*
W-46, -46a, -46as, -276

De tijdens de restauratie 1977-1984 aangehouden vertreknummering van de tussenverdieping is enigszins verwarrend. Aan de ruimten is een hogere nummering toegekend dan de vertrekken van de er boven gelegen eerste verdieping.

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

De tussenverdieping van het westelijk buitenpaviljoen was volgens Schonck verdeeld in twee kleine appartementen, met een rechte steektrap er tussenin. Het oostelijke deel werd toen bewoond door baron Voigt, en bestond uit een grote kamer met stookplaats, een kabinetje en een knechtskamer. Het westelijke deel bestond uit twee ongeveer gelijke vertrekken met een hoekschouw en werd bewoond door de heer Velzen. De indeling was nagenoeg gelijk aan die van de bovenliggende verdieping.
In 1807 werd de trap gewijzigd in een spiltrap, en werd een aparte diensttrap aangebracht. Hier was ten tijde van Lodewijk Napoleon het Bureau du Roi gevestigd. Op een plattegrond door Neelmeijer (1892) is deze trap nog aanwezig. Bij de verbouwing van 1911-1914 kreeg de westelijke vleugel een intensievere bewoning. Aan de noordzijde van de westvleugel werd een nieuw trappenhuis ontworpen, dat in verbinding stond met de tussenverdieping van het paviljoen. Hierdoor moest de indeling worden gewijzigd, waarbij de trap in het buitenpaviljoen opnieuw werd veranderd en er een groter trapportaal ontstond. Enkele vertrekken werden vergroot en in verband met de hier gesitueerde garderobe werden vele kasten aangebracht.
De grootste veranderingen werden bij de restauratie veroorzaakt door de bouw van de lift. Hierdoor werd vertrek 329 opgesplitst in een vide, de lift en een inpandige berging. Vertrek 331 bleef hetzelfde, en alleen de kasten aan de oostwand werden verwijderd. Het trapportaal werd verkleind en de twee vertrekken aan de westzijde tot hun oude proporties teruggebracht. De verbinding met de westelijke vleugel werd dichtgezet.

Ruimte 330: Berging

(Vis, III, 80)

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Blanke grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Plint van grijs geschilderd vurenhout, hoog 13 cm, waarboven wit pleisterwerk.
Deur • Bestaande grenen paneeldeur en kozijn.

Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.
Plafond • Nieuw aangebracht vlak stucplafond.
Verlichting • Ontbreekt.

Ruimte 331: Kamer
(Vis, III, 80)

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Blanke grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Plint van grijs geschilderd vurenhout, hoog 13 cm, waarboven wit pleisterwerk.
Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren met bestaand kozijn. In de deur naar 332 is het bovenste paneel vervangen door een glasruit.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw roederaam in nieuw kozijn (indeling 5x2 ruiten).
Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.
Plafond • Vlak stucplafond.
Verlichting • Nog geen armatuur geplaatst.

Ruimte 332: Trapportaal
(Vis, III, 80)

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Blanke grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Plint van beige geschilderd vurenhout, hoog 13 cm, waarboven wit pleisterwerk. De zuidwand bestaat grotendeels uit schoon metselwerk, om de vroegere buitenmuur van de westvleugel te accentueren.
Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren met kozijn. De deur ter plaatse van de trap is bekleed met een groene wollen deken, welke nog dateert uit de tijd van prinses Wilhelmina.
Trap • Eenvoudige grenen trap van 15 treden; draait linksom naar de eerste verdieping. Op 25 cm van de lambrisering is op ijzeren steunen een tweede ronde leuning is aangebracht. De dagmaat tussen de leuningen bedraagt ca. 80 cm. De trappaal is aan de voorzijde voorzien van een klauwstuk. De treden zijn in de boom bevestigd, waarboven zich een gesloten betimmering bevindt, met vlakke panelen tot de handlijst. Optrede 17,7 cm; aantrede 22,5 cm. De trap bezit nog de oorspronkelijke lichtgele kleur (1914).
Plafond • Vlak stucplafond.
Verlichting • Heldere gloeilamp.

Ruimte 332a: Berging
(Vis, III, 81)

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Blanke grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Plint van beige geschilderd vurenhout, hoog 13 cm, waarboven wit pleisterwerk.
Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren met bestaand kozijn.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw roederaam (indeling 5x5 ruiten). Het venster is het bovenste gedeelte van het gebruikelijk schuifvenster. De wisseldorpel bevindt zich op vloerniveau. In de vloerdelen vóór het venster zijn ventilatiesleuven aangebracht, zodat dit vertrek via het onderliggende vertrek geconditioneerd wordt.
Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.
Plafond • Nieuw aangebracht vlak stucplafond.
Verlichting • Kopspiegellamp.

Ruimte 333: Berging
(Vis, III, 81)

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Blanke grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Plint van beige geschilderd vurenhout, hoog 13 cm, waarboven wit pleisterwerk.
Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren met bestaand kozijn.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebracht roederaam (indeling 5x5 ruiten). Het venster is het bovenste gedeelte van het gebruikelijk schuifvenster. De wisseldorpel bevindt zich op vloerniveau. In de vloerdelen vóór het venster zijn ventilatiesleuven aangebracht, zodat dit vertrek via het onderliggende vertrek geconditioneerd wordt.
Hang- en sluitwerk • Beukenhouten deurkrukken, zwart geschilderd.
Plafond • Nieuw aangebracht vlak stucplafond.
Verlichting • Kopspiegellamp.

Ruimte 334: Berging
(Vis, III, 81)

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Blanke grenen delen van wisselende afmetingen.
Wanden • Plint van lichtgroen geschilderd vurenhout, hoog 13 cm, waarboven wit pleisterwerk.
Deuren • Bestaande grenen paneeldeuren met bestaand kozijn.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe roederamen (indeling 5x5 ruiten). De vensters zijn het bovenste gedeelte van een gebruikelijk schuifvenster. De wisseldorpel bevindt zich op vloerniveau. Ter plaatse van de wisseldorpel bevindt zich een koof in het plafond, met luchtsleuven in de houten delen naar de bovenliggende verdieping. In de vloerdelen vóór het venster zijn ventilatiesleuven aangebracht, zodat dit vertrek via het onderliggende vertrek geconditioneerd wordt.
Plafond • Vlak stucplafond.
Verlichting • Kopspiegellamp.

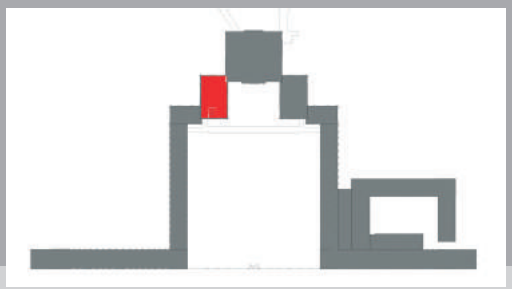
Afb. 905-1.
Zolder westelijk binnenpaviljoen met overzicht van de schilderijenopslag

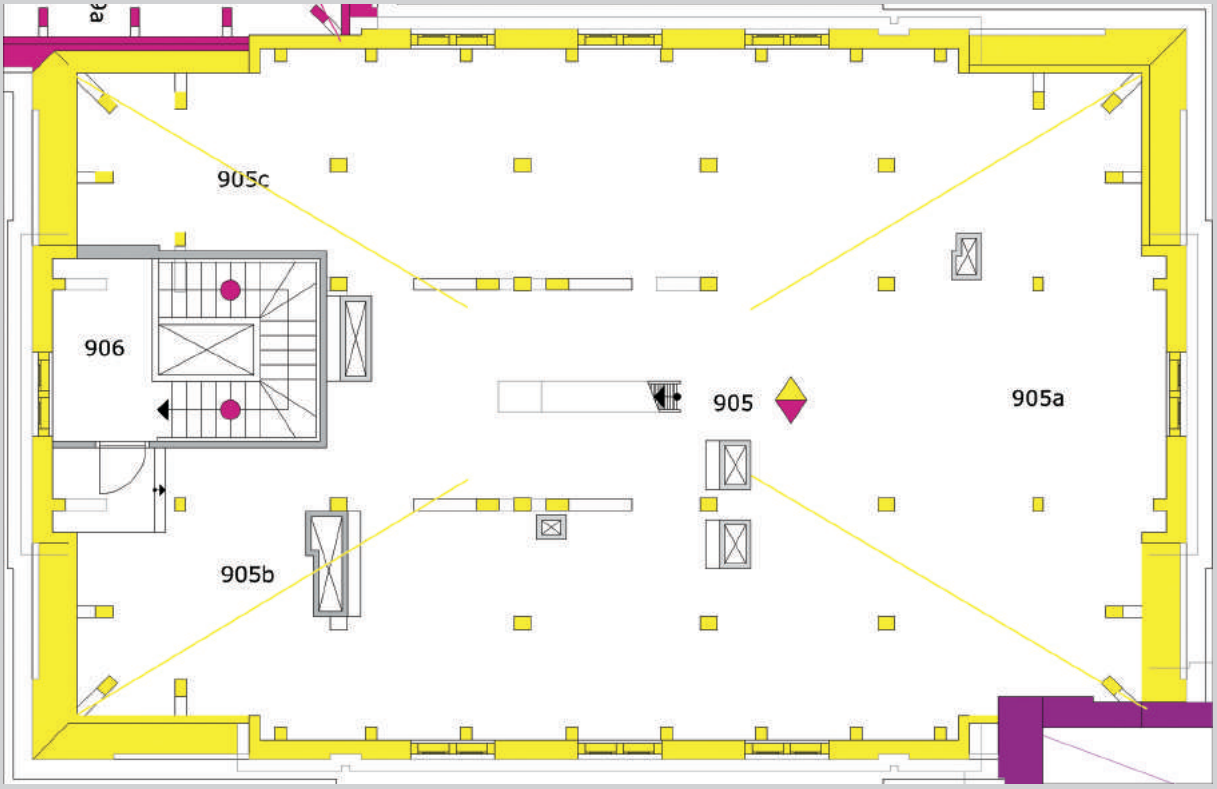
3.5.1.7 Westelijk binnenpaviljoen, zolder en kap

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

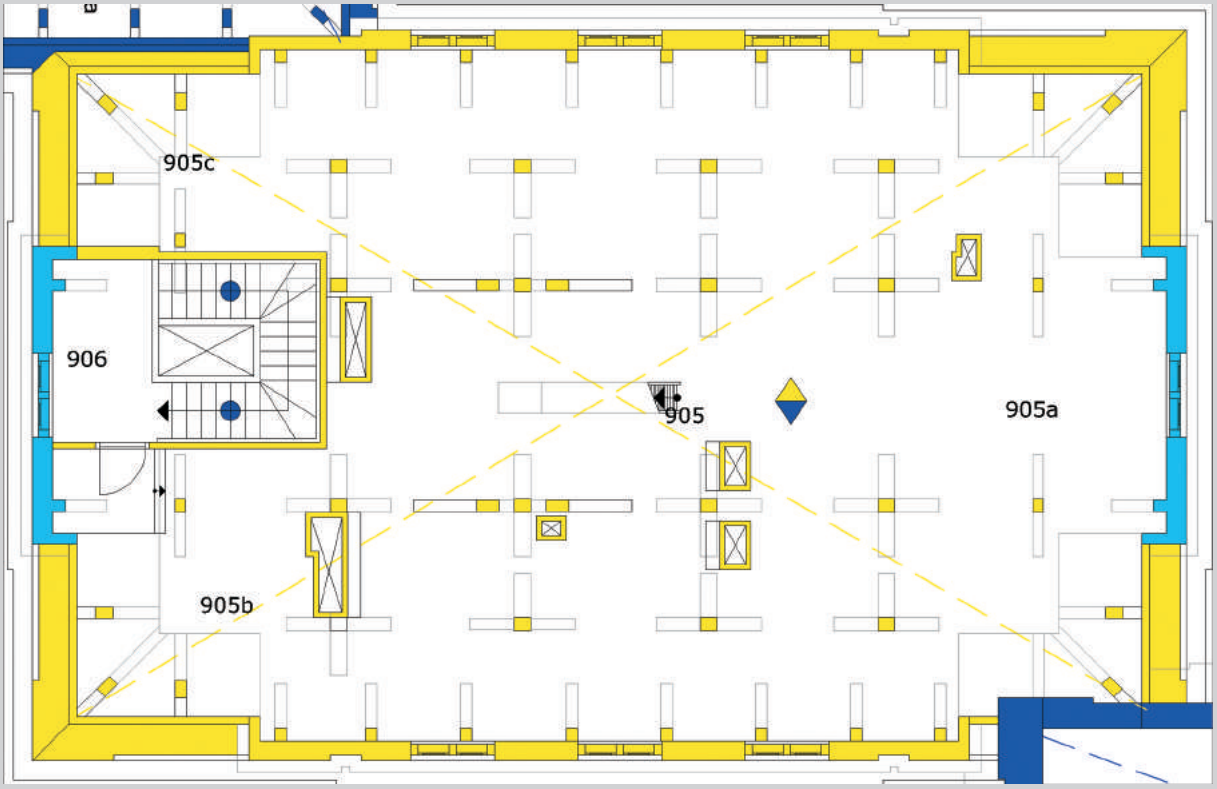
Het dak heeft altijd bestaan uit een carrévormig schilddak met plat middengedeelte. Volgens de plattegrond van Schonck bevonden zich in de kap kamers voor een knecht, kamerdienaren en lakeien. Door amovering van de tweede verdieping is de uit 1911 daterende kap verwijderd en werd een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen kap aangebracht naar gegevens van de plattegrond van Schonck. De indeling in vertrekken bleef achterwege, daar de zolder na restauratie grotendeels in beslag wordt genomen door installaties, leidingen etc.

Ruimte 905

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Afb. 905-2.
Zolder westelijk binnenpaviljoen met een van de nieuwe standvinken

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Op de zolderbalklaag van de eerste verdieping is een vrijdragende balklaag van stalen I-balken aangebracht. In de ze balklaag zijn kinderbinten aangebracht, waarop vuren delen 11,5 cm breed.

Wanden • Het opgaande muurwerk van de borstwering, het trappehuis en de dakkapellen is wit gepleisterd en aan de onderzijde afgewerkt met een vuren plint, hoog13,5 cm. Het dakbeschot rust op rechthoekige sporen (10x12 cm), waartussen een 5 cm dikke steenwol plaat is aangebracht, die aan de onderzijde is voorzien van aluminiumfolie.

Deur • Vlakke multiplex deuren (4 cm dik) in kozijnen die zijn afgewerkt met een ojief profiellijst.

Vensters • Aan de west- en oostgevel bevinden zich twee brede dakkapellen, waarin drie bolkozijnen zijn opgenomen. De naar buiten opendraaiende ramen bezitten een roede-indeling van (2x4)+(2x4).

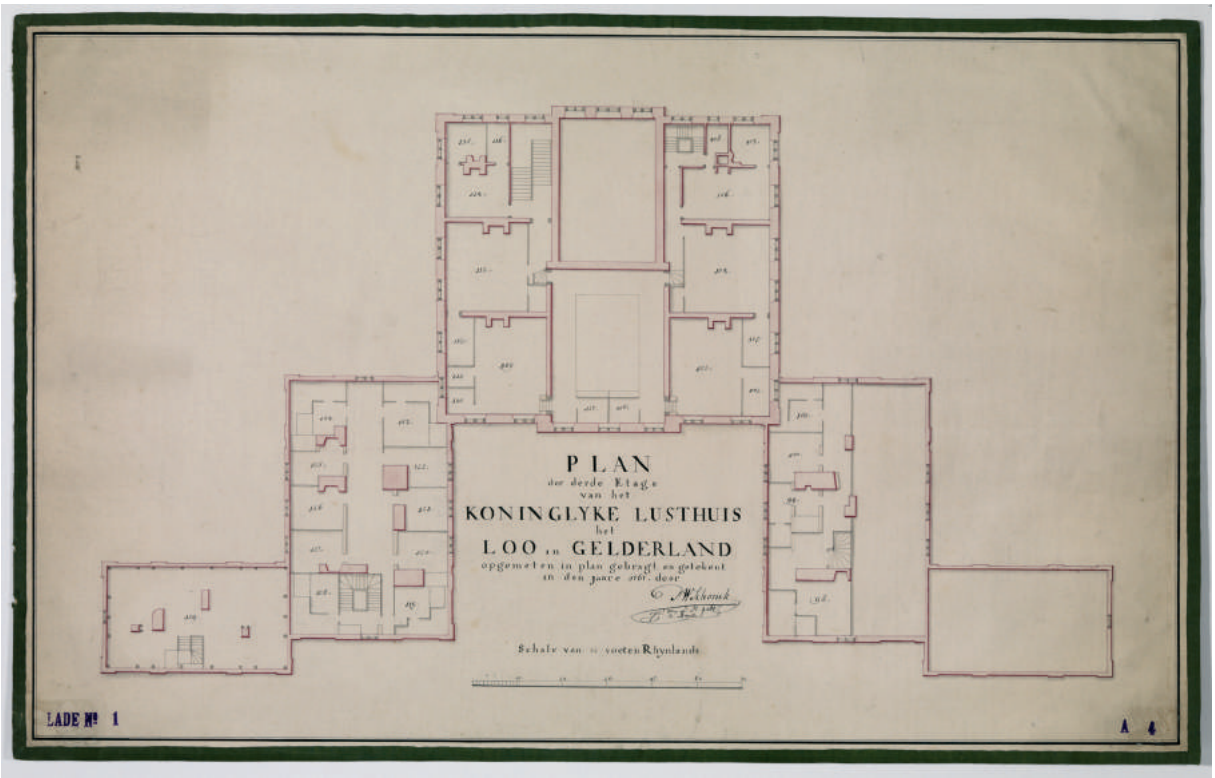

Afb. 905-3.
Zolder westelijk binnenpaviljoen met de volledig nieuwe houtconstructie

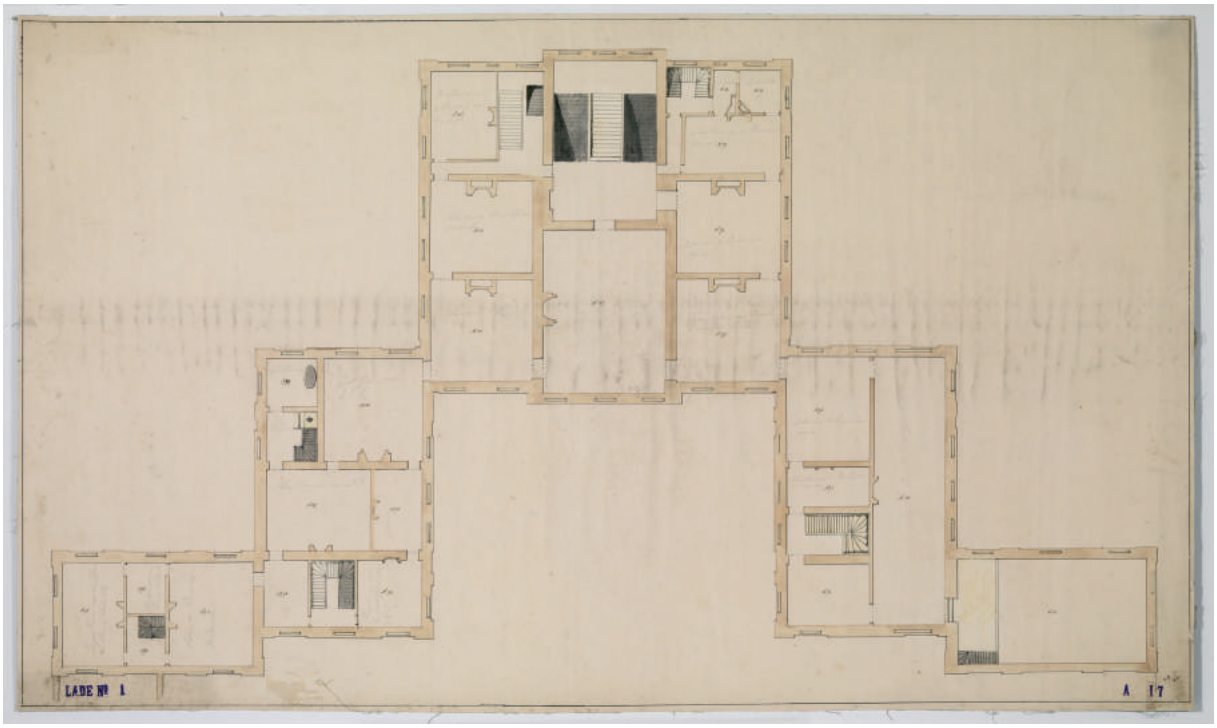
Aan de noord- en zuidgevel bevindt zich een dakkapellen met een venster met dezelfde indeling.
Plafond • Tussen de dakbalken is tegen het beschot isolatiemateriaal bevestigd.
Verlichting • Tl-buizen.

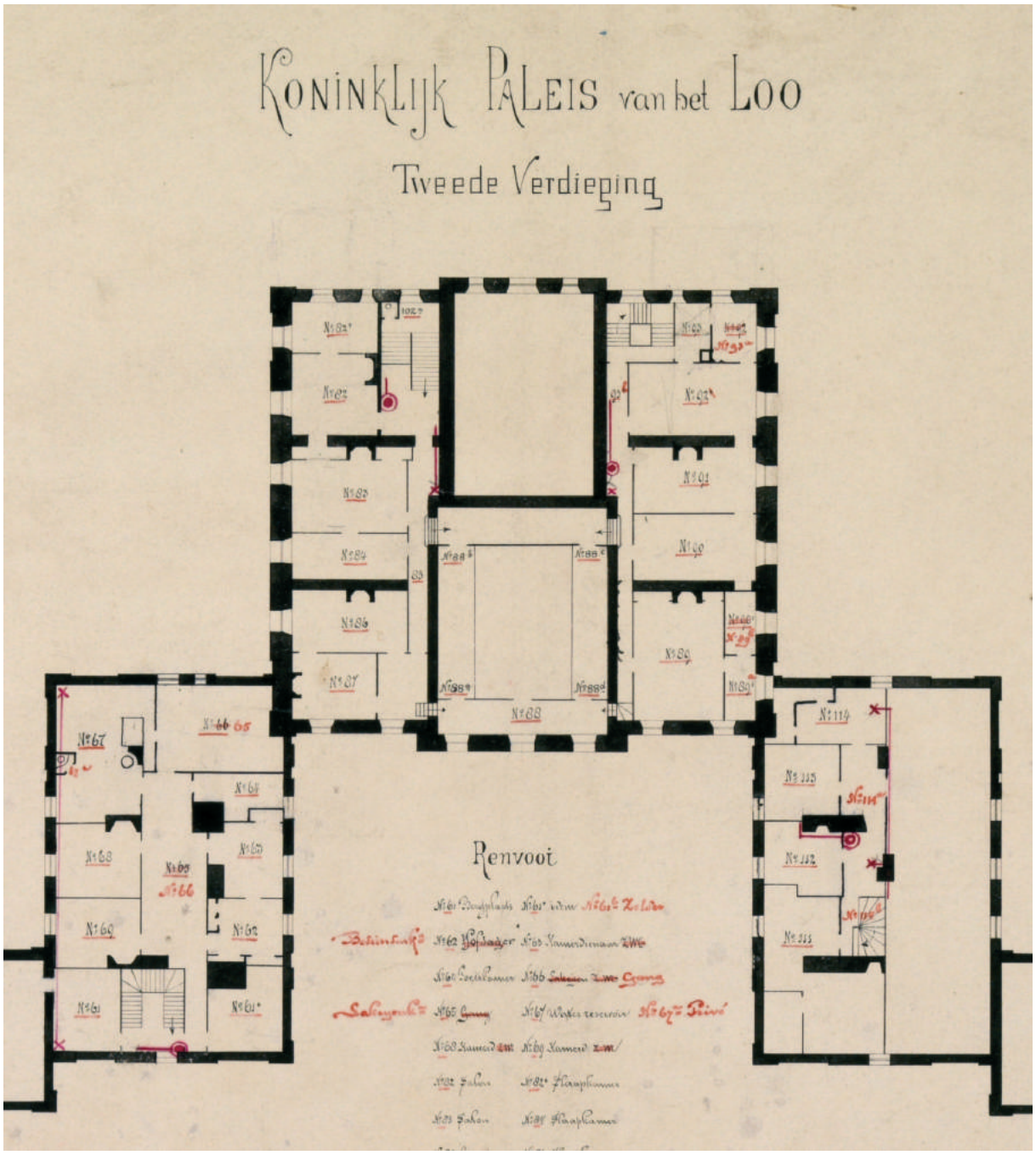
Afb. 905-4.
Zolder westelijk binnenpaviljoen met een van de hoekkepers

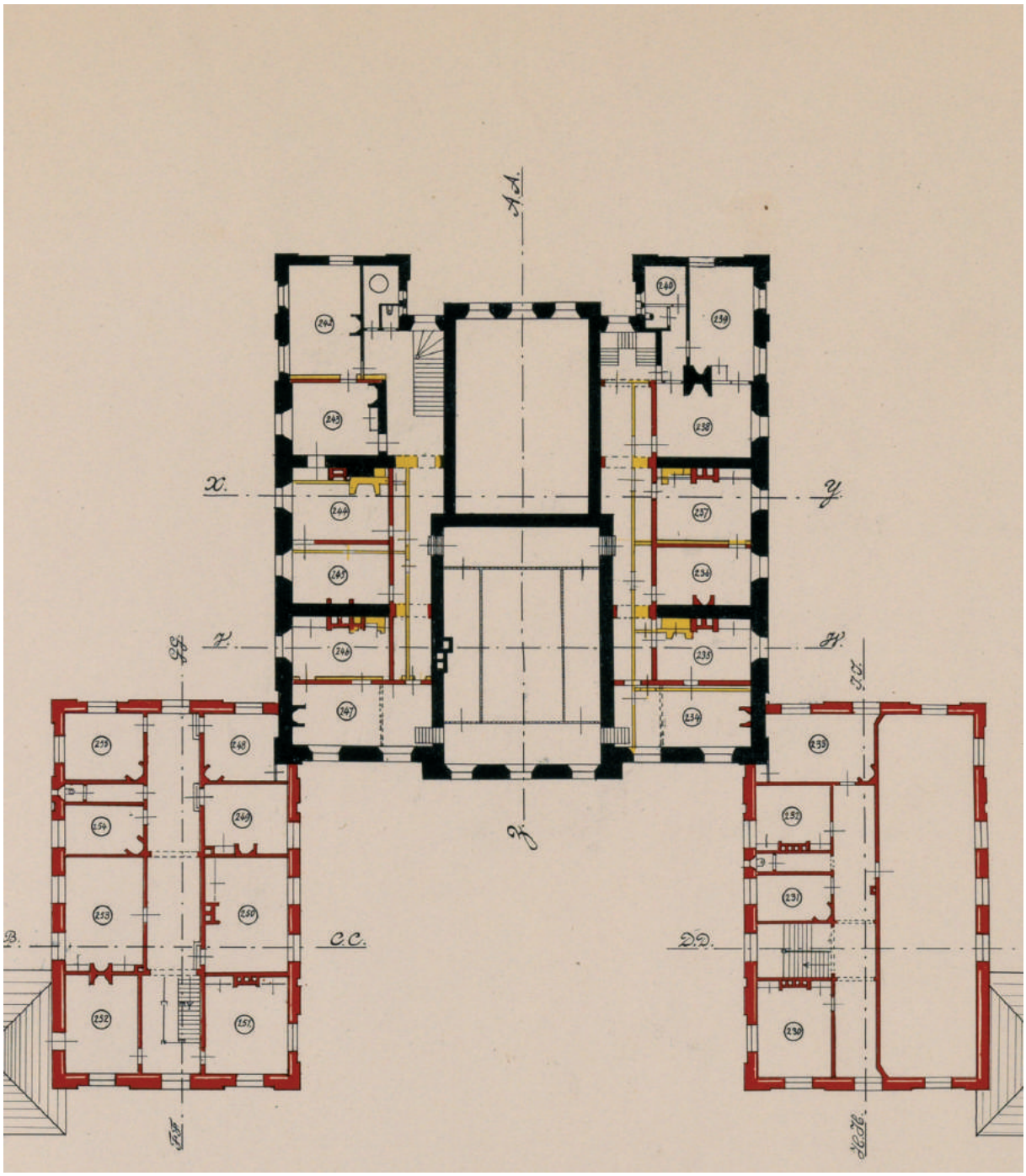
Afb. I. ‘Plan der derde etage van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland, opgemeten, in plan gebragt en getekent in den jaare 1767, door P.W. Schonck’. Plattegrond van het souterrain, 1767. Inkt en dekverf op papier op groene stof geplakt
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3253)

Afb. II. Plattegrond van de tweede verdieping van het corps de logis en de paviljoens. C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3263)

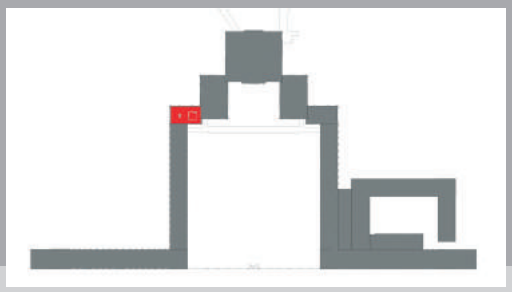

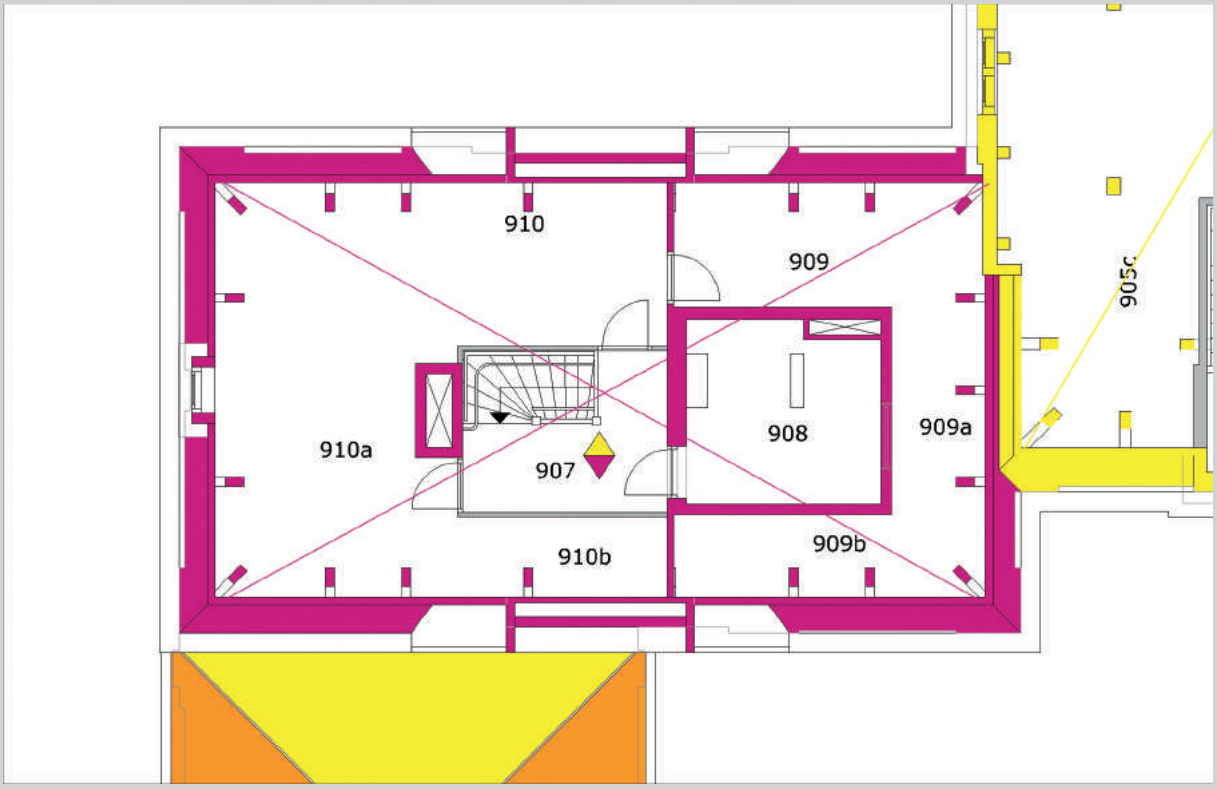
Afb. III. Plattegrond van de tweede verdieping van het corps de logis en de binnenpaviljoens. W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893. Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3285)

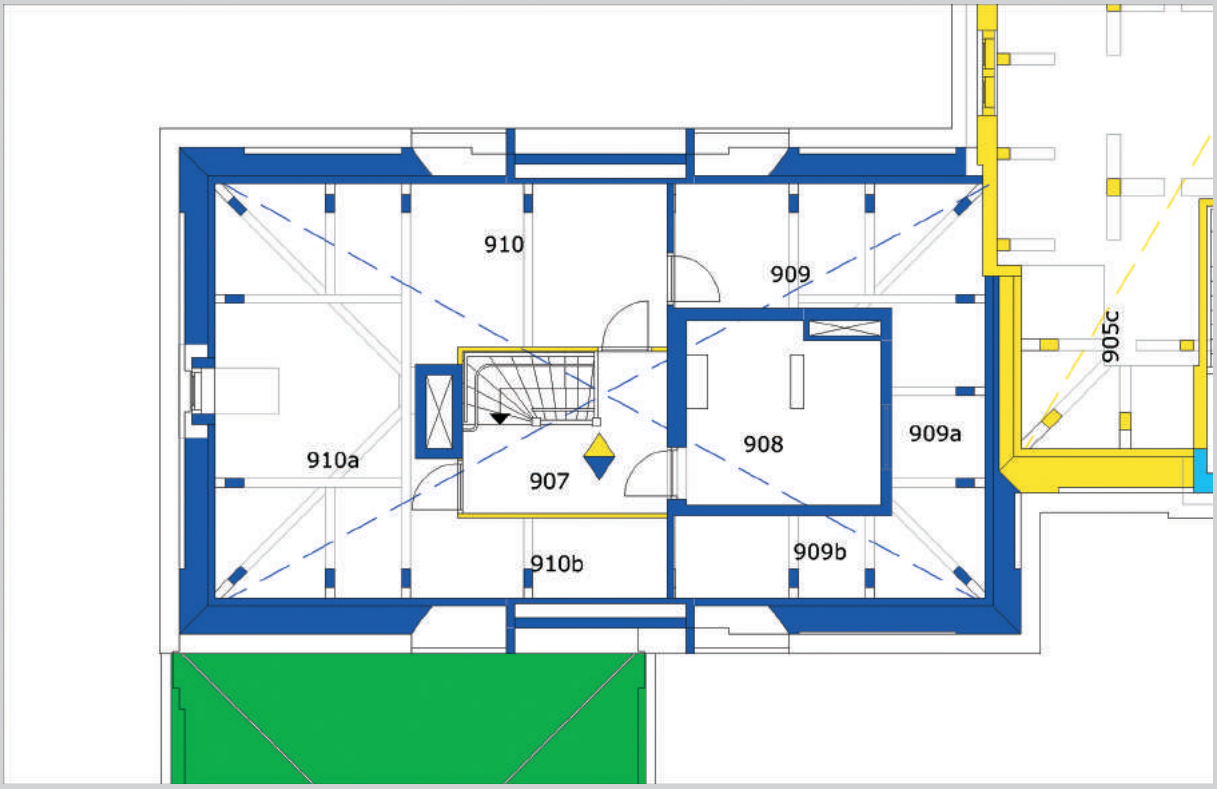
Afb. IV. Tekening no. 4. Plattegrond van het paleis over de tweede verdieping. Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3344; uitsnede)

Ruimte 907-910

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

Afb. 910-1.
Zolder westelijk buitenpaviljoen met overzicht naar de dakkapel aan de westzijde

3.5.1.8 Westelijk buitenpaviljoen, zolder en kap

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

De kappen van de buitenpaviljoens zijn de enige van het paleis, die de verbouwing van 1911 hebben overleefd. Volgens de plattegrond van Schonck was dit de 'zolder boven het quartier van dH. Wilknitz'. Eerst na 1914 werd op de zolder een drietal vertrekken afgetimmerd met kastenwanden.
Het trappenhuis is omtimmerd met wanden van stijl- en regelwerk. In het rechterdeel van de zolder is de machinekamer van de lift geplaatst, op een ondervloer van beton. De schacht is uitgevoerd in steens metselwerk.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Vloer van grotendeels vernieuwde grenendelen. De vloer van de liftkamer is betegeld met dbg-tegels.

Afb. 910-2.
Zolder westelijk buitenpaviljoen met de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse houtconstructie

Wanden • Het opgaande muurwerk van het trappenhuis en de liftkamer is gepleisterd en aan de onderzijde afgewerkt met een vuren plint, hoog 13,5 cm. Langs de grijze borstwering bevindt zich een doorgaande balk van gedeeltelijk slechte kwaliteit. De borstwering verhoogt zich ter plaatse van de frontons. Het dakbeschot rust op rechthoekige sporen (10x12 cm), waartussen een 5 cm dikke steenwol plaat is aangebracht, die aan de onderzijde is voorzien van aluminiumfolie. *)
Deuren • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe multiplex deuren (4 cm dik) in kozijnen die zijn afgewerkt met een ojief profiellijst.
Vensters • Aan de westgevel bevindt zich een dakkapel, waarin een naar buiten draaiend raam (indeling 3x5 ruiten).
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren raamuitzetters en raamboompjes.

Afb. 910-3. Zolder westelijk buitenpaviljoen met beeld van het samenkomen van een spant, halfspant en een hoekkeperspant

Afb. 910-4. Zolder westelijk buitenpaviljoen met het gemetselde rookkanaal

Rookkanaal • In de westelijke helft bevindt zich een oorspronkelijk gemetseld rookkanaal, dat aan de buitenzijde is gepleisterd. De specielaag is op een aantal plaatsen gerepareerd en vertoont plaatselijk roetdoorslag.
Plafond • Tussen de dakbalken is tegen het beschot isolatiemateriaal bevestigd.
Verlichting • Tl-buizen.

3.5.2 Interieur oostelijke paviljoens

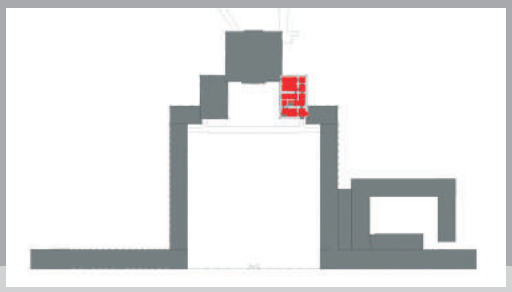
3.5.2.1 Oostelijke binnenpaviljoens, souterrain

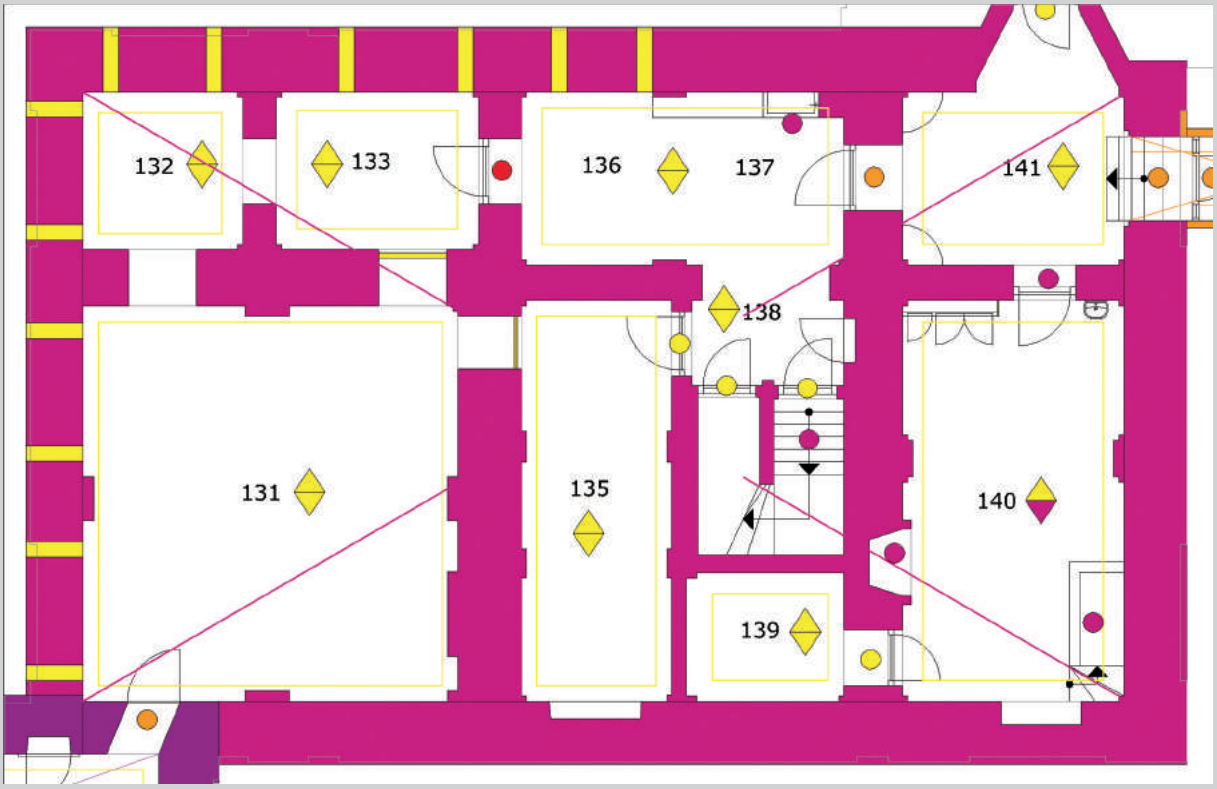
Restauratietekeningen:
Daar van de meeste vertrekken in het onderhuis geen aparte tekeningen zijn gemaakt, worden de belangrijkste tekeningnummers hier vermeld.
0-3, -3a, -125, -227
B-2, -28, -38
C-6
W-18, -44, -44a, -58, -60, -116, -157,-189 t/m -192,-207 t/m -211, -317, -344

Historische beschrijving

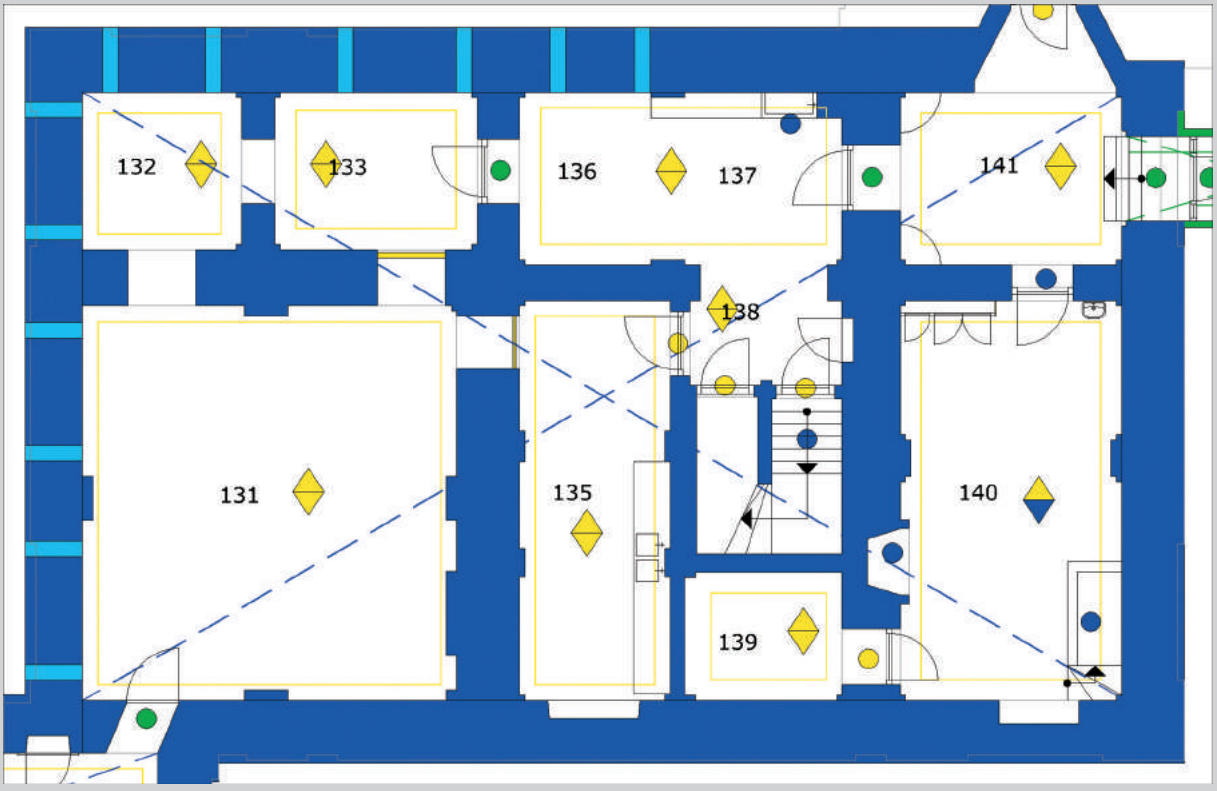
Schonck noemde het hele oostelijk onderhuis 'Castelijnsquartier'. Naast de 'Donkere kelder' (ruimte 134) bevond zich hier onder meer een keuken (ruimte 135), een eetzaal (ruimte 140) en het 'keldermeesterskamertje' (ruimte 132). De foto' s van vóór de restauratie laten nog duidelijk de sobere sfeer van het vroegere onderhuis zien: vloeren van blauwe plavuizen en wit gepleisterde wanden. Ook de vaste inventaris was nog compleet aanwezig, zoals de pomp, een kachel, de stookplaats van de eetzaal met daar tegenover een houten bordesje om over de bassecour te kunnen kijken. Via een zandstenen trap was de begane grond van het buitenpaviljoen bereikbaar, dat niet onderkelderd was, maar eveneens de steenachtige afwerking van een onderhuis bezat.
De verbouwing van 1911-1914 liet het onderhuis nagenoeg intact. Aan de noordzijde werd op een iets hoger niveau een kelder aangebouwd, aan de
zuidzijde kwam een verbinding tot stand met de al eerder genoemde gang tussen de westelijke- en oostelijke paviljoens.
Tijdens de restauratie werden de vloeren, het pleisterwerk en de vensters vernieuwd. De inventaris werd gehandhaafd en hersteld. Als nieuwe bestemming kwam één kelder in gebruik als garderobe voor museumbezoekers en is de voormalige keuken in gebruik om de bloemstukken te vervaardigen, die in het museum worden opgesteld.

Ruimte 131-141

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

Ruimten 131 en 134: Garderobe
(Vis, III, 87)

Benaming 1767 Donkere kelder
1911 Water- en vuurkelder

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie werden 131 en 134 tot één vertrek samengevoegd. De afgescheiden kelder werd door Schonck 'Donkere kelder' genoemd, Peters noemt het de 'water- en vuurkelder', omdat in de kachel altijd water werd verwarmd. De huidige functie is garderobe voor de museumbezoekers. De kachel bleef behouden.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Overeenkomstig de werkwijze in het corps de logis werd een ondervloer van beton aangebracht, met een in het muurwerk weggewerkte opstaande rand van omstreeks 25 cm hoogte. Ter plaatse van de doorgangen is gele ijsselsteen verwerkt (18,5x3,5 cm), gemetseld in halfsteensverband. De vloer is afgewerkt met Öland- en witmarmeren tegels (45x45 cm) gelegd in dambord-verband, met een patroon van banden en blokken.
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. De wanden worden in het midden onderbroken door gemetselde gewelfbogen (84 cm breed), die een halve steen voor de wanden uitsteken. De bogen werden tijdens de restauratie hersteld, gegritstraald en van nieuw voegwerk voorzien. Op het kruispunt van de bogen is in het gewelf een wit gepleisterde cirkelvormige uitsparing aangebracht. De overgang van wanden en gewelf wordt geaccentueerd door gemetselde bogen van een halve steen in diameter, die in de hoeken tot op de vloer reiken. De samenstelling van de pleisterlaag is gelijk aan die van het corps de logis.
Deuren • Een opgeklampte eiken deur naar ruimte 101 met toogvormige bovenzijde, voorzien van ventilatieopeningen en smeedijzeren gehengen. De klink valt in een grendelsteen van zandsteen. Tussen de ruimten 131 en 135 bevind zich een boogvormige opening zonder deur. In de doorgang tussen de ruimten 131 en 132 is de plaats van een vroegere deur nog te zien.
Vensters • Drie nieuwe roedenramen (indeling 3x4+3x4), aan de binnenzijde voorzien van 6 mm dik lexaan in een aluminium raamwerk. Door middel van rubberprofielen zijn de aluminium raamwerken luchtdicht afgesloten tegen het houten raam. De vensters zijn beglaasd met 'verre royal', dik 2 mm. Het schuin aflopende muurvlak onder het raam is betegeld met grotendeels oorspronkelijke witte tegels (13x13 cm). Aan de buitenzijde is het venster voorzien van smeedijzeren diefijzers (zes verticaal, één horizontaal).
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren gehengen en deurkruk.
Gewelf • Vier gemetselde bogen in schoon metselwerk verdelen het gewelf in gelijke delen. Op de kruising van de bogen is een achthoekige, witgepleisterde uitsparing aangebracht. De kruisgewelven zijn uitgevoerd in wit pleisterwerk, met een met een licht geaccentueerde graat.

Afb. 131-1.
De in pleisterwerk uitgevoerde gewelven worden gescheiden door bakstenen gordelbogen

Stookplaats • In de zuidwesthoek van de kelder bevindt zich in de muur een kachel, die wordt afgesloten door twee smeedijzeren deuren. Hier werd met turven permanent water verwarmd. De kachel is aangesloten op het achterliggende rookkanaal van kelder 135. Schonck geeft slechts een vlakke wand aan, zodat de kachel na 1767 zal zijn geplaatst.
Verlichting • Vier wandarmaturen als in ruimte 123.

Ruimte 132: Passage
(Vis, III, 90)

Benaming 1767 Keldermeesterskamertje

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie werd het vertrek vernieuwd zonder de indeling te veranderen. De wanden, vensters en vloer werden behandeld overeenkomstig de werkzaamheden in vertrek 131.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Ter plaatse van de doorgangen is de vloer bestraat met gele ijsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). De vloer is belegd met Ölandtegels in dambord-verband, waarin een O-vormig patroon van witmarmeren tegels is aangebracht (afmetingen 39x39).
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelfaanzetten uitgevoerd in een band van schoon metselwerk, die zich splitst bij de geboorte van het gewelf en de boogvormige de scheiding tussen gewelf en wand markeert. Ook de doorbreking van de muren ten behoeve van de deuren is uitgevoerd in schoon metselwerk.
Vensters • Twee nieuwe roedenramen (indeling 3x4+3x4), als in ruimte 131.
Gewelf • Kruisgewelf in wit pleisterwerk.
Verlichting • Twee wandarmaturen als in ruimte 123.

Ruimte 133: Passage
(Vis, III, 90)

Benaming 1767 Binnenkelder

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie werd het vertrek vernieuwd zonder de indeling te veranderen. De wanden, vensters en vloer werden behandeld overeenkomstig de werkzaamheden in vertrek 131.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Ter plaatse van de doorgangen is de vloer bestraat met gele ijsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). De vloer is belegd met Ölandtegels in dambord-verband, waarin een O-vormig patroon van witmarmeren tegels is aangebracht (afmetingen 39x39).
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelfaanzetten uitgevoerd in een band van schoon metselwerk, die zich splitst bij de geboorte van het gewelf en de boogvormige de scheiding tussen gewelf en wand markeert. Ook de doorbreking van de muren ten behoeve van de deuren is uitgevoerd in schoon metselwerk.
Deuren • Eiken paneeldeur naar ruimte 136, met grendel en klink van smeedijzer (XIXa?).

Vensters • Twee nieuwe roedenramen (indeling 3x4+3x4), als in ruimte 131.
Gewelf • Kruisgewelf in wit pleisterwerk.
Verlichting • Twee wandarmaturen als in ruimte 123.

Ruimte 135: Bloemenkeuken
(Vis, III, 90)

Benaming 1767 Keuken
1911 Stookkelder

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Door Schonck benoemd als keuken voor het personeel, ten tijde van Peters was het stookkelder. De foto's voor de restauratie laten aan de noordwand een gepleisterde uitstulping op de verdiepte vloer zien, waarin een ijzeren luik. Het vertrek werd gerestaureerd zonder de indeling te veranderen, waarbij de wanden opnieuw werden betegeld.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Vloerconstructie overeenkomstig ruimte 131. De vloer is gelegd in dambordverband met Ölandtegels, afgewisseld met witmarmeren tegels (41,5x41,5 cm). Ter plaatse van de doorgangen is de vloer bestraat met gele ijsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm).
Wanden • Nieuw betegeld met Westraven-tegels (13x13 cm). Op de hoeken zijn de gewelfaanzetten uitgevoerd in vierkante betegelde blokjes, die zich boven de geboorte van het gewelf splitsen en overgaan in schoon metselwerk. Ter plaatse van de deuren is het muurwerk eveneens uitgevoerd in schoon metselwerk. De boogvormige doorgang naar ruimte 131 is uitgevoerd zonder deur.
Deur • Nieuw aangebrachte eiken paneeldeur naar ruimte 138. Grijs geschilderd. Het nieuwe kozijn is voorzien van hardstenen neuten.
Vensters • Een nieuw aangebracht roedenraam (indeling 3x4+3x4) als in ruimte 131.
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren slot en nieuwe messing knoppen.
Gewelf • Drie kruisgewelven in wit pleisterwerk met licht geaccentueerde graat, waartussen twee gemetselde bogen in schoon metselwerk.
Verlichting • Drie gloeilampen in de kruising van het gewelf.

Afb. 136/137-1.
De passage gezien naar ruimte 133

Ruimten 136/137: Passage
(Vis, III, 90)

Benaming 1767 Pottebank (ruimte 136)
Daar de pomp is (ruimte 137)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Schonck noemde de vertrekken 'Pottebank' en 'Daar de pomp is'. De ruimten verkeerden voor de restauratie nog nagenoeg in de oorspronkelijke staat, waarbij vooral het aanrecht, de gootsteen en de pomp onderdelen waren om te behouden en restaureren. Ter plaatse van het aanrecht bestond de vloer uit witmarmeren en hardstenen tegels, het noordelijk deel was bestraat met klinkers. De hardstenen verhoging voor de pomp werd niet teruggebracht. De wanden en vensters werden gerestaureerd overeenkomstig de werkzaamheden in vertrek 131.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Ter plaatse van de doorgangen is de vloer bestraat met gele ijsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). De vloer is belegd met Ölandtegels in dambordverband waarin rond een vierkant blok van witte marmeren tegels een O-vormig patroon in dezelfde kleur is aangebracht (afmetingen 41,5x41,5 cm).
Wanden • Nieuw betegeld met Westraven-tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. De lange wanden zijn in het midden onderbroken door een gemetselde gewelfboog, die een halve steen voor de wanden uitsteekt. In het verticale deel werden klezoren toegepast.

Afb. 136/137-2.
De bolkozijnen in de buitengevel aan de zijde van de bassecour

Ter plaatse van de pomp zijn de wanden tot aan het gewelf betegeld. De doorbreking van de muren ter plaatse van de deuren is uitgevoerd in schoon metselwerk.
Deuren • Eiken paneeldeur naar ruimte 133, met scharnieren, grendel en klink van smeedijzer; nieuwe dubbele paneeldeur naar ruimte 141, met glasruiten in de bovenste twee panelen. De bestaande deur was opgeklampt en voorzien van ventilatiegaten in ruitvormig patroon.
Vensters • Twee nieuwe roedenramen (indeling 3x4+3x4), als in ruimte 131.
Hang- en sluitwerk • Nieuwe messing knop en stopper op de deur naar ruimte 141.
Pomp Houten pompkast met smeedijzeren hendel en messing pomp. Hardstenen gootsteen, waaronder een nieuw houten kastje. Het marmeren aanrechtblad rust op twee gemetselde penanten.
Gewelf • Dubbel kruisgewelf in wit pleisterwerk.
Verlichting • Drie wandarmaturen als in ruimte 123.

Ruimte 138: Trapportaal
(Vis, III, 91)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Vóór de restauratie was de trap naar de bovenliggende verdieping buiten gebruik. De zuiddeur gaf toegang tot een gang en ruimte 139. De verbinding met het 'conciergebureau' (ruimte 140) volgens de plattegrond van Peters, was dichtgemetseld.

Tijdens de restauratie werd de oorspronkelijke toestand, zoals Schonck die weergeeft, hersteld. Het eerste deel van de trap, bestaande uit zes treden en een bordes van peperino, werden tijdens de restauratie nieuw aangebracht. Het bovenste deel van de trap was nog aanwezig.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Ter plaatse van de doorgang naar ruimte 137 is de vloer bestraat met gele ijsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). Het portaal is belegd met Öland- en witmarmeren tegels in dambordverband.
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. De boogvormige doorgangen zijn uitgevoerd in schoon metselwerk.
Deuren • Drie nieuwe eiken paneeldeuren in nieuwe kozijnen, grijs geschilderd. De neuten van de deur onder de trap zijn oorspronkelijk.
Trap • Het onderste gedeelte van de trap tot en met het eerste bordes werd tijdens de restauratie opnieuw aangebracht. De treden rusten op elkaar en
zijn in de muur opgelegd. Het neusprofiel van het nieuwe deel is gelijk aan de oude. De bestaande trap bestaat uit een rechtsdraaiend kwart van vijf treden en acht rechte treden. Optrede 15 cm, aantrede rechte treden 29,5 cm.
Hang- en sluitwerk • Nieuwe messing knoppen.
Gewelf • In het portaal twee kruisgewelven in wit pleisterwerk. Boven het eerste deel van de trap een klimmend tongewelf, boven het bordes een kruisgewelf en boven het oude deel van de trap een nieuw vlak klimmend stucplafond.
Verlichting • Een wandarmatuur als in ruimte 123.

Ruimte 139: Kabinet EHBO
(Vis, III, 93)

Benaming 1767 Comptoir

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Tijdens de restauratie werd de toestand hersteld, zoals deze door Schonck is weergegeven. De doorgang naar ruimte 138 werd gedicht, die naar ruimte 140 weer aangebracht.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Ter plaatse van de doorgang naar ruimte 137 is de vloer bestraat met gele ijsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). Het portaal is belegd met Öland- en witmarmeren tegels in dambordverband.
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelf aanzetten uitgevoerd in een band van gepleisterd metselwerk, die zich splitst bij de geboorte van het gewelf en de boogvormige de scheiding van het gewelf mar-

keert. De ribben ter plaatse van de welflijn aan de oost- en westwand rusten ter hoogte van de geboorte van het gewelf op een houten console. Ook de doorbreking van de muren ten behoeve van de deuren is gepleisterd uitgevoerd.
Deur • Nieuwe eiken paneeldeur en kozijn naar ruimte 140.
Vensters • Nieuw roedenraam (indeling 3x4+3x4), als in ruimte 131.
Hang- en sluitwerk • Nieuwe messing deurknop.
Gewelf • Kruisgewelf in wit pleisterwerk en grijs geschilderde ribben.
Verlichting • Een wandarmatuur als in ruimte 123.

Ruimte 140: Voormalige eetzaal
(Vis, III, 93)

Benaming 1767 Eetzaal
1911 Conciërgebureau

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie werd de voormalige doorgang naar ruimte 139 teruggebracht. De vloertegels werden uitgenomen, waarna een nieuwe ondervloer werd aangebracht, overeenkomstig de andere vertrekken in het onderhuis. Daarna werden de oorspronkelijke tegels van Öland- en wit-marmer opnieuw gelegd. Het bordes, de stookplaats en het fonteintje bleven gehandhaafd. Naast de deur naar ruimte 141 werd een elektrakast geplaatst.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Marmer- en Ölandtegels, in dambord-verband (afmetingen 36x36 cm).
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelfaanzetten uitgevoerd in vierkante blokjes van wit gepleisterd metselwerk, die zich splitsen bij de geboorte van het gewelf en die de boogvormige de scheiding van het gewelf markeren. Ter plaatse van de vensters is de muur versmald. De afzaten zijn gedekt met twee rijen nieuwe tegels.
Deuren • Bestaande eiken deur naar ruimte 141; egaal beige geschilderd. Nieuwe paneeldeur met kozijn naar ruimte 139. De kozijnen zijn voorzien van hardstenen neuten.
Vensters • Drie nieuwe roedenramen (indeling 3x4+3x4) als in ruimte 131.
Stookplaats • Rechthoekige geprofileerde hardstenen mantel in het wandvlak van de noordwand. De egaal geschilderde boezem is geheel in eiken uitgevoerd en bestaat achtereenvolgens uit een kroonlijst met fries, een paneelveld en een tweede kroonlijst met een gebogen fronton. De verfladder onderscheidt acht verflagen: rood, roodbruin, groen, grijs, gehout en grijs. In de tegenwoordige toestand is de stookplaats geschilderd in dezelfde kleur als het overige houtwerk. Tegen de achterwand van het zwart geschilderde stookgat is een losse haardplaat geplaatst.

Afb. 141-1. De passage gezien naar het noorden met de doorgang naar ruimte 136/137

Bordes • Onder het venster aan de zuidwestzijde bevindt zich een bordes met balustrade, om over de bassecour te kunnen kijken. Eén zijde van de onderbouw is gemetseld, de voorzijde bestaat uit drie stijlen, waartussen korfboogvormige openingen. Aan de rechterzijde bevindt zich een gedraaide trap van vier treden. De stijlen zetten zich voort in de balustrade, waarin slanke balusters.
Fonteintje • Naast de deur aan de oostwand bevindt zich een witmarmeren fonteintje. In de ronde beëindiging van de achterwand is een gestileerde schelp opgenomen. De kraan ontbreekt.
Hang- en sluitwerk • In de deur in de oostwand zijn het bestaande slot en nieuwe messing knoppen aangebracht.
Gewelf • Twee kruisgewelven van ongelijk breedte overspannen de voormalige eetzaal. In tegenstelling tot de overige vertrekken van het onderhuis zijn de bogen hier eveneens gepleisterd.
Verlichting • Drie wandarmaturen als in vertrek 123.

Ruimte 141: Passage
(Vis, III, 94)

Benaming 1767 Portaal

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Aan de oostzijde bevond zich oorspronkelijk een 'gemak', dat waarschijnlijk bij de verbouwing in 1911 werd dichtgemetseld. De kasten aan de noordwand dateren vermoedelijk uit dezelfde tijd. Vanwege

Afb. 141-2. De passage gezien naar het zuiden. Onderin de doorgang naar de verbindingsgang uit de periode Peters. Het venster geeft uit op de bassecour

de nieuwe gang tussen de oost- en westpaviljoens ontstond een hernieuwd gebruik van de passage.
Tijdens de restauratie werden de witte tegels uit 1911 verwijderd, evenals de granito vloer. De wanden, vensters en vloer werden behandeld overeenkomstig de werkzaamheden in vertrek 131.
Tussen de gang onder de bassecour werd een nieuw kozijn geplaatst, bestaande uit twee smalle glasopeningen en een glasdeur.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Ter plaatse van de doorgang naar ruimte 137 is de vloer bestraat met gele ijsselklinkers in halfsteensverband (18,5x3,5 cm). De vloer is belegd met Ölandtegels in dambordverband, waarin twee O-vormige patronen van witmarmeren tegels zijn aangebracht (afmetingen 41x41 cm).
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Op de hoeken zijn de gewelf aanzetten uitgevoerd in een vierkant blokje van schoon metselwerk, die zich splitst bij de geboorte van het gewelf en de boogvormige de scheiding van het gewelf markeert. Ook de doorbreking van de muren ten behoeve van de deuren aan de noord- en westzijde is uitgevoerd in schoon metselwerk. Tegen de noordwand bevinden zich aan weerszijden van de deur twee ronde kasten.
Deuren • Bestaande deur naar de ruimten 140 en 137; nieuwe deur naar ruimte 146.
Vensters • Een nieuw roedenraam (indeling 3x4+3x4) als in ruimte 131.
Trap • De verbinding tussen het binnen- en buitenpaviljoen vindt in het onderhuis plaats via een zandstenen trap uit de bouwtijd. De

Afb. 146-1.
De verbindingsgang onder de bassecour gezien naar het oosten

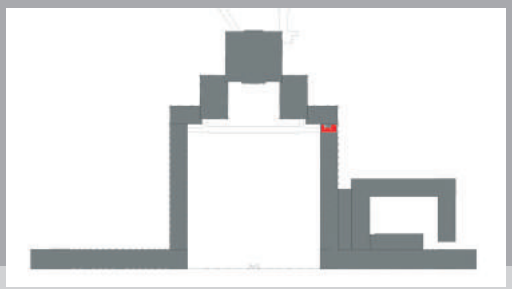
Afb. 146-2.
De verbindingsgang met links de doorgang naar ruimte 141 en op de achtergrond de verbinding met het trappenhuis 147

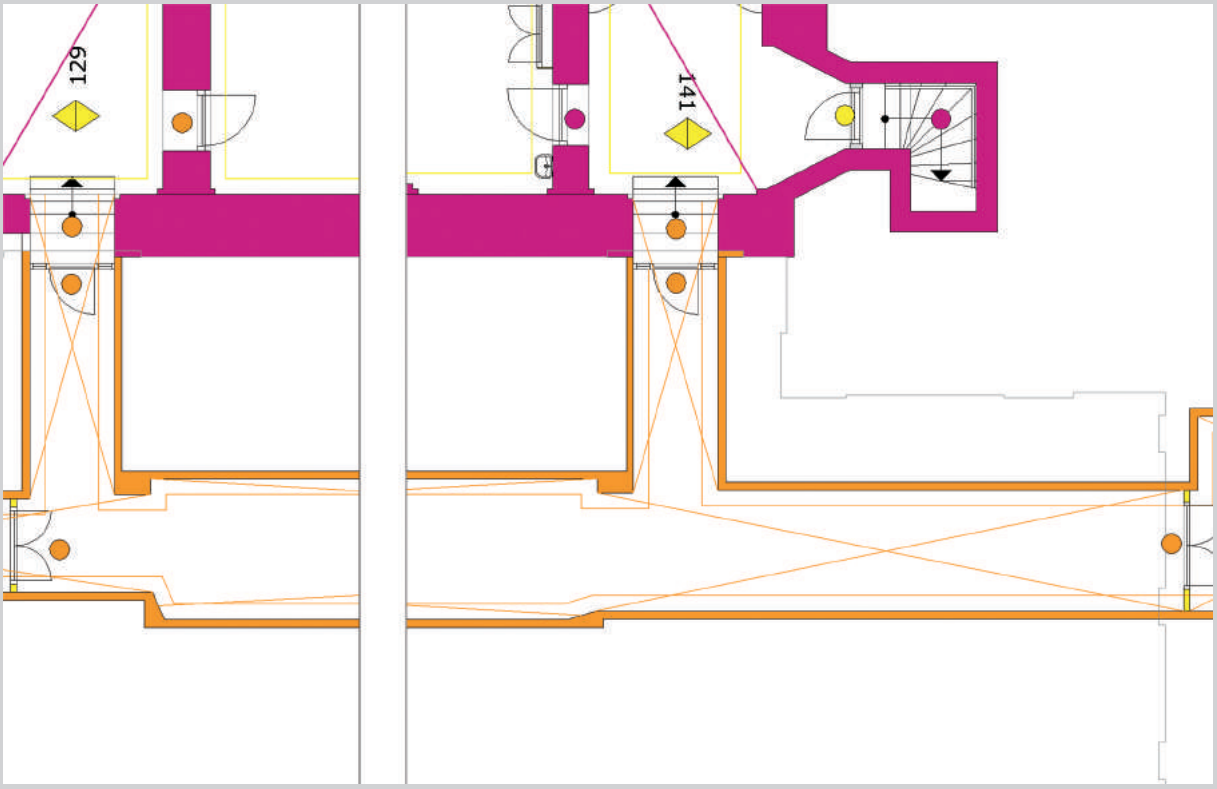
treden zijn sterk ingesleten, doch werden bij de restauratie gehandhaafd. De in 1911 aangebrachte witte wandtegels werden tijdens de restauratie weer verwijderd. Over alle elf treden draait de trap 90 graden naar rechts. De treden zijn in de muur opgelegd en voorzien van een 6,5 cm hoge rechte neus; optrede 16,5 cm, aantrede gemiddeld 20 cm. Aan de buitenzijde is een zwart geschilderde smeedijzeren leuning bevestigd, met krullen aan de uiteinden.
Hang- en sluitwerk • Nieuwe messing deurknoppen.
Gewelf • Kruisgewelf in wit pleisterwerk.
Verlichting • Drie wandarmaturen als in vertrek 123.

Ruimte 146: Gang onder de bassecour
(Vis, III, 96)

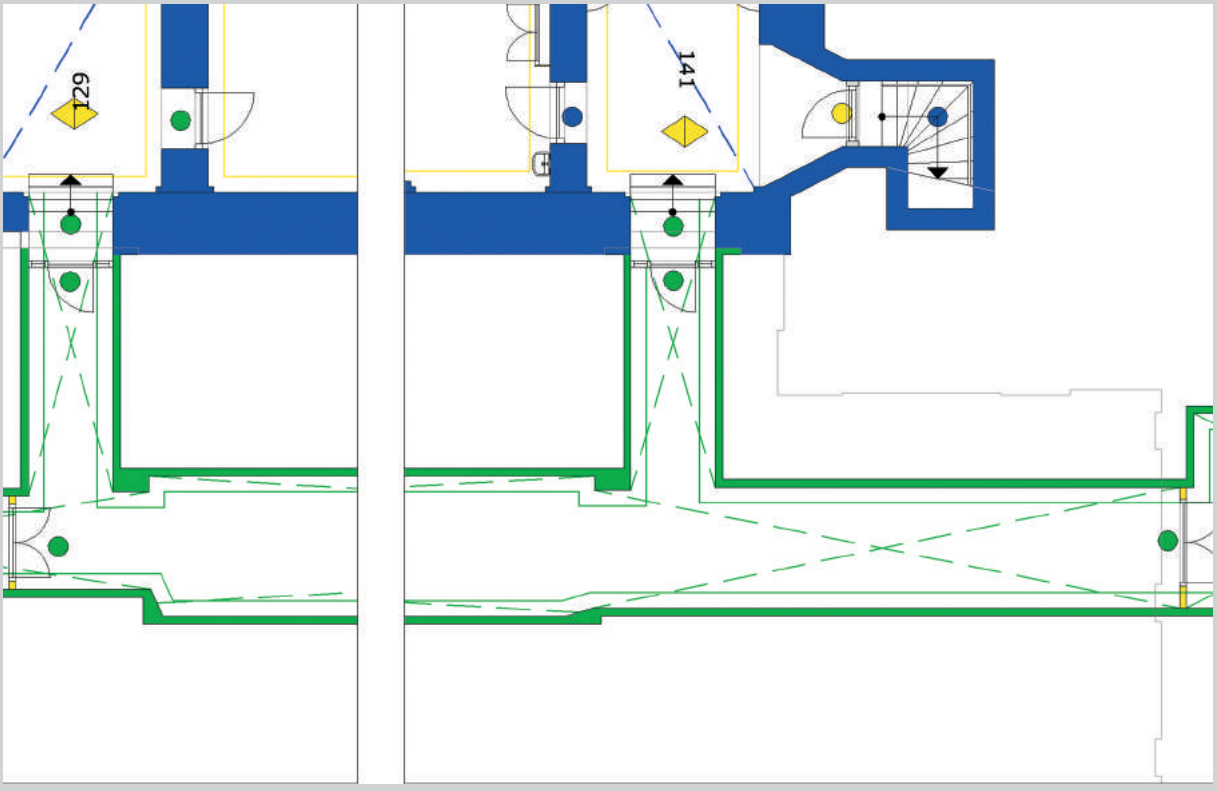
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de verbouwing van 1911-1914 werden de stallen in de westelijke vleugel langs de bassecour verbouwd tot logeer- en dienstverblijven. Hierbij werd het noodzakelijk geacht een betere verbinding te maken tussen de oost- en westvleugel. De oplossing werd gevonden door een gang onder de bassecour aan te leggen, zodat het personeel ongezien haar werkzaamheden kon verrichten. De ligging van

Ruimte 146

Faseringsplattegrond

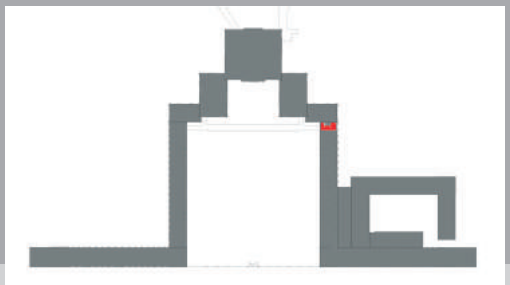

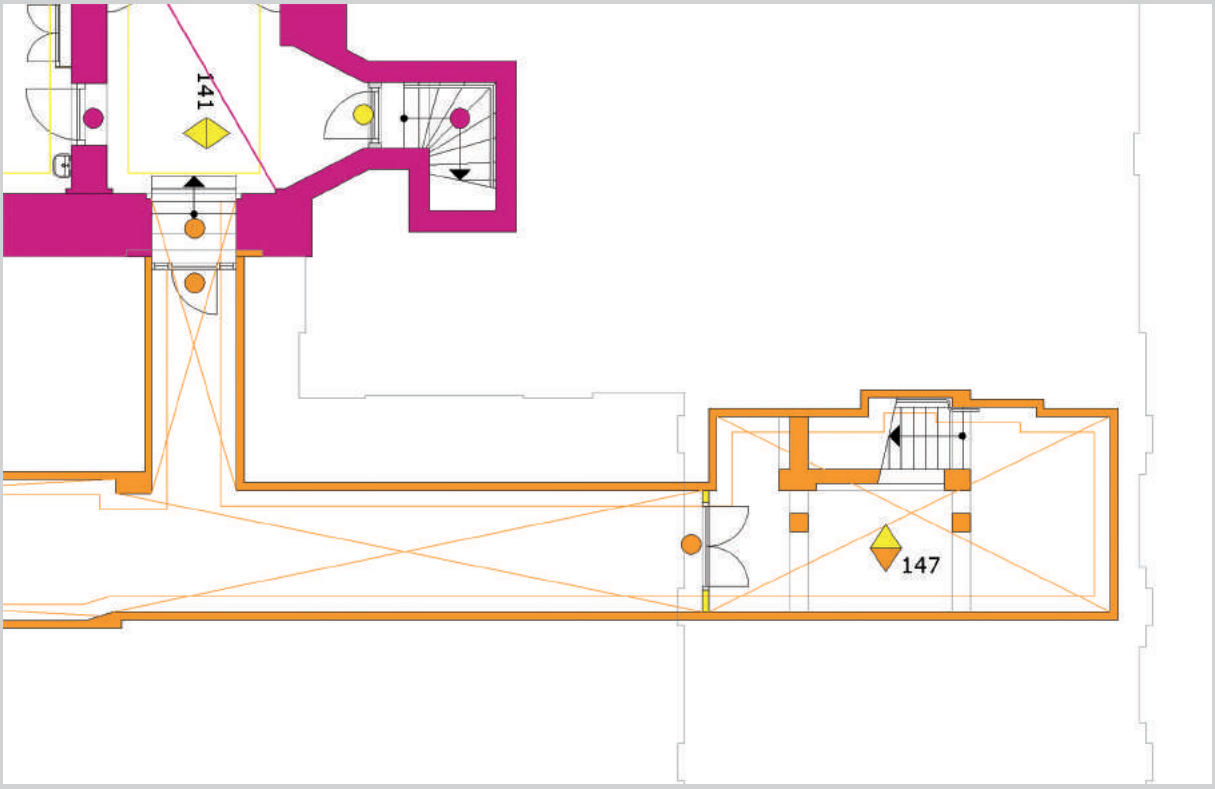
Waarderingsplattegrond

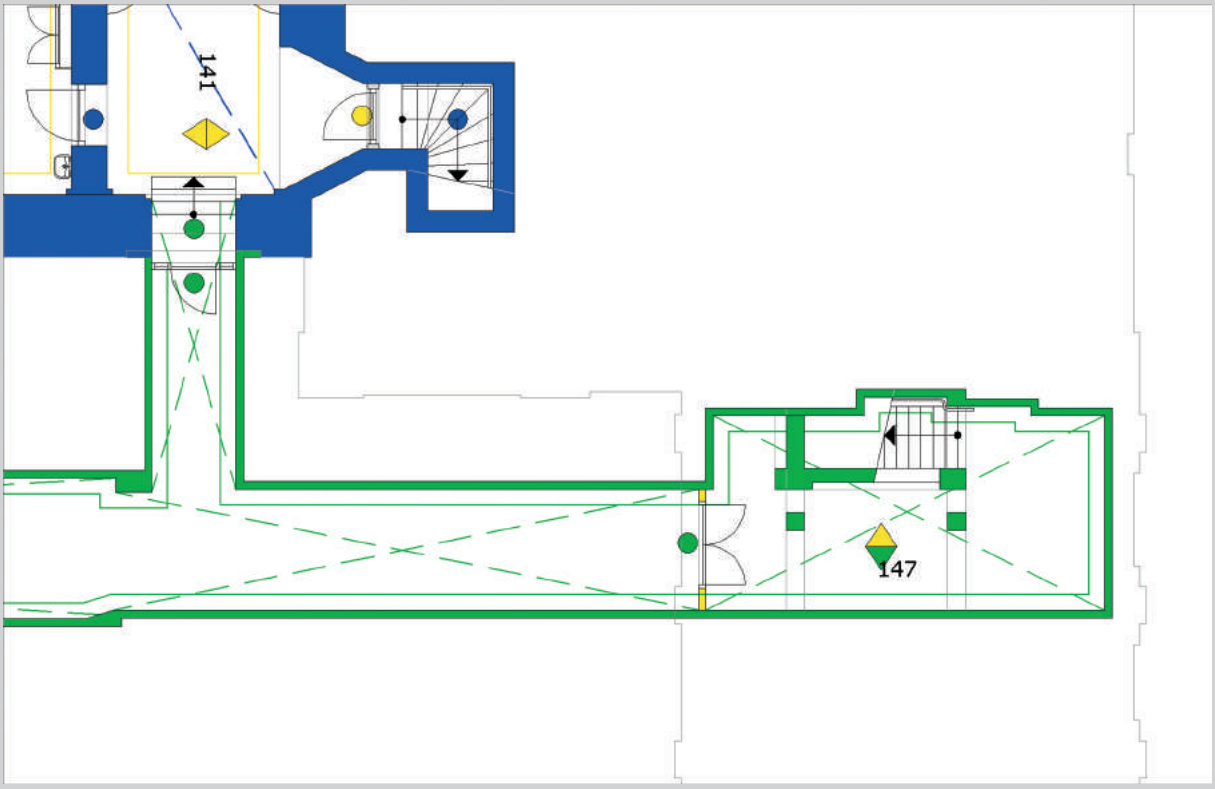

Ruimte 147

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

Afb. 147-1. Het begin van het trappenhuis in het souterrain

Afb. 147-2. De trap naar het niveau van de begane grond van het oostelijk buitenpaviljoen

de gang sloot goed aan op de nieuwe trappenhuizen in de vleugels. Bij de restauratie werd de gang hersteld en waterdicht gemaakt, terwijl de wandtegels werden gehandhaafd en de vloer opnieuw werd betegeld.

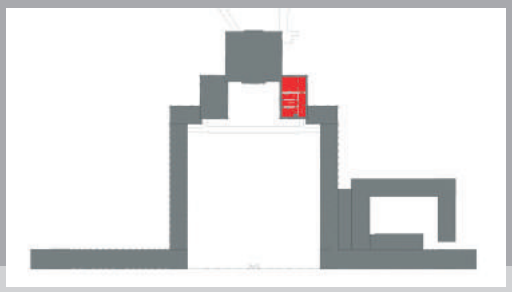
Bouwkundige beschrijving

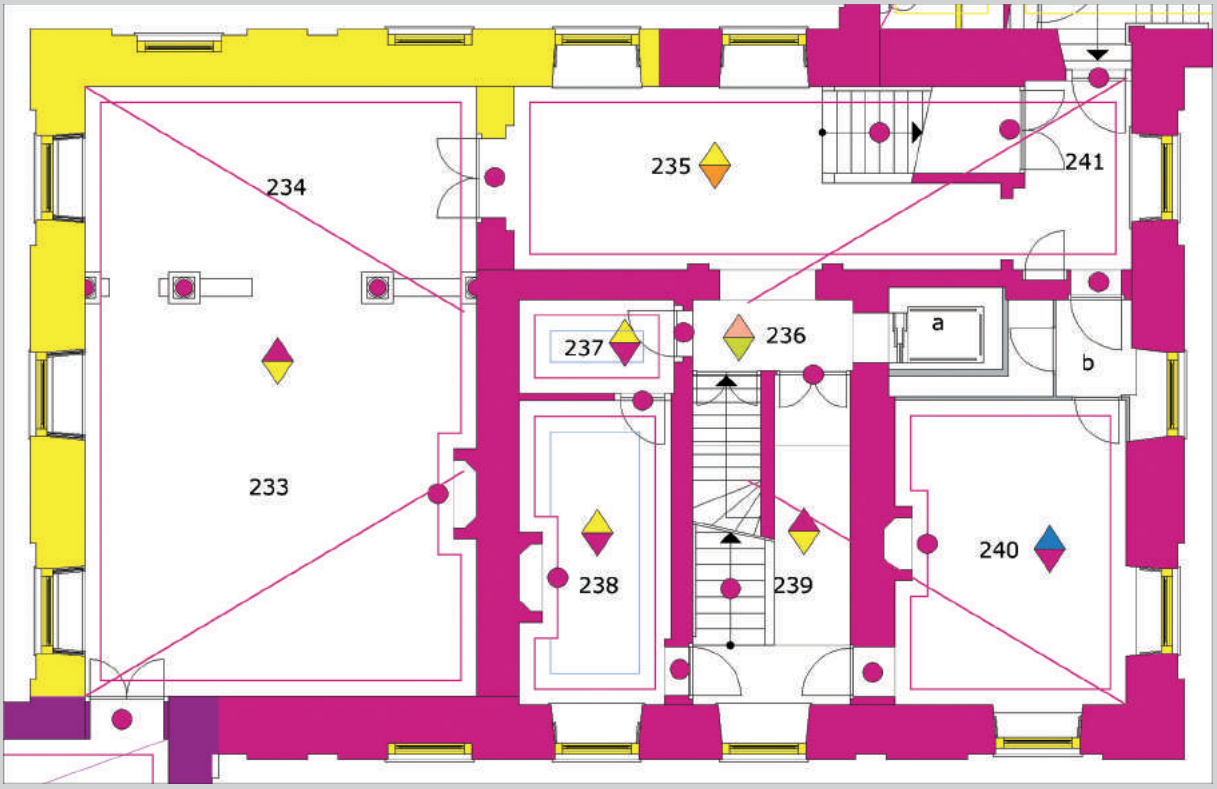
Vloer • Zwarte en witte tegels in dambordverband (afmetingen ca. 20x20 cm). De portalen tussen de gang en de ruimten 141 en 129 zijn eveneens belegd met deze tegels.
Wanden • Wit-geglazuurde tegels, zes tegels hoog, met aan de bovenzijde een wit-geglazuurde deklijst; daarboven wit pleisterwerk. Langs de zuidwand is een metalen leidingkoker aangebracht.
Deuren • Nieuwe deur naar de ruimten 141 en 129 in nieuw deurkozijn met een glaspaneel aan weerszijden.
Gewelf • Tongewelf in wit pleisterwerk.
Verlichting • Tl-armaturen.

3.5.2.2 Oostelijk binnenpaviljoen, bel-etage

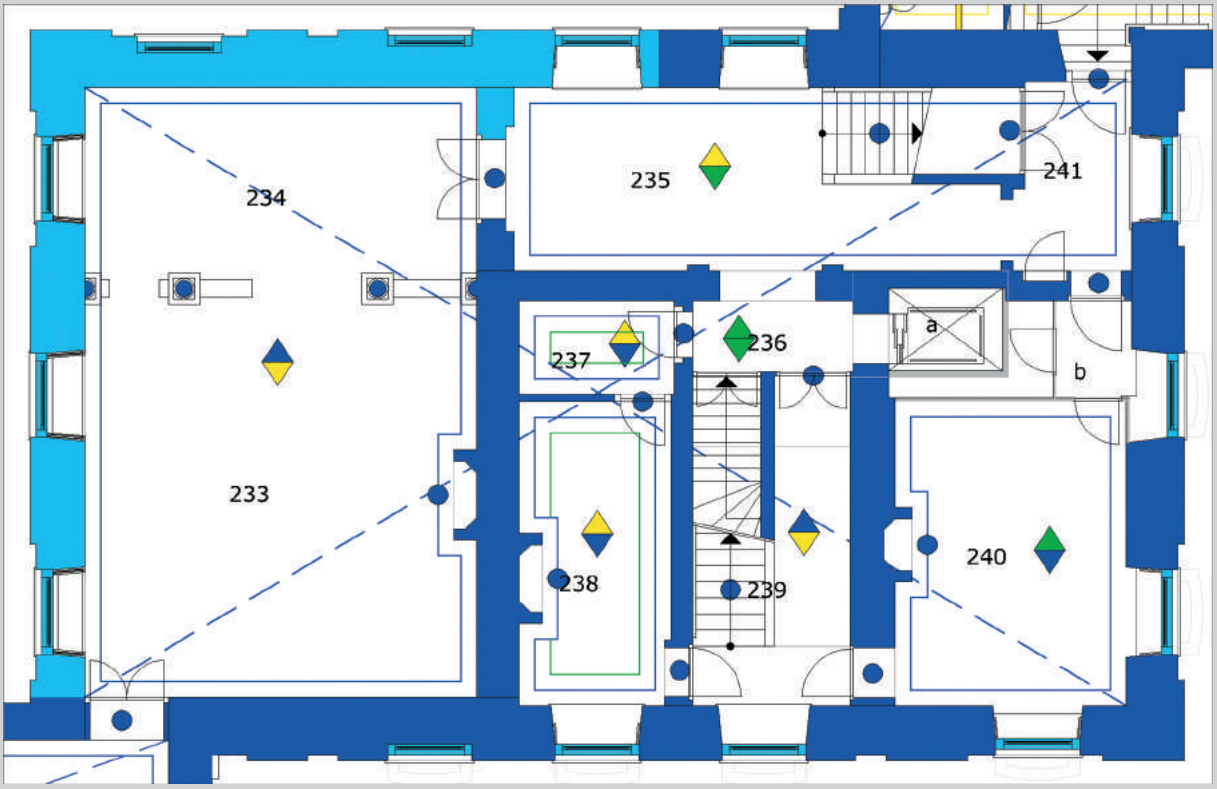
De vertrekken van het oostpaviljoen kregen veelal een algemene bestemming. Gezien de ligging van de keukens in de oostvleugel was het logisch om de nieuwe eetzaal ook aan de oostzijde te situeren. Het buffetgedeelte van de eetzaal stond zo in korte verbinding met de keukens. De overige vertrekken op deze verdieping waren logeervertrekken. Het buitenpaviljoen werd geheel in beslag genomen door de kapel. Deze was zowel toegankelijk via het binnenpaviljoen als de gang onder de kapel, zodat ook eventuele kerkbezoekers van buiten Het Loo de kapel niet via het paleis hoefden te betreden.
Zo kort na de bouw van het corps de logis was de afwerking van wanden en plafonds toch duidelijk moderner. De vernieuwende ideeën en kennis van Daniël Marot zullen hieraan grotendeels ten grondslag liggen. Er werd geen marmerschilderwerk meer toegepast en in de plafonds van bijvoorbeeld de eetzaal is reeds een overgang te bespeuren van het zeventiende-eeuwse cassetteplafond naar een plafond met geprofileerde en bewerkte banden, die haast ongemerkt overgingen in de beschildering van de plafonddoeken. In de kapel werd een compleet stucplafonds aangebracht, vervaardigd door de Italiaanse stucwerkers Johan Batista Luraghi en Andrea Casella. Maar ook in het snijwerk van bijvoorbeeld deurlijsten, stookplaatsen en trapleuningen valt de Franse invloed reeds te herkennen
Tot 1900 veranderde er niet veel aan de plattegrond, maar door de verbouwing kort na die tijd bleek in de jaren zeventig van de vorige eeuw toch een ingrijpende restauratie noodzakelijk om alle ingrepen van die verbouwing ongedaan te maken. De eetzaal werd naar zijn oorspronkelijke plaats teruggebracht, en ook het 'stenen stuk' onderging de nodige veranderingen om de vroegere toestand te herstellen.

Ruimte 233-241

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

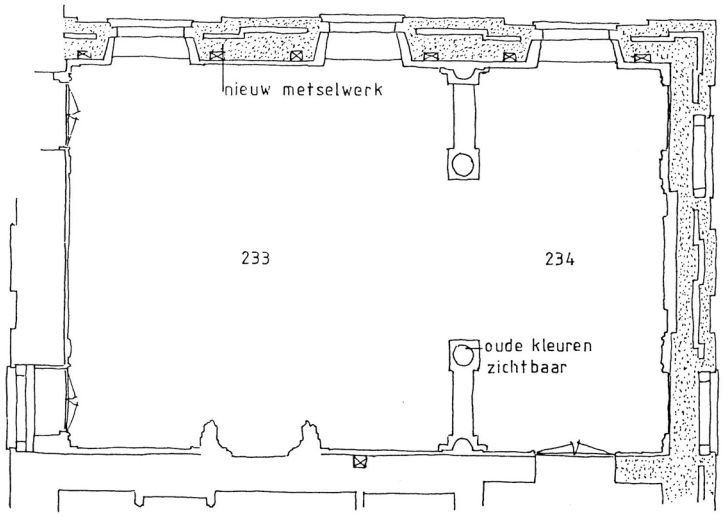
Afb. 233-234-1.
Overzicht van de ruimte gezien naar het zuiden

Ruimte 233/234: Kleine eetzaal
(Vis, III, 99)

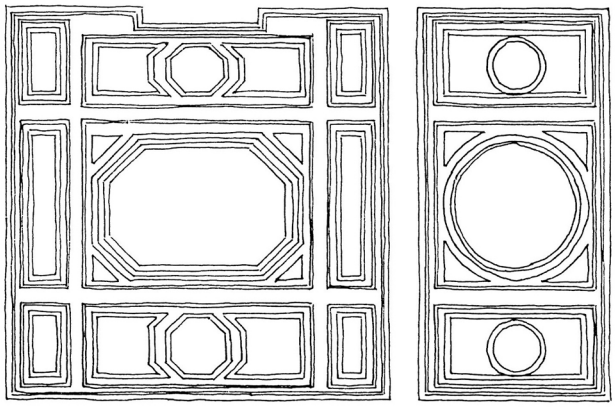
Restauratietekeningen: *0-123, 0-176 t/m 181*
W-165, -240, -241, -311, -312

Benaming 1702

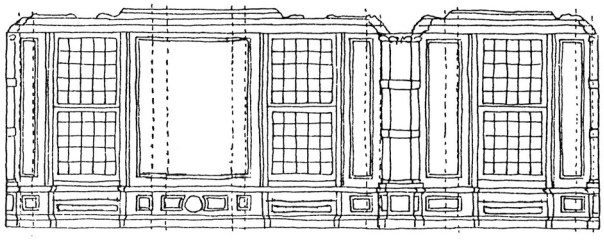
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
In 1693 vermeldde Bolhuis over de nieuwe eetzaal: 'en sijn voor-eerst in des koningseetsael gekomen daar een grote massive silveren kandelaar hing. Zijn beschrijving uit 1705 is iets uitgebreider: "daar naest volgde des Konings Eetsael sijnde wit en overal omtrent vergult. Daarin was te sien een overgroote vierkante spiegel wel soo groot als 3 gemene tafelen, hebbende in 't midden twee vergulde beelden, levensgrote, daer door heen gewrocht. Daerin stonden mede seer costelijke marmere vasen en seer costelijcke purper spreet met franje over de tafel.' De inventaris van 1713 noemt rode stoelen en een houten gemarmerde buffettafel. Sturm beschrijft in 1719 de 'vier freij stehende Ionischen Säulen sehr schön gezieret', die de buffettafel en de plaats der musikanten afscheidde van de overige zaal. Soms kregen buitenstaanders toestemming om vanuit dit afgescheiden gedeelte toe te zien, hoe de koning zat te dineren. Ook is wel eens gesuggereerd, dat de zaal gebruikt kon worden voor de rechtspraak, daar Willem III bij de aankoop van Het Loo hiervoor tevens

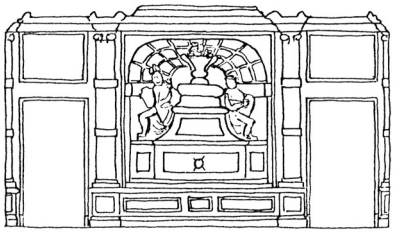
plattegrond

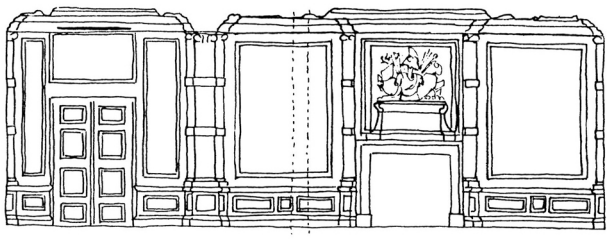
plafond

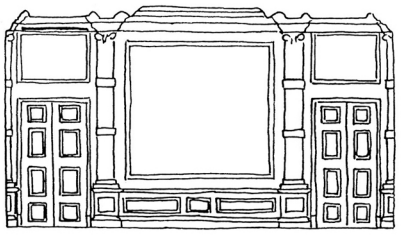
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 233-234-2.
De Schouwpartij in de eetzaal

de rechten had verworven. Het is niet bekend of de zaal ten tijde van de koning- stadhouder hier ooit voor is gebruikt.[1]
Eerst in de inventaris van 1763 worden drie vaste schilderijen genoemd, die in de tijd van Willem III hier vermoedelijk al hingen waren. In 1797 gingen de schilderijen verloren.
In 1830 werden de lambrisering, luiken en kasten (wit) geschilderd, wat in 1879 opnieuw gebeurde naar aanleiding van het huwelijk van koning Willem III met koningin Emma. De verbouwingsplannen van 1911 waren zeer ingrijpend voor de eetzaal. De toestemming van koningin Wilhelmina kon slechts worden verkregen, wanneer het interieur in zijn geheel zou worden verplaatst naar de nieuwe uitbreiding. Het werd tevens de aanleiding de zaal te restaureren, waarbij de ornamentprent van Marot als uitgangspunt werd gebruikt. Naar deze gravure vervaardigde Fabri in 1912 een aantal wandschilderingen, wat volgens Ozinga onjuist is:
'Het resultaat van dit misverstand omtrent de zin ener ornamentprent was uiteraard, dat men allerminst Marot' s bedoeling beter verwezenlijkte dan waarschijnlijk onder zijn eigen leiding was geschied, doch juist het bij allen rijkdom zeer rustige interieur een rammelend aanzien kreeg.'[2]
Op de plaats van de vroegere eetzaal ontstond een nieuw vertrek van 9x10 vierkante meter, dat werd ingericht in de stijl van Marot. Twee paar openslaande deuren aan de noordzijde gaven toegang tot de

1 H.M. Werner beschrijft dat de eetzaal tijdens Lodewijk Napoleon 'Salle de la Paix' werd genoemd, en dat hier recht werd gesproken. Het alziend oog, gebeiteld in wit marmer boven in de wand, herinnert hier nog aan. H.M. Werner, *Gelderse Kastelen I* (Arnhem 1906) 32.
2 Ozinga, 1939, 66.

Afb. 233-234-3.
Blik in de nevenruimte 234

tuin, terwijl het venster aan de bassecour zichtbaar werd gemaakt. Het vertrek stond in het teken van de koning-stadhouder en werd door kleur van de wandbekleding bekend onder de naam 'groene Salon'.
Het kleuronderzoek van J. Otter aan de betimmering onderscheidde vier perioden (3). De onderste kleur betrof het oorspronkelijke zeventiende-eeuwse schilderwerk, dat uit een aantal gepolijste lagen bestond in een geelbruine tot witte tint. Er werd geen enkele marmering geconstateerd. Aan het plafond, de zuilen en balusters waren enkele onderdelen verguld. Een variant in kleur accentueerde de omlijsting. In de achttiende eeuw is de dan zeer beschadigde betimmering op slordige wijze in dezelfde kleur overgeschilderd. Het verguldsel werd niet opnieuw toegevoegd. In het begin van de negentiende eeuw werd de gebroken witte toon wit-gemarmerd, met veel verguldsel op alle lijsten en ornamenten. Van deze situatie zijn nog enkele foto's bekend. Omstreeks 1912 werd de zaal door W.A. Fabri

Afb. 233-234-4.
Overzicht van de ruimte met de vensters aan de zijde van de tuin

geschilderd, die veel paars-bruine tinten toepaste. Het verguldsel bleef gehandhaafd en de grote wit-marmeren vakken werden vervangen door schilderingen op doek volgens de prent van Marot.
Het kleuronderzoek heeft echter aangetoond dat op de panelen nooit een wandschildering is aangebracht. Hoewel de inventarissen van 1713 en 1757 dit niet vermelden is het mogelijk dat de wanden met losse wandtapijten behangen zijn geweest. Bij de restauratie werd besloten de oorspronkelijke kleurstelling aan te houden en de schilderingen over te brengen naar een ander vertrek. In plaats hiervan werden na de restauratie drie wandtapijten aangebracht, met monogram en gekroond wapen van Willem III en Mary II als koning en koningin van Groot Brittannië, met links en rechts de figuren van Mars en Minerva. De wandkleden werden omstreeks 1690 geweven te Brussel door Jerome ie Clerc (werkzaam 1677-1717) en Jaques van der Borcht (werkzaam 1676-1703) naar ontwerp van Daniël Marot.

Afb. 233-234-5.
De schouwpartij van de eetzaal

Het tapijt tussen de vensters werd in 1890 gekocht door koning Willem III.
Aan de oostwand werden de twee vrouwenfiguren van geschilderd terracotta herplaatst. Links symboliseert de godin Minerva de wereldse wijsheid, rechts de christelijke wijsheid met op het voorhoofd het goddelijk oog en in haar handen de tafelen der wet. Boven de tafel is het alziend oog aangebracht, omgeven door het symbool van de eeuwigheid: de slang bijtend in zijn eigen staart. Daarachter twee brandende fakkels als symbool van het leven. De beeldenpartij vertoont veel overeenkomst met de aangetroffen sporen op het oorspronkelijke pleisterwerk van de vestibule (201). De beeldenpartij in de vestibule is echter in geen enkele beschrijving genoemd, en deze moet zich daar slechts kort hebben bevonden. Het is niet onmogelijk dat deze beeldenpartij bij de bouw van de paviljoens naar de nieuwe eetzaal werd verplaatst. De boogvormige nis achter de beelden werd tijdens de restauratie vernieuwd, maar de rozetten werden opnieuw

Afb. 233-234-6. Het plafond in ruimte 233

Afb. 233-234-7. Het plafond in ruimte 234

geplaatst. De vazenschildering op doek voor de blinde deuren werden in 1913 vervaardigd door W.A. Fabri, naar de gravure van Marot. De dessus de portes aan de westwand, waarop 'vaesen met bloemkransen' werden tijdens de restauratie teruggevonden achter twee bovendeurstukken, die nu in de vestibule hangen. Ook de plafonddoeken weren zorgvuldig gerestaureerd.[3]

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, in N-Z richting gelegd, 16-24 cm breed, dik 4 cm, blank gelakt.

Wanden • Eiken betimmering tot aan het plafond, bestaande uit een lambrisering, waarboven panelen, die aan drie zijden zijn onderbroken door pilasters. De lambrisering is uitgevoerd met geboste panelen in een zwaar geprofileerde omlijsting, egaal beige geschilderd naar de teruggevonden oorspronkelijke kleur. Op twee-derde van de zaal delen twee zuilen de zaal ruimtelijk in tweeën. De zuilen en pilasters zijn gegroefd en tweemaal onderbroken door vergulde gesneden banden. Op de voor Marot bekende wijze zijn de kapiteelvoluten uitgevoerd met terugrollende trosjes. De vergulde onderdelen van de zuilen zijn, in tegenstelling tot de pilasters, (nog) niet opnieuw bladgoud-verguld. De balustrade tegen de noordwand is uitneembaar gemaakt. Het muurwerk van de noord- en oostwand achter de betimmering is geheel nieuw.

Deuren • Drie paar paneeldeuren met vier panelen per deur zijn geschilderd in een egaal beige kleur. Boven de deuren aan de westwand bevinden zich twee bovendeurstukken, die tijdens de restauratie achter latere schilderingen werden aangetroffen. De deuren zijn voorzien van een eenvoudig geprofileerde kozijnlijst. Aan de oostwand bevinden zich twee vlakke blinde deuren, voorzien van schilderingen op doek, door W.A. Fabri (1913).

Vensters • De bestaande kozijnen zijn hersteld en voorzien van nieuwe roedenramen (indeling 5x[5+5]), beige geschilderd. Aan de binnenzijde zijn afneembare lexaanplaten in een aluminium frame aangebracht. De luikvleugels en de paneelindeling stroken niet met de oorspronkelijke raamindeling 5x(5+5). De verticale maat van de panelen verhoudt zich als 1-3-1-3-1. De luikvleugels of blinden zijn egaal geschilderd in een beige kleur.

Hang- en sluitwerk • Messing sloten en deurkrukken van voor de restauratie werden toegepast. Op de blinde deuren zijn gegoten messing deurkrukken geplaatst.

Stookplaats • Op een opzetstuk boven de rechthoekige witmarmeren (Arabescato, Carrara) mantellijst bevindt zich een tropee, bestaande uit een borstbeeld met een helm en vele wapenattributen, waartussen gedrapeerde bladslingers. De tropee vertoont veel overeenkomst met de bovendeurstukken in de vestibule, die zich vóór de restauratie in dit vertrek bevonden.

Voor het trapeziumvormige grondvlak ligt een witmarmeren plaat van 220x50 cm. Het metalen rugvlak is zwart geschilderd en voorzien van een haardplaat met de beeltenis van Willem III (een kopie

3 J. Otter, *Verslag restauratie plafond-doeken Kleine Eetzaal* (Voorst 1981).

van de zeventiende-eeuwse plaat, die werd aangetroffen in de stookplaats van de zitkamer van koningin Wilhelmina; zie beschrijving ruimte 201). De zijvlakken van het stookgat zijn, evenals het opzetstuk, uitgevoerd in Rouge Royal (België, Philippeville). De houten vergulde lijst van de boezem is fraai opgenomen in de compositie. De tropee is (nog) niet gerestaureerd.

Plafond • Het plafond bezit een cassette-indeling van wisselende afmetingen, die zijn gevuld met in totaal zestien schilderingen. Het rijkst uitgevoerd zijn de twee centrale stukken in de twee onderafdelingen; een achthoekig- en een rond doek, van een ornamentale en veelkleurige pracht. Er omheen gegroepeerd zijn doeken met ornamenten in grijze tinten op een gouden ondergrond, die op een vlotte manier zijn geschilderd. Bijna alle doeken kunnen paarsgewijs worden gerangschikt, maar ze zijn nooit identiek: een van de twee is grijzer van tint en strakker van lijnvoering. Vier doeken zijn aangevuld met roze vakken. De hier tegenoverliggende doeken zijn anders van tekening, smaller, en niet met roze ingevuld. Deze onzuivere symmetrie is heel verwonderlijk. Op een aantal doeken werden sporen aangetroffen van een vroegere beschildering. Een onderzoek hiernaar verschafte niet voldoende gegevens om hieruit conclusies te kunnen trekken.

Verder blootleggen van de oudste schildering zou tot gevolg hebben dat de huidige schildering niet ongeschonden zou blijven; reden om dit niet te doen. vastgesteld kon worden dat de doeken niet eerder waren gerestaureerd, al zijn wel de nodige restauraties verricht. Ook werden aan de achterzijde maatregelen aangetroffen tegen het doorhangen van de doeken, door stroken linnen tegen het doek en het stijl- en regelwerk van de spieramen te lijmen. Dit moet reeds in de achttiende eeuw zijn gebeurd. Gezien de structuur van het grof geweven linnen en de bevestiging van dezelfde handgesmede nagels op het spieraam moeten alle schilderingen Uit dezelfde tijd dateren. Hoewel de kwaliteit van de schilderingen redelijk was, werden de meeste schilderingen verdoekt, en werden de stroken linnen verwijderd. Alle doeken weer op hun originele spieraam aangebracht, behalve het spieraam van het grote achthoekige doek, waar houtworm was geconstateerd.

De plafondlijst bestaat uit een geprofileerde kroonlijst met een rondgaand gesneden fries.

Verlichting • Verguld bronzen kroon, in opdracht van koningin Wilhelmina gemaakt naar een model uit ca. 1690.

Afb. 235-1. Overzicht naar het zuiden met op de achtergrond de trap naar de kapel

Ruimte 235/241: Witte gang of Stenen stuk
(Vis, III, 105)

Restauratietekeningen: *0-8, -8a, -124*
W-47, -47a, -47s, -165, -24~, -244, -249, -288.

Benaming 1702

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Het kleuronderzoek door atelier Otter in 1981onderscheidde zeven verschillende verflagen op de betimmering en bracht ook kleurverschil in de onderste verflaag aan het licht, nl. ter plaatse van de onderste trede van de trap naar de kapel. Het zuidelijke deel was groenachtig gehout, het noordelijk deel okerkleurig. vermoedelijk heeft zich hier een scheidingswand bevonden, die spoedig moet zijn verdwenen, daar deze op geen enkele plattegrond is aangegeven. Opmerkelijk is dat het eikenhout altijd geschilderd is geweest. Mogelijk dat met het verdwijnen van de wand de gang tegelijk wit werd geschilderd. Via deze gang werden de gerechten aangedragen, waarbij het vensterglas volgens Bolhuis mat was uitgevoerd. Hij vermeldde namelijk in 1705: 'Hierop gingen wij door een deurgang waarin vensteren waren met ijsglas, sijnde als rompelachtig ijs, na de Capelle des konings'. Vermoedelijk was dit gedaan om het personeel het uitzicht op de koninginnetuin te beletten. In 1734 bestond de meubilering in 'de witte gangh' uit: 'een houte gemarmerde tafel, een pers en twee vergulde armen met kopere blaakers'. In 1818 werd

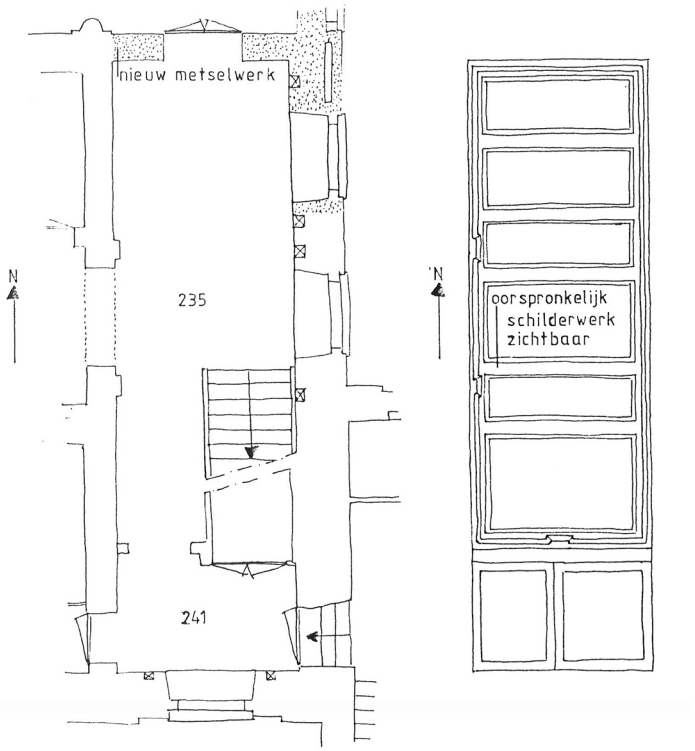

Afb. 235-2.
De doorgang naar het trappenhuis

de gang nog gewit, maar in 1864 is voor het eerst sprake van een 'mahonie bibliotheek trap'. Nog in 1902 staat de gang bij het personeel bekend als 'witte gang'. Met de verbouwing in 1911 werd de doorgang aan de noordzijde vernieuwd en de betimmering geheel gehout. Door de witmarmeren vloer is waarschijnlijk de naam 'Stenen stuk' ontstaan.

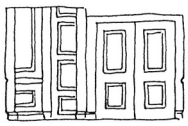
Bouwkundige beschrijving

Met de restauratie werd de oorspronkelijke toestand (volgens Schonck) hersteld, waarbij de boogvormige doorgang van de noordwand werd vernieuwd en gewijzigd. In de oostwand werd een tweede venster teruggebracht. Aan de westwand werd een uitgebreid kleuronderzoek verricht, waarvan twee vrijgelegde stroken van de plafondlijst nog getuigen.
Besloten werd de gang in een beige/bruine kleur te schilderen, overeenkomstig de kleur die in de achttiende eeuw aanwezig was (= vijfde verflaag en tweede afwerklaag van de aangetroffen verflagen).
Vloer • De witmarmeren tegels (47x47 cm, grijs en bruin geaderd), werden opnieuw gelegd in dambordverband.
Wanden • De wanden zijn voorzien van een eiken betimmering, met paneelindeling, zowel boven als onder de lambrislijst. De marmeren plint is 15,5cm hoog.
Trap • Rechte eiken trap van 14 treden naar de kapel. De leuning is aan de oostzijde opgenomen in de betimmering, maar de voluutvormige trappaal sluit zonder enige overgang aan op de lambrisering. De gelijkvormige leuningen zijn verdeeld in één brede en twee smalle panelen en voorzien van rijk geornamenteerd snijwerk. Het

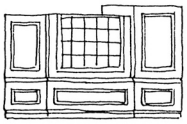

plattegrond

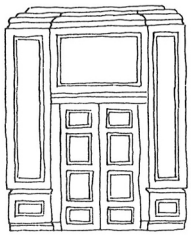
plafond

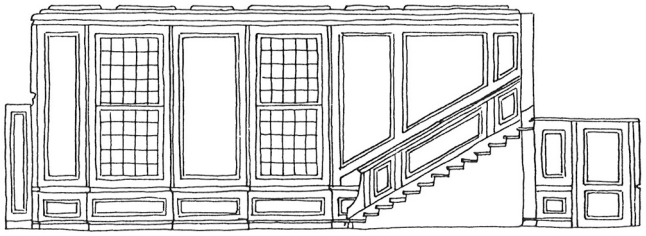
noordwand 241

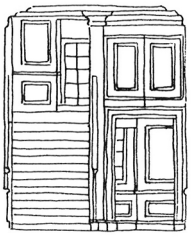
zuidwand 241

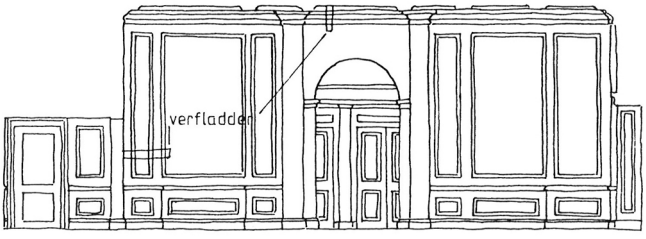
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 235-3. Overzicht van de ruimte met rechts de vensters aan de zijde van de Koninginnentuin

snijwerk van het brede paneel van de losse leuning is ajour uitgevoerd, dat der zijpanelen is opgelegd. De treden zijn ingelaten in vaste bomen. Optrede:15,2 cm, aantrede 26 cm.

Deuren • De dubbele deuren in de noordwand horen bij de oorspronkelijke inrichting van de eetzaal en tellen vier panelen per deur. De gesneden architraaflijst is vernieuwd naar voorbeeld van de imposten van de doorgang naar ruimte 236. De deuren naar het buitenpaviljoen en het trappenhuis (ruimten 236a2, 237, 239) zijn oorspronkelijk.

Vensters • Het noordelijke venster aan de oostwand werd opnieuw gemaakt, inclusief luiken en vensterbank. Aan het zuidelijke venster in de oostwand werd de vensterbank vernieuwd. De schuiframen zijn overeenkomstig die in de ruimten 233/234 [indeling 5x(5+5)]. Aan de binnenzijde zijn afneembare lexaanplaten in een aluminium frame aangebracht.

Afb. 235-4. De trap naar de kapel

Plafond • Vier moerbalken verdelen het plafond in drie brede en twee smalle velden. Oorspronkelijk waren de balken gehout, maar met de restauratie zijn de balken in dezelfde kleur als de betimmering geschilderd. De verdiepte velden zijn uitgevoerd in wit stucwerk. De aansluiting met de moerbalken is uitgevoerd met een geprofileerde lijst, voorzien van een kraal.
Plafondlijst • Brede plafondlijst, bestaande uit een gladde architraaf en kroonlijst, waartussen een fries met gesneden bladwerk.
Verlichting • Koperen lantaarn met zeven kaarslampen (ca. 1680). Twee koperen wandarmen met blakers, ca. 1670.

Afb. 238-1. Blik in het kabinet met de schouwpartij tegen de noordwand

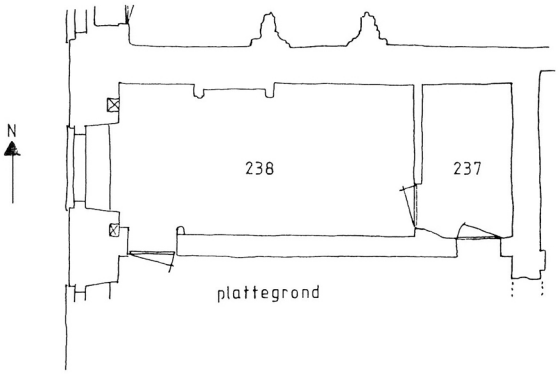
Ruimte 237/238: Fries Kabinet
(Vis, III, 108)

Restauratietekeningen: *0-8, -71, -142, -143, -144*
11 W-47, -47a, -47as, -245, -245a, -246

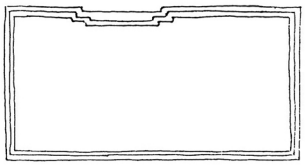
Benaming	1702	Camertje naast het nieuweetsaal
	1767	Kamer van de Hr. Foncourt
	1807	Chambre du Chambellan voor een officier
	1817	Slaapkamer (in het cabinetje een badkamer) (Refrendaris)
	1911	Badkamer
	1960	Badkamer

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De grootte van het kabinet en de houten scheidingswand bleef sedert de bouw onveranderd. De plattegrond van 1695 geeft geen aparte kabinetten in de ruimten 238 en 240 aan, maar lijkt in deze niet betrouwbaar. De lambrisering, de deur met omlijsting en de bijzondere vorm van de houten omlijsting van de stookplaats zijn allen oorspronkelijk. In de zeventiende en achttiende eeuw hingen hier vóór het behangsel Brabantse tapijten met landschappelijke voorstellingen. Het huidige vlakke stucplafond is een vervanging van een vermoedelijk rijker uitgevoerd stucplafond.

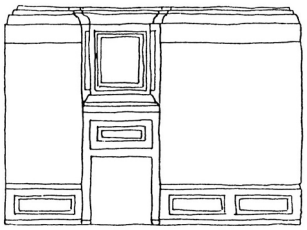
Bouwkundige beschrijving

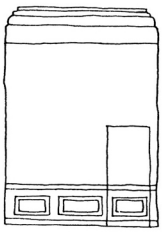
plattegrond

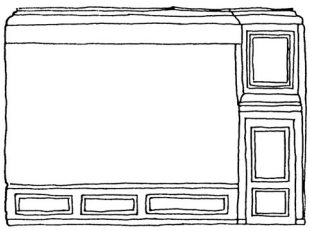
plafond

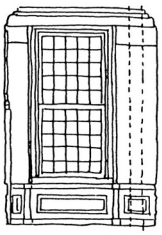
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 238-2.
De noordoosthoek van het kabinet

De oorspronkelijke kleuren werden bij de restauratie vrij gelegd, welke bestonden uit een zachte appelbloesemkleur met groene lijsten, werden bij de restauratie vrij gelegd. De bossingen zijn een tint donkerder van kleur, hoewel een foto van het verfonderzoek uit 1976 dit verschil niet onderscheidt.

Vloer • Bestaande grenen delen van wisselende breedte.

Wanden • Eiken lambrisering met ingelegde panelen in zachte appelbloesemkleur met groene lijsten, als onderste van zeven verflagen vrijgelegd door atelier Jetter. (1. appelbloesemkleur, 2. zachtgroen, 3. blauwgrijs, 4/4a. lichtgrijs, 5. oker, 6. beige, 7. gehout). Boven de lambrisering is goudleer met een veelkleurige beschildering van bloemen en ranken aangebracht, afkomstig van de in 1882 afgebroken Friesmastate te Idaard. De scheidingwand tussen de ruimten 237 en 238 is opgebouwd uit verticale eiken delen.

Deuren • Eiken paneeldeur naar ruimten 239. Ook de dagkanten van de doorgang zijn van een paneelbetimmering voorzien. Oor-

spronkelijk waren twee deuren in de doorgang aangebracht. De huidige deur is andersom in de wand aangebracht, gezien de overeenkomstige vrijgelegde kleuren aan de andere zijde. Zeven verschillende verflagen konden worden onderscheiden, waarvan de onderste appelbloesemkleur werd vrij gelegd. De deur is voorzien van een prachtige gesneden lijst met bladmotieven, overeenkomstig het lijstwerk van de stookplaats. Boven de deur bevindt zich een tweede houten paneel in een gesneden lijst.
In het tussenvlak bevindt zich boven een ronde lijst een tweede lijst met gesneden bladwerk De deur naar 238 in opgenomen in de lambrisering en de goudleerbespanning.
Vensters • Het schuifraam werd vernieuwd overeenkomstig de vensters in 233, indeling 5x(5+5). Opvallend is dat de vier luiken niet zijn opgenomen in de betimmering zoals dat in de andere vertrekken gebruikelijk is, maar dat deze los voor de betimmering zijn geplaatst. De grootte van de luikpanelen verhoudt zich als 1-4-4-1. In de vensterbank werd de luchtbehandelingsinstallatie opgenomen.
Stookplaats • In eikenhout vervaardigde stookplaats, bestaande uit een mantel, tussenveld en boezem. De gesneden mantellijst zet zich voort in de lijst van het tussenveld. De tussenliggende lijst ontbrak voor de restauratie en werd bijgemaakt in overeenkomstige ornamenten. De boezem ligt iets terug en verjongt zich door middel van een tweede gesneden lijst. Het boezemveld bestaat uit een gebost paneel met een gesneden lijst, overeenkomstig die van het paneel boven de deur. De plafondlijst ter plaatse van de boezem is twee keer gekornist en voorzien van snijwerk. Het trapeziumvormige stookgat is zwart geschilderd. Tegen de achterwand is een haardplaat opgesteld.
Plafond • Vlak stucplafond op steengaas, dat tijdens de restauratie werd vernieuwd. Tussen de moerbalken, kinderbinten en het stucplafond werd een tussenvloer van turven aangetroffen. de gladde geprofileerde plafondlijst is van hout en ter plaatse van de stookplaats voorzien van snijwerk. Boven de deur naar ruimte 239 is de lijst gekornist.
Verlichting • Kroon van verguld lindehout, ca. 1750.

Ruimte 239/337/400: Trappenhuis
(Vis, III, 111)

Restauratietekeningen: *0-8, -71, -190, -191, -192*
W-47, -47a, -47as

Benaming 1767 Trap naar de bibliotheek
1911 Trappenhuis
1960 Koningstrap

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De plattegrond van 1695 geeft in dit trappenhuis alleen rechte steektrappen, met een tamelijk breed bordes tussen de eerste en tweede verdieping. Door de verbreding van de galerij diende dit bordes veel

Afb. 239-1.
De onderste vlucht van de trap met links de doorgang naar het kabinet 238

smaller gemaakt te worden, net voldoende om nog redelijk beloopbaar te zijn. Schonck tekent na 11 rechte treden een bordes, gelijk aan het huidige bordes. Daarna volgt het tweede rechte stuk van 15 treden tot de eerste verdieping. De trap naar de zolderverdieping telt eerst een aantal rechte treden, maar draait dan 180 graden rond een spil.
Deze situatie bleef tot 1911 bestaan. De trap naar de tweede verdieping werd in 1911 verplaatst toen de galerij kwam te vervallen. Op de plaats van de trap werd een gang gemaakt, om het portaal naar de eetzaal te kunnen bereiken. Het resterende deel van de trap werd boven het tweede deel van de onderliggende trap geplaatst. Bij de restauratie is deze situatie niet veranderd, zodat de hele trap nog uit oorspronkelijk materiaal bestaat.
Voor 1911 was de betimmering geschilderd in een lichte kleur. Na 1914 was de gehele betimmering gehout in een eikenhout structuur.

Bouwkundige beschrijving

Ruimte 239

Vloer • Nieuwe grenen delen in wisselende breedte, in O-W richting gelegd.
Wanden • Eiken lambrisering met ingelegde panelen, waarboven eenzelfde paneelindeling, bestaande uit verticale delen, gevat in een eiken lijst tot aan het plafond. De gehele betimmering is in een egaal beige kleur geschilderd.
Deuren • Eiken deuren met 2x3 panelen per deur. Boven de deuren bevinden zich eiken panelen tot aan het plafond.

Afb. 239-337-2. De betimmering van de wanden van het trappenhuis

Vensters • Het venster werd vernieuwd als in ruimte 233. Indeling 5x(5+5). In plaats van luiken is betimmering aanwezig met paneelindeling.
Hang- en sluitwerk • Messing deursloten.
Trap • van 239-337 Rechte eiken bordestrap naar de eerste verdieping. Het eerste stuk bestaat uit 14 treden, dan volgt het rechthoekige bordes, en daarna het tweede deel van 15 treden. Optrede 15,7 cm, aantrede 28 cm. De leuning is aan de noordzijde opgenomen in de betimmering en is opgebouwd uit een breed middenpaneel met Lodewijk XIV-ornamenten en twee kleinere zijpanelen, gevat in een vlakke eiken lijst en voorzien van rijk geornamenteerd snijwerk. Het snijwerk van het brede paneel van de losse leuning is ajour uitgevoerd, dat der zijpanelen is opgelegd. De treden zijn ingelaten in vaste bomen.
Plafond • Eiken plafond met paneelindeling geschilderd in dezelfde beige kleur als de wandbetimmering. Het onderste gedeelte van

Afb. 239-337-3. Het tussenbordes op de eerste verdieping

Afb. 239-337-4. Het trappenhuis op het niveau van de eerste verdieping

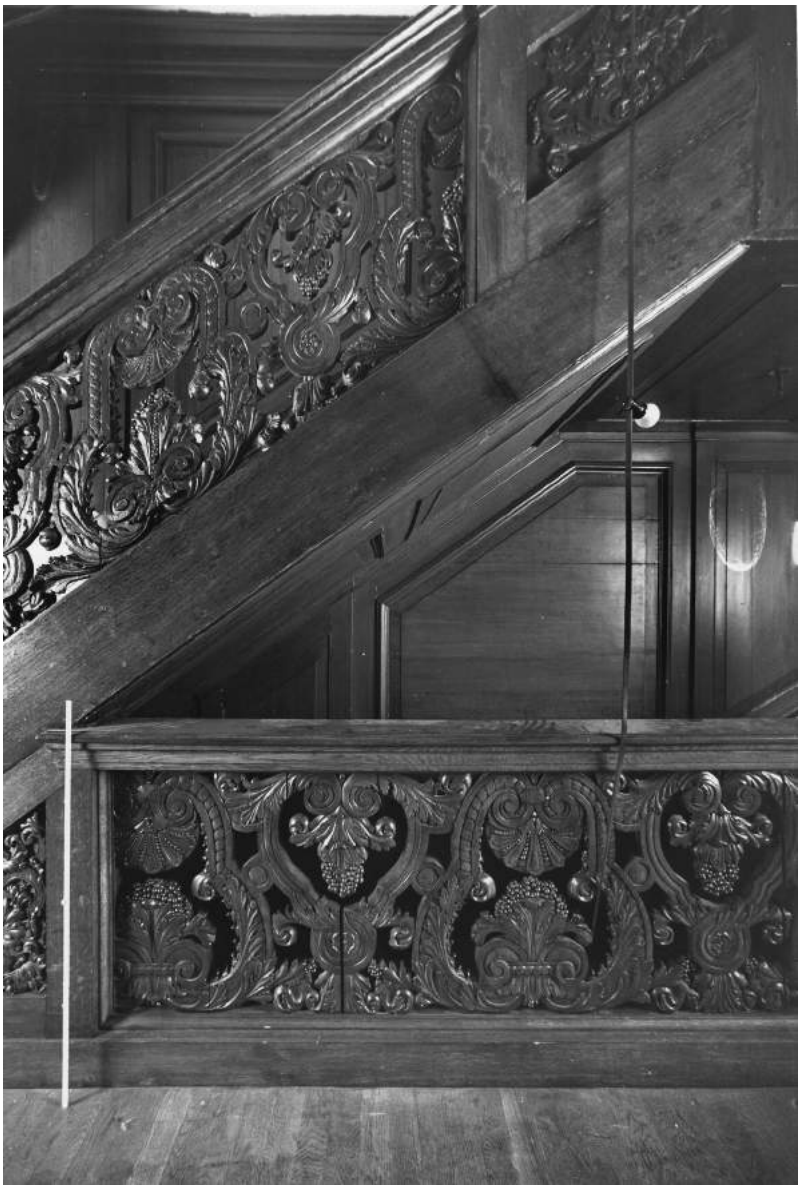

Afb. 337-1.
De overloop van het trappenhuis in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

de plafondlijst is gesneden in een zich herhalend bladpatroon. Aan de oostwand zet de plafondlijst zich niet voort, wat duidt op later aangebrachte wijzigingen, namelijk toen de galerij werd verbreed ((XVIId).
Verlichting • Twee wandlantaarns met een kaars lamp.

Ruimte 337

Vloer • Nieuwe grenen delen in wisselende breedte, in O-W richting gelegd.
Wanden • Eiken lambrisering met ingelegde panelen, waarboven eenzelfde paneelindeling, bestaande uit verticale delen, gevat in een eiken lijst tot aan het plafond. De gehele betimmering is in een egaal beige kleur geschilderd.
Deuren • Eiken deuren met 2x3 panelen per deur. In de doorgang naar de bibliotheek bevinden zich twee deuren achter elkaar. Boven de deuren bevinden zich eiken panelen tot aan het plafond.
Vensters • Het venster werd vernieuwd als in ruimte 233. Indeling 5x(5+5). In plaats van luiken is betimmering aanwezig met paneelindeling.
Hang- en sluitwerk • Messing deursloten.

Afb. 337-2.
Het snijwerk van het trappenhuis in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Trap • van 337-400 Eiken bordestrap naar de tweede verdieping. Het eerste stuk bestaat uit 14 rechte treden, gevolgd door 12 treden rond een spil. het rechthoekige bordes, en daarna 15 treden. Optrede 18,5 cm, aantrede 24,5 cm. De leuning is aan de zuidzijde opgenomen in de betimmering en is opgebouwd uit een breed middenpaneel met Lodewijk XIV-ornamenten en twee kleinere zijpanelen, gevat in een vlakke eiken lijst en voorzien van rijk geornamenteerd snijwerk. Het snijwerk van het brede paneel van de losse leuning is ajour uitgevoerd, dat der zijpanelen is opgelegd. De treden van het eerste gedeelte zijn ingelaten in vaste bomen. De twee zuilen ter ondersteuning van het verlaagde plafond zijn tussen 1911 en 1914 aangebracht, toen dit gedeelte van de trap werd verplaatst. De leuning op de tweede verdieping met gedraaide balusters werd bij de restauratie vernieuwd.

Afb. 337-3.
De overloop van het trappenhuis

Plafond • Ter plaatse van de bovenliggende trap is een eiken betimmering aangebracht, het hoger gelegen plafond is wit gepleisterd, met een eiken plafondlijst, beige geschilderd.
Verlichting • Een wandlantaarn van verguld ijzer met een kaars lamp.

Afb. 337-4.
Overzicht van het trappenhuis gezien naar het oosten

Afb. 240-1.
Overzicht van het kabinet naar het oosten

Ruimte 240: Kabinet Willem IV
(Vis, III, 116)

Restauratietekeningen: *0-8, -71, -145, -146, -147, -148 W-47, -47a, -47as, -247a, -247b, -247c, -313, -314*

Benaming

1702	Hoekkamer
1767	Baron Dalwigh + cabinetje
1807	(Kamer voor de Chambellan)
1817	Kamer grootofficier
1893	Salon + cabinetje badkamer) (Referendaris)
1911	Kabinet der Koningin
1960	Het Oude Kabinet

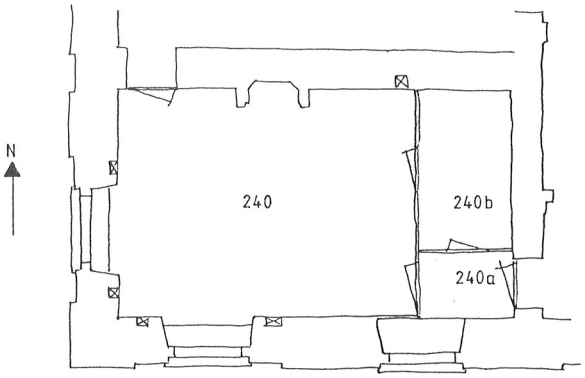
Afb. 240-2.
Het venster in de westwand uitgevend op de bassecour

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

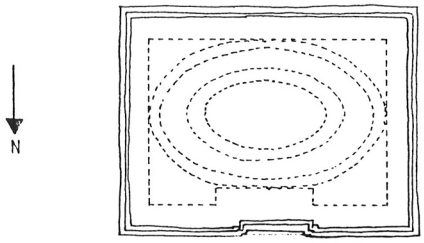
Volgens de inventaris van 1713 was de kamer behangen met 'Oudenaerse tapijten, sijnde de historie van Meleager'. Voor de schoorsteen bevonden zich 'twee bloempotten van Lottijn'. In 1820 werd een deur vernieuwd, samen met de architraven met naastliggende onderdelen. Gezien de grote overeenkomst met kabinet 238 is vermoedelijk de gesneden lijst van de deur naar ruimte 239 verwijderd, samen met het bovenstuk. Een naad in de plafondlijst ter plaatse van een vroegere kornissing duidt op een vroeger bovenpaneel.
In de ruimte van het voorkabinet 240a werd in 20.. een twee lift gerealiseerd.

Bouwkundige beschrijving

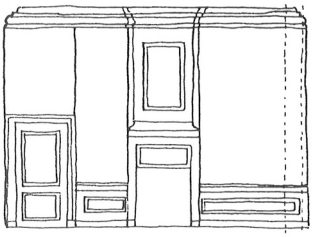
De oorspronkelijke kleuren werden bij de restauratie vrij gelegd, welke bestonden uit groene kleuren in drie tinten. De bossingen zijn een tint donkerder van kleur, de paneellijsten een tint lichter.

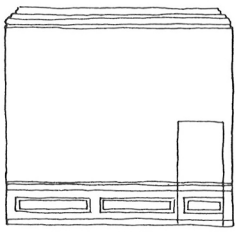
plattegrond

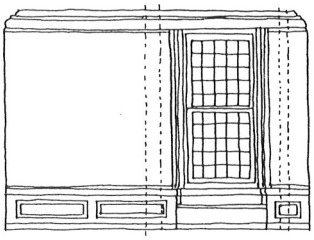
plafond

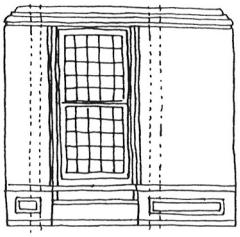
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 240-3.
Het geschilderde plafond van het vertrek

Vloer • Bestaande grenen delen van wisselende breedte, gelegd in N-Z richting.
Wanden • Eiken lambrisering met ingelegde panelen. De onderste verflaag werd vrij gelegd door de heer Jonker van schildersbedrijf Schoonekamp. Boven de lambrisering is een nieuwe geelzijden damast bespanning aangebracht naar ontwerp van Daniël Marot. De scheidingswand tussen de ruimten 240 en 240a/b is opgebouwd uit verticale eiken delen.
Deuren • Eiken paneeldeur naar ruimte 239. Ook de dagkanten van de doorgang zijn van een paneelbetimmering voorzien. Oorspronkelijk was de deur andersom in de wand aangebracht, gezien de overeenkomstige vrij gelegde kleuren aan de andere zijde. De deur is voorzien van een niet oorspronkelijke, gladde geprofileerde lijst. De deur naar ruimte 240a is opgenomen in de lambrisering en de bespanning.
Vensters • De schuiframen werden vernieuwd overeenkomstig de vensters in ruimte 233, indeling 5x(5+5). De vier luiken per venster zijn niet opgenomen in de betimmering zoals dat in de andere vertrekken gebruikelijk is, maar zijn los voor de betimmering geplaatst. De grootte van de luikpanelen verhoudt zich als 1-4-4-1. In de vensterbank werd de luchtbehandelingsinstallatie opgenomen.
Stookplaats • In eikenhout vervaardigde stookplaats, bestaande uit een mantel, tussenpaneel en boezem. De gesneden mantellijst zet zich voort in de lijst van het tussenveld. De stookplaats moet enkele veranderingen hebben ondergaan. In vergelijking met de stookplaats van ruimte 238 ontbreekt hier de gesneden lijst tussen het stookgat en het tussenveld, die in ruimte 238 met de restauratie werd

teruggebracht. Ook aan deze stookplaats zijn enkele sporen van de oorspronkelijke toestand zichtbaar. Ter hoogte van de onderkant van het tussenpaneel is een afwijking in het snijwerk zichtbaar; een afwijking die overeenkomt met het snijwerk in de bovenhoeken. Vermoedelijk is de mantellijst ingekort en heeft zich ook hier een gesneden lijst tussen het stookgat en het tussenveld bevonden. Met de restauratie werd op het vlakke tussenpaneel een paneellijst aangebracht. De boezem ligt iets terug en verjongt zich door middel van een tweede gesneden lijst. Het boezemveld bestaat uiteen gesneden paneellijst, waarin een schilderij door W.A. Fabri, naar een gravure van Daniël Marot. De plafondlijst is ter plaatse van de boezem twee keer gekornist en voorzien van snijwerk. Het stookgat is betegeld met witte tegels (13x13 cm) in verschillende tinten. Voor de ijzeren stookplaat ligt een rechthoekige witmarmeren grondplaat. Tegen de achterwand is een haardplaat opgesteld, waarop een gekroonde leeuw met zwaard.

Plafond • Het oorspronkelijke plafond bestond uit moerbalken en kinderbinten, waartegen houten delen waren gespijkerd. Hiertussen bevond zich een vulling van turven, wat voornamelijk als (geluids) isolatie
moet hebben gediend. Op enige afstand hieronder was een stucplafond op latten aangebracht. De schildering met Chinese motieven werd in opgerolde toestand aangetroffen op een van de zolders van de stallen. Zij is afkomstig uit het huis Fagel te 's-Gravenhage en is in Europa vervaardigd. Na restauratie in het atelier van J. Otter werd het doek gelijmd op vier platen multiplex.

3.5.2.3 Oostelijk buitenpaviljoen, begane grond

Restauratietekeningen:
Daar van de meeste vertrekken in het onderhuis geen aparte tekeningen zijn gemaakt, worden de belangrijkste tekeningnummers hier vermeld.
0-8, -8a, -120, -122, -137, -155
B-4, -27
C-6
W-19, -44, -44a, -168, -182, -250, -252,-254

Historische beschrijving buitenpaviljoen

Op de begane grond van het buitenpaviljoen was oorspronkelijk de woning van de kastelein gesitueerd bestaande uit een voorkamer en een slaapkamer. Bovendien bevond zich daar nog een 'meidekamer'. In de zuidoostelijke hoek bevond zich verder een 'Waschhuis', dat alleen vanuit de oostvleugel bereikbaar was. In 1911 werd de indeling ingrijpend gewijzigd in een gang, garderobe en een viertal wc's. Met de restauratie werd de oorspronkelijke structuur grotendeels hersteld.

Ruimte 242: Passage
(Vis, III, 119)

Benaming 1702

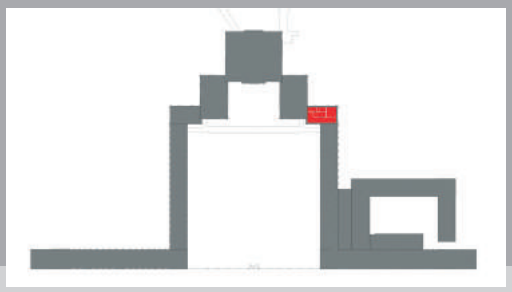
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

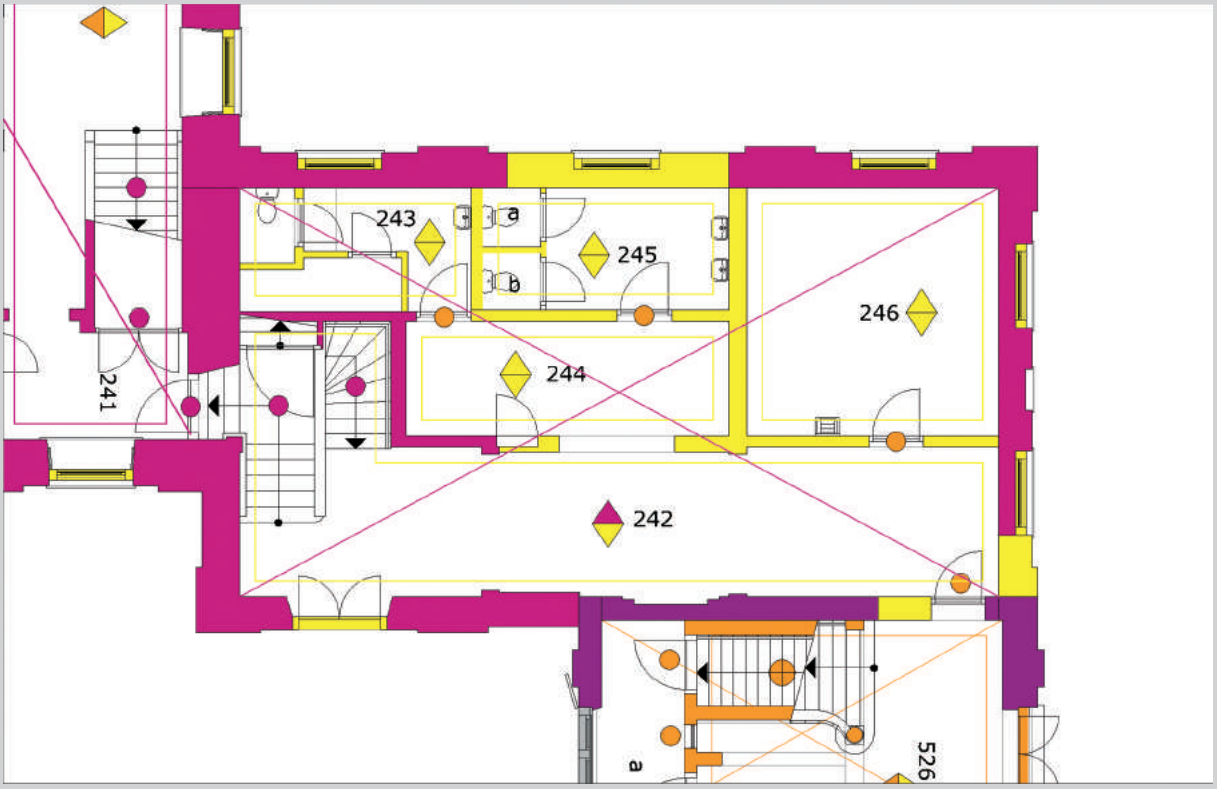
Bij de restauratie bleef het westelijk gedeelte en de trappen nagenoeg ongewijzigd. De doorgang naar 244 werd nieuw. Ook aan de zuidwand kwamen sporen te voorschijn van de aansluiting met de oorspronkelijke colonnade. Zie hiervoor het hoofdstuk over de reconstructie van de colonnade.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Overeenkomstig de werkwijze in het corps de logis werd een ondervloer van beton aangebracht, met een in het muurwerk weggewerkte opstaande rand van omstreeks 25 cm hoogte. De vloer is afgewerkt met Öland- en witmarmeren tegels (40x40 cm) in dambordverband, met een patroon van banden en blokken. Tussen de pilasters zijn banden in hardsteen aangebracht.
Wanden • Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm), waarboven wit pleisterwerk. Ter plaatse van de oostvleugel is de wand uitgevoerd in schoon metselwerk. De nis naar 244 is uitgevoerd met een korfboog, waarbij tot 180 cm hoog nieuwe marmeren schampstroken zijn aangebracht, voorzien van een kraal op de hoeken.
De lange wanden zijn op twee plaatsen onderbroken door nieuwe houten pilasters met een eenvoudig kapiteel. De oorspronkelijke pilasters boven de trap zijn op de hoeken gekornist.
Deuren • Een Nieuwe dubbele paneeldeur met bovenlicht naar de bassecour. Naar de oostvleugel een nieuwe paneeldeur met zes

Ruimte 242-248

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Afb. 242-1.
De passage gezien naar het westen met op de achtergrond de trap naar de beletage van het oostelijk binnenpaviljoen

panelen, okerkleurig geschilderd. De paneeldeur naar de kapel is nog oorspronkelijk. De deur is zowel in het midden als aan de rechterzijde scharnierend, zodat deze zowel half als geheel geopend kan worden.

Vensters • Nieuw bovenlicht boven de deur naar de bassecour, met roedenindeling. (6x2 ruiten).

Trap naar 141 • Zandstenen trap van voor de beschrijving ruimte 141.

Trap naar 241 • Oorspronkelijk zandstenen trap, die vanwege een sterke inslijting van de aantreden in 1914 werd belegd met hardstenen dekstukken. Zes rechte treden worden gevolgd door een bordes, vanwaar een houten spiltrap toegang biedt aan de kapel (340), en een tweede trap naar het 'Stenen stuk' (241/235). De trap naar de kapel wordt beschreven bij ruimte 340. De drie treden naar ruimte 241 zijn op dezelfde wijze hersteld als het onderste gedeelte van de trap. Optrede 16,5 cm aantrede 30 cm. De treden rusten op elkaar en zijn besloten in een zandstenen boom. Aan weerszijden bevindt

Afb. 242-2.
De passage gezien naar het westen

zich een gesloten, okerkleurige leuning met vlakke panelen tussen de hoofdbalusters en een volute trappaal.
Hang- en sluitwerk • Nieuwe messing deurkrukken met ijzeren sloten.
Gewelf • Het gewelf is verdeeld in drie vakken, overeenkomstig de pilasterverdeling. Het linker gewelf bezit een achthoekig middenveld met ornamenten van blad- en bloemmotieven. Het middenvak bezit een ovaal veld, eveneens met bladmotieven. Het rechtervak (ruimte 247) is een kopie van het linkervak. Schonck tekende hier een groter vertrek, zodat het gewelf zeker niet oorspronkelijk is. Waarschijnlijk is het gewelf aangebracht tijdens de verbouwing van 1911-1914. Boven de trap bevindt zich een half kruis gewelf.
Verlichting • Vier wandarmaturen als in ruimte 123.

Afb. 242-3. De trap naar de bel-etage

Afb. 242-4.
De trap naar de bel-etage en het souterrain van het oostelijk binnenpaviljoen

Afb. 242-5.
Het bovendeel met de trap naar de beletage

Ruimte 243: Toilet met voorruimte
(Vis, III, 119)

Benaming 1767 Meidekamer
1911 Jassenkamer

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie werd de vroegere structuur grotendeels hersteld. Om de ingrijpende verbouwing van 1911 ongedaan te maken, ontstond bijna een
geheel nieuwe toestand. De indeling werd aangepast aan de nieuwe functie, waarbij de inrichting geheel werd vernieuwd.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Wit marmeren tegels (40x40 cm) in dambordverband.
Wanden • De wanden zijn geheel betegeld met witte tegels (13x13 cm) in verschillende tinten.
Deuren • Massieve kozijnen met ojieflijst op hardsteen neuten. De deuren naar het toilet en de kast bestaan uit vlakke deuren met messing krukken. Naar ruimte 244 is een paneeldeur met twee panelen aangebracht, waarschijnlijk afkomstig uit het paleis.
Plafond • Vlak verlaagd stucplafond.
Verlichting • Twee plafonnières met een kopspiegellamp. In de toiletten een witte glazen bol.
Sanitair • Toiletpot en wastafel van wit aardewerk.

Ruimte 244: Voorportaal toiletten
(Vis, III, 120)

Benaming 1767 Voorkamer
1911 Huisknecht

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie werd een nieuw voorportaal ontworpen, voor een tweetal toiletgroepen, die in open verbinding staat met de gang.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Nieuwe vloer van wit marmeren en Ölandtegels (40x40 cm) in dambordverband.
Wanden • De wanden zijn geheel betegeld met witte tegels (13x13 cm) in verschillende tinten.
Deuren • Massieve kozijnen met ojieflijst op hardsteen neuten. De paneeldeuren naar de toiletruimtes zijn waarschijnlijk afkomstig uit het paleis.
Verlichting • Twee plafonnières met een kopspiegellamp.

Ruimte 245: Kleine eetzaal
(Vis, III, 120)

Benaming 1767 Voorkamer
1911 Huisknecht

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie werd de vroegere structuur grotendeels hersteld. Om de ingrijpende verbouwing van 1911 ongedaan te maken, ontstond bijna een geheel nieuwe toestand. De indeling werd aangepast aan de nieuwe functie, waarbij de inrichting geheel werd vernieuwd.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Wit marmeren tegels (40x40 cm) in dambordverband.
Wanden • De wanden zijn geheel betegeld met witte tegels (13x13 cm) in verschillende tinten.
Deuren • Massieve kozijnen met ojieflijst op hardsteen neuten. Vlakke deuren met messing krukken. Naar ruimte 244 is een paneeldeur met twee panelen aangebracht, waarschijnlijk afkomstig uit het paleis.
Plafond • Vlak verlaagd stucplafond.
Verlichting • Drie matglazen wandarmaturen. In de toiletten een witte glazen bol.
Sanitair • Toiletpotten en wastafels van wit aardewerk.

Ruimte 246: Washok grote voorwerpen
(Vis, III, 99)

Benaming 1767 Slaapkamer
1911 Toiletten

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie werden de muren bijna geheel opnieuw opgebouwd. Het vloeroppervlak bleef even groot als voor de restauratie. Aan de oostzijde werd een lange metalen gootsteen geplaatst voor het schoonmaken van grote voorwerpen.

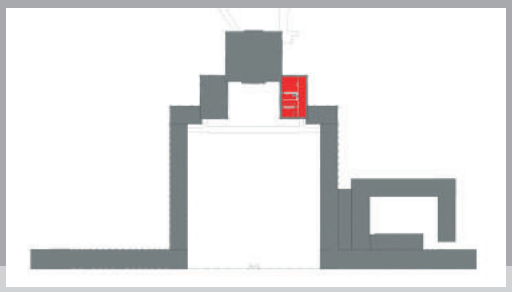
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Hardsteen tegels (40x40 cm) in dambordverband, met een zinkputje in het midden.
Wanden • De wanden zijn geheel betegeld met witte tegels (13x13 cm) in verschillende tinten.
Deuren • Paneeldeur met massief kozijn, voorzien van ojieflijst op hardsteen neuten. De deur is afkomstig uit het paleis en hier opnieuw gebruikt.
Hang- en sluitwerk • Nieuwe messing deurkruk..
Plafond • Verlaagd stucplafond met vlakke stucrand langs de wanden.
Verlichting • Vier Tl-armaturen.
Sanitair • Een wit-aardewerken uitstortgootsteen en een lange lichtmetalen gootsteen langs de oostwand.

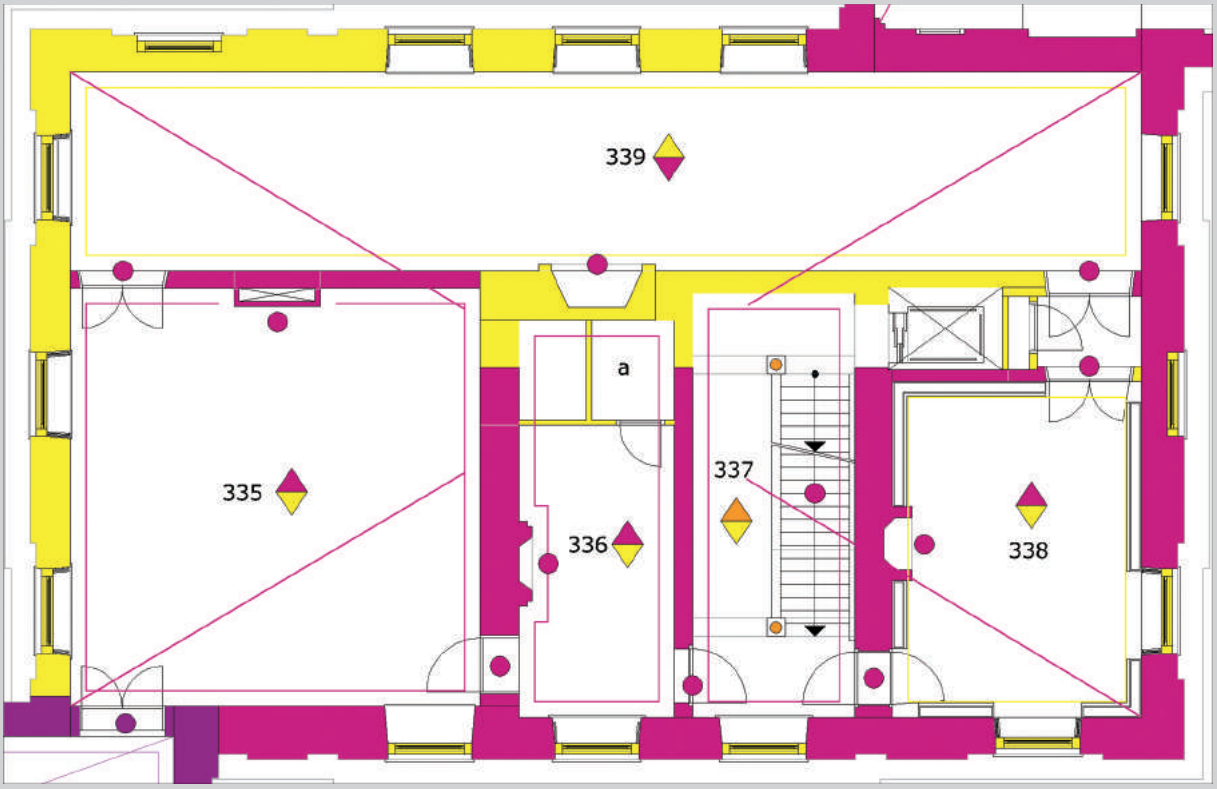
3.5.2.4 Oostelijk binnenpaviljoen, eerste verdieping

Algemeen

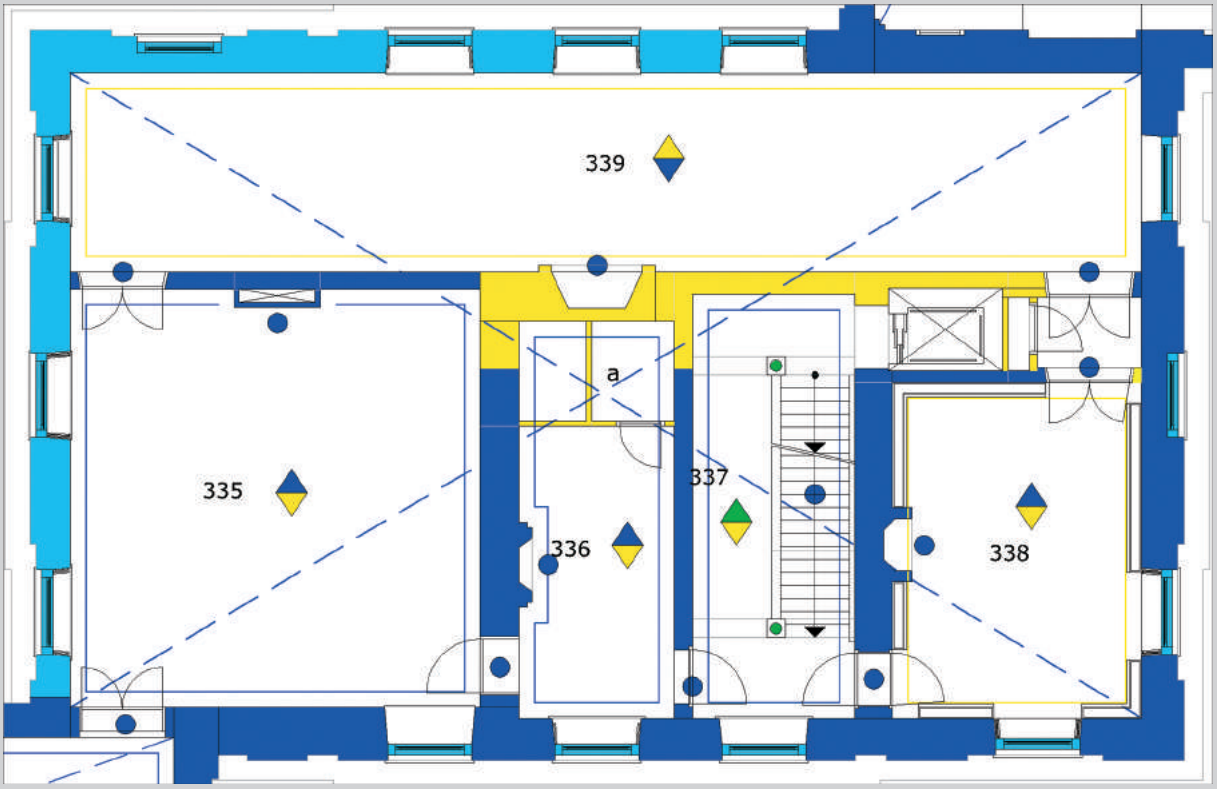
De bestemmingen van de vertrekken op de eerste verdieping werden waarschijnlijk al tijdens of vlak na de bouw gewijzigd. Oorspronkelijk was hier een uitbreiding van de vertrekken van koningin Mary gedacht, zoals een antichambre (ruimte 335) en een tweetal kabinetten (ruimten 336 en 338), waarvan de laatste een opmerkelijk spiege lplafond kreeg. Dit vertrek was waarschijnlijk bestemd voor de porseleincollectie van Mary. Na haar overlijden in 1695 werd dit de bibliotheek, waarvoor Marot het ontwerp vervaardigde.
De schilderijengalerij moet in dezelfde tijd zijn verbreed, om ook als eet- en danszaal te kunnen functioneren.
Ingrijpend was de verbouwing van 1911-1914, waarbij alleen de vertrekken 336 en 338 hun oorspronkelijke afmetingen behielden. Door de bouw van de grote eetzaal werd het zuidelijk deel van de schilderijengalerij opgedeeld in een portaal en een logeerkamer, behorende bij kabinet 338.
Bij de restauratie werd de vroegste toestand gereconstrueerd, de toestand die slechts enkele jaren moet hebben bestaan. Door de versmalling van de galerij bleven in de ruimten 336 en 338 kleine restruimtes over, afgescheiden door lichte wanden. Uit de detaillering van bijvoorbeeld de plafondlijst in de bibliotheek blijkt dat de veranderingen aan het einde der zeventiende eeuw zeer zorgvuldig zijn uitgevoerd, zodanig zelfs, dat uit het bouwsporen-onderzoek niet duidelijk is geworden of die vroegste situatie wel heeft bestaan! Plafond, stookplaats passen precies in de situatie met de brede galerij.
Gelukkig waren bij de verbouwing van 1911-1914 de betimmeringen, stucplafonds en deuren zoveel mogelijk opnieuw toegepast, zodat bij de reconstructie van veel oorspronkelijk materiaal gebruik kon worden gemaakt. Het bij te maken snij- en stucwerk kon hierdoor worden vervaardigd naar de oorspronkelijke detaillering..

Ruimte 335-339

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Afb. 335-1. De oostwand van de ruimte met de schouwpartij in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

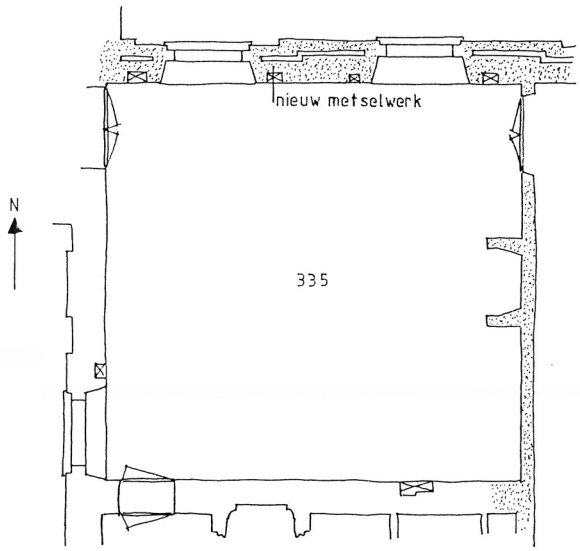
Ruimte 335: Salon Willem V
(Vis, III, 123)

Restauratietekeningen: *0-15, -72, -80, -99, -121, -218, -236*
W-50, -50a, -174, -181, -278, -306, -326

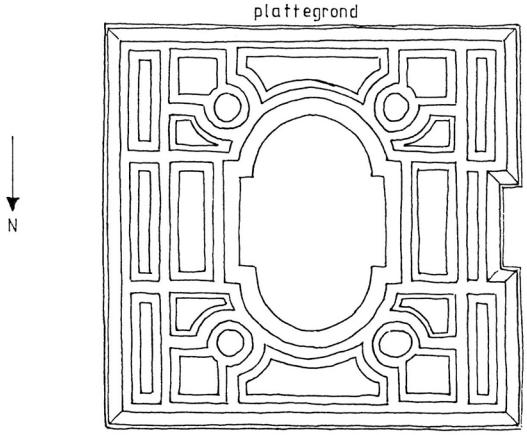
Benaming

1702	Nieuwe camer naest de galerij
1705	Nieuwe slaapkamer Koningin Mary
1767	Kamer voor de galerij
1807	Salon
1817	Salon van de Prins van Oranje
1893	Receptiesalon (rode)
1960	(Moirékamer) (Eikenkamer)

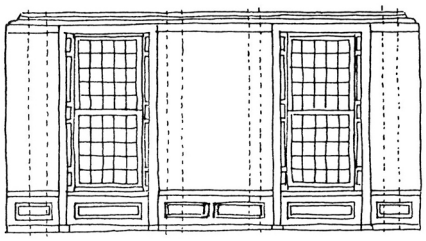
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Enkele jaren na de bouw werd het vertrek smaller gemaakt, waarbij ook het plafond moet zijn aangepast. Bolhuis vermeldde in 1705: 'daaruit traden wij in de nieuwe slaapkamer der koninginne, boven gepleisterd, waarin een seer kostelijck ledikant stont, boven met dubbele gekrulde behangselen versien'. Het vertrek bleef ongewijzigd tot de uitbreiding van 1911-1914, toen ook hier grote veranderingen plaatsvonden. De betimmering van de galerij, zoals de lambrisering, deur- en raambetimmeringen en de plafondlijst, werd gebruikt voor de aankleding van dit vertrek, waarbij het tekortko-

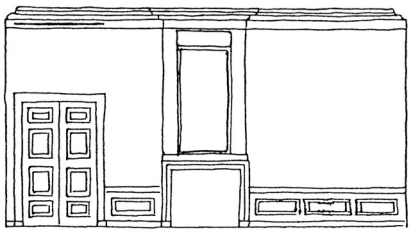
plattegrond

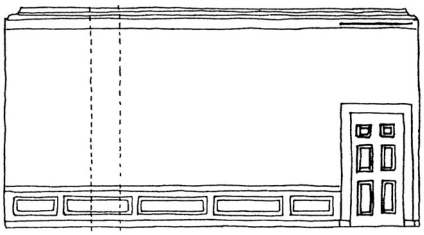
plafond

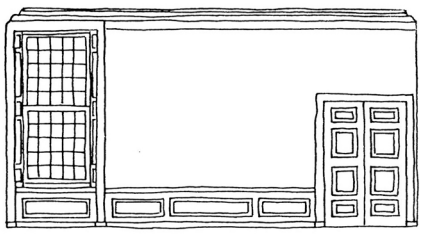
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 335-2. De noordwand van de ruimte met de vensters uitgevend op de tuin in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

mende hout moest worden aangevuld in oud eikenhout. De wanden werden behangen met Japans imitatie-goudleer (nu in ruimte 318). Het stucplafond werd voor de tweede keer aangepast aan de nieuwe afmetingen van het vertrek.
Nadat de betimmering en het stucplafond bij de restauratie waren uitgenomen en opgeslagen, werden de noord- en oostwand geheel nieuw opgetrokken, waarbij ook de stookplaats werd teruggeplaatst, doch van een nieuwe boezem werd voorzien. De van de galerij afkomstige eiken onderdelen verhuisden terug naar de galerij, behalve de lambrisering, die werd herplaatst. Het stucplafond werd aangepast aan het nieuwe grootte van het vertrek.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe blanke grenen delen van wisselende breedte, gelegd in N-Z richting.
Wanden • Eiken lambrisering met ingelegde panelen, oorspronkelijk afkomstig uit de galerij (ruimte 339). Door de andere plaats van deuren en vensters zijn de nodige veranderingen aangebracht. De betimmering is geschilderd in twee grijstinten. Boven de lambrisering zijn de wanden bespannen met rood damast, in 1984 geweven naar een motief, aanwezig op Huis Ten Bosch.
Deuren • De deur- en raamlijsten zijn nieuw en bezitten dezelfde profilering als de lijsten van de galerij, evenwel met een gladde afwerking zonder snijwerk. De foto van vóór 1911 toont nog juist een

Afb. 335-3. Overzicht van het vertrek gezien naar het zuiden

Afb. 335-4. Overzicht met de westwand

Afb. 335-5. Overzicht met de oostwand

gesneden lijst van de deur naar ruimte 301, zonder bovendeurstuk. Met de restauratie zijn deze dan ook niet teruggebracht. De dubbele deuren naar ruimte 301 en ruimte 339 tellen zes panelen per deur, de enkele deur naar ruimte 336 eveneens zes panelen.

Vensters • De schuifvensters zijn nieuw vervaardigd overeenkomstig de vensters in 233, indeling 5x(5+5). In de noordwand zijn tevens nieuwe kozijnen en blinden aangebracht, naar voorbeeld van de blinden in de westwand. De twee buiten- en binnenblinden verschillen in breedte met elkaar. De hoogte van de panelen verhoudt zich als 1-3-1-3-1. In de vensterbanken werd de luchtbehandelingsinstallatie opgenomen.

Stookplaats • Marmeren mantel (St. Anne) werd met de restauratie opnieuw geplaatst voor de oostwand. Hierboven is een nieuwe houten boezem geplaatst, met vlakke pilasters op de hoeken. Boven de spiegel is een paneel met verguld snijwerk aangebracht. De plafondlijst is ter plaatse van de stookplaats in dezelfde profilering uitgevoerd. Het trapeziumvormige stookgat is zwart geschilderd en tegen de achterwand is een gietijzeren haardplaat geplaatst. Voor de stookplaats bevindt zich een rechthoekige marmeren grondplaat.

Plafond • Het stucplafond werd oorspronkelijk ontworpen door Daniël Marot en uitgevoerd door Joan Batista Luraghi (en Andrea Casella). Het is tenminste driemaal gewijzigd, waarbij de stucornamenten steeds werden herplaatst. Het vlakke middenperk bezit een rijk geornamenteerde perkband van bloemen en vruchten. De twaalf perken rondom het middenperk zijn uitgevoerd met gladde geprofileerde banden waarbinnen zich stucdecoraties van ranken en bloemen, vruchten en schelpmotieven bevinden. Met de laatste res-

Afb. 335-6. De schouwpartij

tauratie werden aan de west- en oostzijde drie vlakke perken toegevoegd met eenzelfde lijst. Hierdoor kwam een afwijkende stucband uit 1911 te vervallen. De plafondlijst is vernieuwd naar het profiel van de foto van vóór 1911 en grijs geschilderd.
Verlichting • Een porseleinen kroon (Berlijn) ca. 1770 en vier kandelabers van verguld hout.

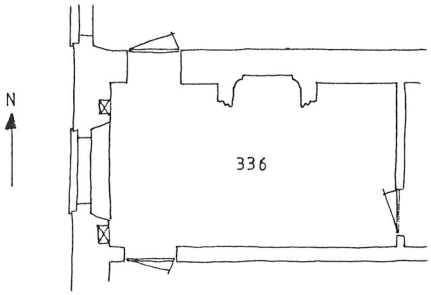
Afb. 336-1.
De noordwand van de ruimte met de schouwpartij in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

Ruimte 336: Kabinet Willem V
(Vis, III, 126)

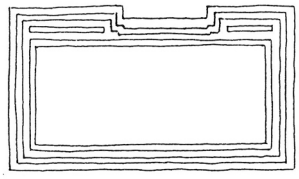
Restauratietekeningen: *0-15, -72, -156, -157, -158*
W-50, -SOa, -279

Benaming	1702	Cabinet
	1767	Cabinetje
	1807	Salon
	1817	Slaapkamer van de Prins van Oranje
	1893	Blauwe logeerkamer
	1960	Badkamer

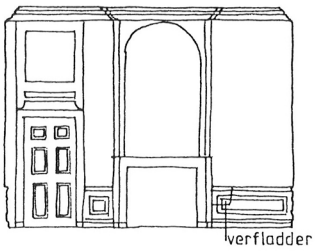
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Uit een vergelijking van de plattegronden van 1695 en 1767 valt op te maken dat de stookplaats moet zijn verplaatst. Hiervan zijn echter geen bouwsporen aangetroffen. Het plafond bleek ook hier een tussenlaag van turven te bezitten. Uit kleuronderzoek bleek dat de gehele betimmering, stookplaats en de deuren zeventiende-eeuws zijn. Omstreeks 1900 werd een zinken badkuip geplaatst, afkomstig

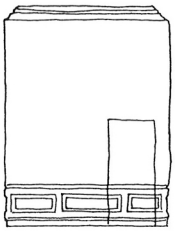
plattegrond

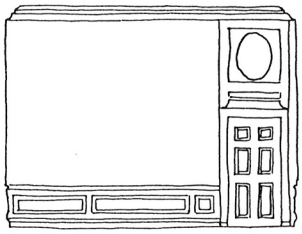
plafond

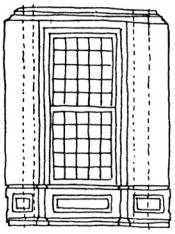
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 336-2. De schouwpartij in 2014

uit ruimte 225. Volgend de heer Van Gelder (1973) werd bij de verbouwing in 1912 in de vensterbank een soort wc aangetroffen, die was aangesloten op een put in de bassecour.
De oostmuur werd vernieuwd en voorzien van een deur, om toegang te bieden aan de achterliggende kast. welke is ontstaan door het terugbrengen van de galerij. Op deze manier kom de betimmering ongeschonden worden gehandhaafd.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe blanke grenen delen van wisselende breedte, gelegd in N-Z richting.
Wanden • Eiken lambrisering met opgelegde panelen. Kleur: zeegroen in drie tinten met vergulde biezen, overeenkomstig de oorspronkelijke kleuren. In totaal werden vijf verschillende verflagen aangetroffen. Daarboven zijn de wanden afgewerkt met gemoireerd zijde, op achttiende-eeuwse wijze aangebracht.

Deuren • De originele deuren naar de ruimten 335 en 337 zijn voorzien van gesneden lijsten. De deuren tellen zes panelen van wisselende grootte. Ook de dagkanten bezitten een paneelindeling. De deur in de oostwand is opgenomen in de lambrisering.
Vensters • Het schuifvensters is nieuw vervaardigd overeenkomstig de vensters in ruimte 233, indeling 5x(5+5). De vensterbank werd tijdens de restauratie naar voren gebracht, om plaats te bieden aan de luchtbehandelingsinstallatie. Het bestaande paneel werd hierbij ingekort. De vensterlijst is voor zien van zeventiende-eeuws snijwerk. De twee buitenblinden verschillen in breedte met de binnenblinden. De hoogte van de panelen verhoudt zich als 1-3-1-3-1.
Hang- en sluitwerk • Messing sloten met bewerkte knoppen.
Stookplaats • Marmeren mantel (blanc veiné) met geprofileerde lijst en dekstuk. Het middengedeelte van de eiken boezem bleek oorspronkelijk een ronde beëindiging aan de bovenzijde te bezitten, waarin een schilderstuk kon worden geplaatst. Gezien de vele spijkergaten is de boezem later op de zelfde wijze bespannen als de wanden. Met de restauratie is de houten toog hersteld en zijn de pilasters aangevuld. Het terugliggende vlak werd aangeheeld met verticale delen. Tegen de zijwangen van het stookgat is de bestaande marmerbekleding gehandhaafd. De achterwand is zwart geschilderd, waarbij de bestaande haardplaat opnieuw is geplaatst. Voor de stookplaats bevindt zich een rechthoekige marmeren grondplaat van zeer goed bijpassend marmer in twee delen.
Plafond • Vlak stucplafond met bewerkte band van elkaar afwisselende bladmotieven. De band met het vlak tot aan de wanden is in een beige kleur geschilderd, overeenkomstig de gevonden kleur.
Verlichting • Verguld bronzen kroon (XVIII) met kristalglas.

Ruimte 338: Bibliotheek
(Vis, III, 129)

Restauratietekeningen: *0-15, -72, -159, -160, -161, -162*
W-50, -50a, -281a t/m j

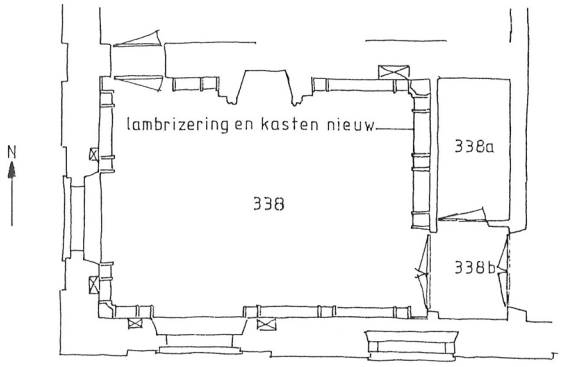
Benaming	1702	Bibliotheek
	1767	Bibliotheek
	1807	Salle à manger du Prefect
	1817	Passage naar de Grote Eetzaal
	1893	Buffetkamer
	1960	Spiegelkamer

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Het besluit om op de hoofdverdieping van het oostelijk binnenpaviljoen een bibliotheek te maken moet eerst na de dood van Koningin Mary genomen zijn. Op de plattegrond van 1695 is dit vertrek aangeduid met twee volledige vensters in de zuidgevel. De vertrekken voor Mary worden niet nader benoemd, de overige vertrekken wel. Het is zeer waarschijnlijk dat hier oorspronkelijk de porseleinkamer

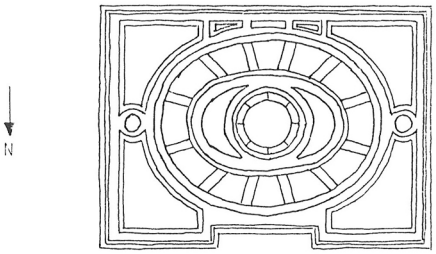

Afb. 338-1.
De ontmantelde ruimte in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

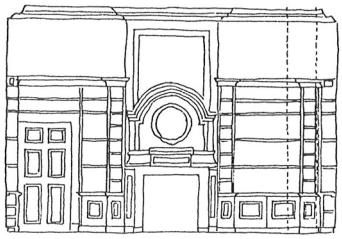
voor Mary bedoeld was, gezien het bijzondere spiegelplafond dat deze kamer rijk is.
Volgens overlevering (de notities van Avink) waren er ook spiegels in de wanden. Het besluit om de galerij te verbreden zou ook tijdens de uitvoering van het oostelijk binnenpaviljoen genomen kunnen zijn, terwijl het plan voor een spiegelkamer voorlopig bleef bestaan. Bolhuis vermeldde in 1705: 'daeruit gingen wij ter rechterkant in des Koninghs boeckkamer, vindende daer een fraye quantiteit boecken, alle in franse banden in glat gewreven eicken kasten, boven de schoorstien was een spiegel in de muir en in 't midden der camer stont een overcostelijck Oost-Indisch verlact pulpitum neffens twee globen'. Ten tijde van Lodewijk Napoleon waren de boekenkasten al verdwenen.
Van dit vertrek is een gravure van Marot bekend, die echter niet de juiste situatie weergeeft, omdat de stookplaats zich tegen de verkeerde wand bevind. Wordt de gravure in spiegelbeeld afgedrukt, dan is de situatie wel goed, al kloppen dan de twee vensters achter de openstaande deur niet.
De bibliotheek of spiegelzaal werd reeds door Royaards grondig onderzocht. In zijn postuum verschenen boekje *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo* illustreerde hij aan de hand van dit

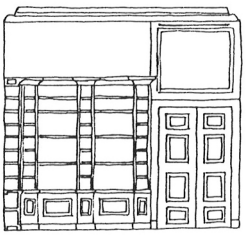
plattegrond

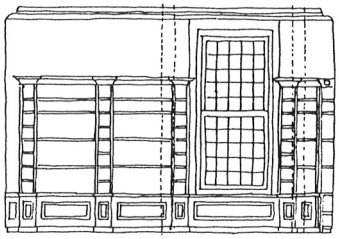
plafond

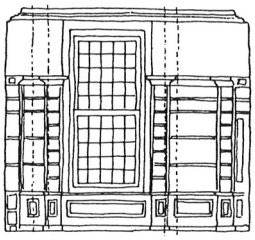
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 338-2.
Het stucplafond met de spiegels in 1973
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

vertrek zijn denkwijze over de restauratie. Dankzij de gravure van Marot was de oorspronkelijke inrichting bekend, zodat ook het terugbrengen van de roedenverdeling viel te overwegen. Bij zijn onderzoek kwam aan het licht dat de oorspronkelijke kozijnen nog aanwezig waren, en de plaats van de
wisseldorpel exact was af te lezen. Uit de zeer nauwkeurige opmetingen door G. Berends van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg lijken zich hier dubbele schuifvensters hebben bevonden (zie het hoofdstuk vensters, deel I). Ook de deuren met de lijsten bleken oorspronkelijk te zijn, evenals het plafond met de gesneden plafondlijst. De ontbrekende elementen waren de boezem en de boekenkasten, maar een exacte reconstructie bleek niet eenvoudig te zijn. De plaats van de deuren hoefde voor een kamer, die als porseleinkamer wordt ingericht geen probleem te geven. Bij het plaatsen van boekenkasten daarentegen geeft dat wel problemen, die met trompe l'oeil kunstgrepen opgelost kunnen worden, zoals op de gravure van Marot ook gebeurt. De hoogte van de boekenkasten was nauwkeurig te bepalen door de aangetroffen driehoekige inzetstukjes in de gesneden lijsten van de vensters. Voor de indeling en de diepte van de kast kon gebruik gemaakt worden van de 'lyste van de boeken sig bevindende in de bibliotheek op 't Huys Loo

Afb. 338-3.
Overzicht met de doorgang naar de galerij

geformeert in de maand Juny 1759 door de Castelleyn J. H. Roschet'. Ook de inventaris van 1713 geeft een formaat-indeling van boeken in folio, kwarto en octavo. Voor de indeling van de boekenkasten is de gravure van Marot bepalend geweest.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe blanke grenen delen van wisselende breedte, gelegd in N-Z richting.
Wanden • Nieuwe eiken lambrisering met opgelegde panelen, met profilering overeenkomstig de oorspronkelijke. De boekenkasten zijn nieuw vervaardigd op basis van de gravure van Marot. Boven de kasten is een loshangende bespanning van groen taffetas.
Deuren • De deur naar ruimte 337 is voorzien van een gesneden lijst en telt zes panelen van wisselende grootte. De dubbele deur naar ruimte 339 is opgenomen in een houten wand en telt vier panelen per deur. Het geaccentueerde acanthusblad midden in de deurlijst

Afb. 338-4.
De schouwpartij van de bibliotheek

vormt een antwoord op het recht erboven liggende blad van de plafondlijst.

Vensters • Het schuifvenster is nieuw vervaardigd overeenkomstig de vensters in ruimte 233, indeling 5x(5+5). De vensterbanken werden tijdens de restauratie aangepast aan de toegevoegde boekenkasten, en bieden plaats aan de luchtbehandelingsinstallatie. De vensterlijst is voorzien van zeventiende-eeuws snijwerk. De vijf blinden per venster zijn van ongelijke breedte (30-28-15,5-=27-31 cm). De paneelhoogtes verhouden zich als 1-3-1-3-1.

Hang- en sluitwerk • Messing sloten met bewerkte knoppen.

Stookplaats • Marmeren mantel (Rouge Royal) met geprofileerde lijst. Uit de eiken delen van de boezem viel de oorspronkelijke indeling af te lezen.

In de boezem werd bij de restauratie de ronde spiegel aangebracht, waarboven een halfronde geprofileerde lijst. In het bovenveld werd tot op heden geen schilderstuk aangebracht. Ook ten aanzien van de

Afb. 338-5.
Het stucplafond met de spiegels in de huidige toestand

stookplaats bleek de gravure van Marot in details afwijkend, zoals dat eigenlijk van al zijn prenten te zeggen is. De achterwand van het stookgat is zwart geschilderd, waarvoor een van elders afkomstige haardplaat is geplaatst. De rechthoekige marmeren grondplaat voor de mantel werd nieuw aangebracht.

Plafond • Gestucadoord plafond met zeer fijn gedetailleerd lofwerk en spiegels omrand door bladgoud, vervaardigd door Joan Batista Luraghi en Andrea Casella. Het verlaagde middenperk bestaat uit een ovalen band van afwisselend twaalf smalle - en twaalf brede spiegels, omrand door lijsten welke met bladgoud zijn verguld. De spiegels zijn schuin geplaatst, met het brandpunt in het midden van de kamer, ter hoogte van de vloer. De cirkelvormige spiegel in het midden wordt omgeven door acht segmentvormige spiegels met bladgoud-vergulde lijsten. In de resterende delen is rijk geornamenteerd stucwerk aangebracht in blad- en bloemmotieven. De hoekperken langs de wanden zijn eveneens met rijk stucwerk uitgevoerd. Langs de korte wanden is in de as een rozet geplaatst.

In de gesneden eiken plafondlijst wordt de middellijn van de vensters, deuren en stookplaats geaccentueerd met een bewerkt acanthusblad.

Verlichting • Twee zilveren wandarmen tegen de stookplaats door Adam Loofs (XVIId).

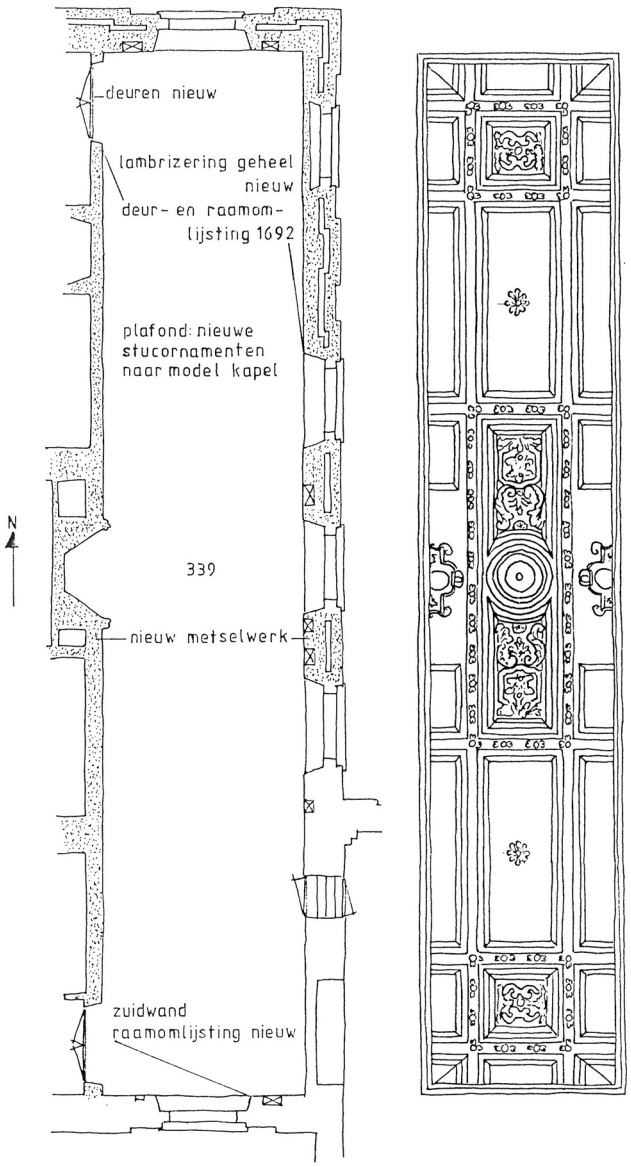
Afb. 339-1.
De schilderijengalerij gezien naar het noorden

Ruimte 339: Schilderijengalerij
(Vis, III, 132)

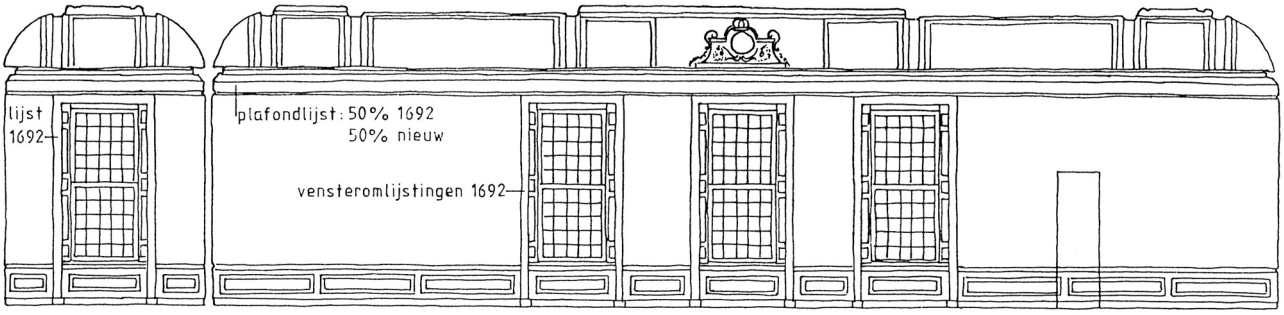
Restauratietekeningen: *O-15, -37, -121, -163, -164, -165, -219, -227 W-49, -49a, -138, -172, -173, -174, -283a t/m f*

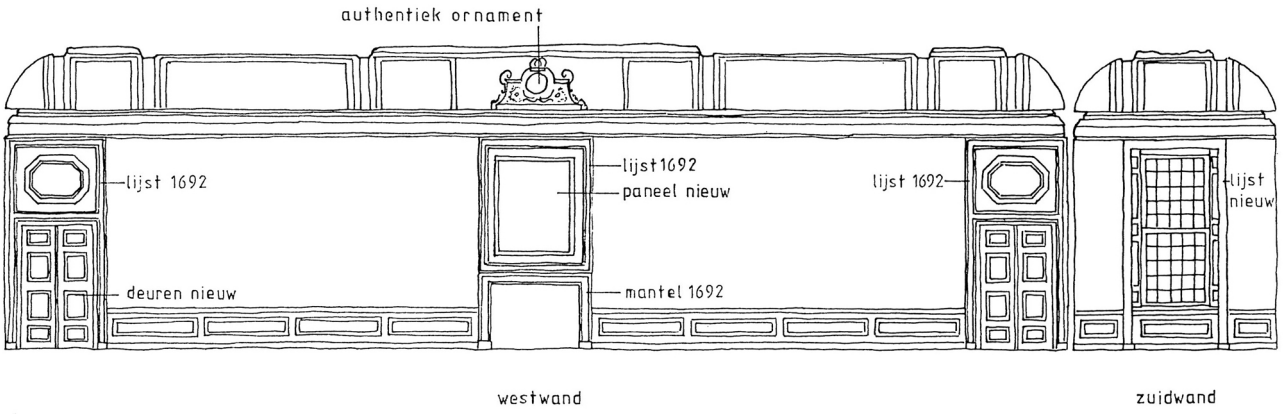
Benaming	1695	Danszaal
	1702	Galderij van schilderwerk
	1767	Gallerij
	1807	Gallerie de concert
	1817	Groote eetzaal
	1893	Grote Eetzaal

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De breedte van de galerij was in oorsprong gelijk aan de breedte van het buffetgedeelte van de kleine eetzaal (234) en het stenen stuk (235), zoals de plattegrond van 1695 laat zien. Enkele jaren na de bouw werd de galerij reeds verbreed, om ook als eet- en danszaal gebruikt te kunnen worden. Het venster aan de noord- en zuidgevel

werd breder gemaakt en van een middenstijl voorzien. De westelijke muur van de galerij kwam hierbij voor het rechter venster van de bibliotheek te zitten, dat werd dichtgezet.
Bolhuis vermelde in 1705 over de galerij: 'Doen liet de meyt ons sien een lange gallerie of danscaemer rontom van deftige schilderien beset, boven de schoorsteen sagh men Prins Willem de tweede uitgebeeld met de Princesse Royale met haer beyde op de trouwdag 27 jaeren oudt'. Volgens de inventaris van 1713 waren de wanden behangen met 'groen damast, voorsien met groene campane' langs de plafondlijst en '7 glasgordijnen van Indiaensch taffetas'. De eikenhouten betimmering is nooit geschilderd geweest. Zoals ook in het trappenhuis (239/337), de kabinetten 238 en 240 en de bibliotheek

bezitten de bolle lijsten prachtig snijwerk, dat in ieder vertrek met andere motieven is uitgevoerd.
In 1807 vond een modernisering plaats in de vorm van een nieuwe wandbespanning en parket, en waarbij een nieuwe deur naar het balkon van de kapel werd aangebracht. In 1911 werd de galerij opgeofferd aan de nieuwe eetzaal. De zuidelijke helft werd opgedeeld in een gang en een vertrek. Delen van het stucplafond werden opgenomen in het plafond van de grote eetzaal, terwijl de betimmering grotendeels werd toegepast in de nieuwe salon naast de eetzaal (ruimte 335).
De reconstructie naar de oorspronkelijke toestand bleek niet eenvoudig te zijn. Ter plaatse van de vroegere eetzaal werden de bui-

Afb. 339-2.
De schilderijengalerij gezien naar het zuiden

tenmuren gereconstrueerd naar de zeventiende-eeuwse toestand. In de vloer werden bouwsporen aangetroffen van de oorspronkelijke toestand. De versmalling van het vertrek had tot gevolg dat de westmuur geheel werd vernieuwd, wat eveneens gevolgen had voor de westelijk gelegen vertrekken. Van de betimmering van vertrek 335, in 1914 daar geplaatst en afkomstig uit de vroegere galerij, kregen de bruikbare delen een plaats in de galerij. De twee deurpartijen en de gehele plafondlijst werden overgebracht naar de galerij. De lambrisering bleef achter in het vertrek 335, zodat voor de galerij een geheel nieuwe lambrisering is vervaardigd. De marmeren schoorsteenmantel uit de grote eetzaal herkreeg zijn oude plaats in de westwand van de galerij. Delen van het stucplafond werden uit het plafond van de grote eetzaal gezaagd en opnieuw in de galerij geplaatst.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Oude grenen delen van wisselende breedte (tot 32 cm) van afkomend materiaal elders uit het paleis; gelegd in N-Z richting.

Wanden • Nieuwe eiken lambrisering met ingelegde panelen. De panelen zijn ongeschilderd en ingewreven met een donkere was. Boven de lambrisering is groen damast aangebracht, naar ontwerp van Daniël Marot. Aan de bovenzijde zijn groene campanen bevestigd, overeenkomstig de inventaris van 1713.

Deuren • In de westwand zijn de twee oorspronkelijke deuromlijstingen met bovenstukken opnieuw geplaatst, die in 1911 naar vertrek 335 waren overgebracht. De vlakke dagkanten en de deuren werden vernieuwd. Boven de deuren bevinden zich eiken bovenstukken waarin een achthoekige gesneden lijst.
In de oostwand werd de in de betimmering opgenomen deur naar de kapel gehandhaafd, maar is buiten functie.

Vensters • De schuifvensters en de kozijnen werden geheel vernieuwd en werden uitgevoerd overeenkomstig de vensters in ruimte 233, indeling 5x (5+5). Daar voor de restauratie geen luiken meer aanwezig waren, is een vaste betimmering met paneelindeling met paneelindeling. De omlijsting van de vensters in het wandvlak kon uit zeventiende-eeuws materiaal worden samengesteld. De omlijsting van het venster aan de zuidwand is nieuw bijgemaakt. In de vernieuwde vensterbanken werd de luchtbehandelingsinstallatie opgenomen.

Stookplaats • De zeer forse stookplaats is opgenomen in het wandvlak en bestaat uit een rood-marmeren mantel (Rouge Royal) en een vlakke eiken boezem, waarop een gesneden lijst. Met de restauratie is de mantel weer op zijn oorspronkelijke plaats teruggekeerd. De boezemlijst is bevond zich voor de restauratie in vertrek 335 als spiegellijst van de stookplaats. De zijwangen van het rookgat zijn in rood-marmer uitgevoerd, terwijl tegen de zwarte achterwand een haardplaat is geplaatst, waarop de beeltenis van de stadhouder-koning (kopie van het zeventiende-eeuwse origineel). Voor de stookplaats is een rechthoekige marmeren grondplaat aangebracht.

Plafond • De reconstructie van het plafond werd gebaseerd op enkele foto' s van voor 1911 en een aantal opmeettekeningen door Neelmeijer uit 1893. Het middenperk en de stucornamenten boven en tegenover de stookplaats werden in 1913 opgenomen in het plafond van de grote eetzaal. Met de restauratie werd getracht alle ornamenten terug te plaatsen, maar door de verminderde breedte van de galerij bleek dit slechts ten dele mogelijk. De stucreliëfs met de wapens van de koning-stadhouder herkregen hun plaats, evenals de drie rozetten, waaronder de kronen hangen. Het lofwerk van de geornamenteerde perken werd af gegoten van onderdelen van het stucplafond in de kapel. Het middenperk, zoals dat zichtbaar is op de foto van voor 1911 kon niet worden herplaatst. De zware gesneden eiken kroonlijst is aan een speciale draagconstructie bevestigd. Ca. 17 meter oorspronkelijk snijwerk kon worden teruggeplaatst, de rest werd bijgemaakt.

Verlichting • Twee verguld bronzen kronen met kristalglas

Afb. 340-1.
Overzicht van de kapel gezien naar de galerij met het orgel aan het begin van de twintigste eeuw
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL]

3.5.2.5 Oostelijk binnenpaviljoen, eerste verdieping

Ruimte 340: Kapel
(Vis, III, 137)

Restauratietekeningen: *W-50, -50a, -284, -285, -331,*

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

In de uitbreidingsplannen vormde de kapel een belangrijk onderdeel en zij moet in een belangrijke behoefte hebben voorzien. Tot die tijd werd een vertrek in het 'Oude Loo' gebruikt voor de dienst gebruikt.[1] Constantijn Huygens schrijft in zijn journaal dat hij op 26 april 1693 een dienst bijwoonde in de nieuwe kapel, die toen net moet zijn voltooid.[2] In hetzelfde jaar schrijft A.E. van Bolhuis over de kapel: 'wij quamen in een kaemer die verwelft waer, daer boven aen het koningswapen kostelijck gepleisterd waer, welcke kaemer wij vermeinden het capel te sullen worden'.[3] De plattegrond uit 1695 laat de eerste indeling zien, overeenkomstig een tweede beschrijving van Van Bolhuis uit 1705: 'De preedighstoel ter slinkerhandt,

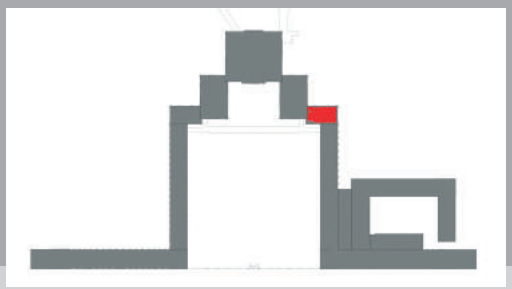
1 Veel gegevens zijn overgenomen uit het artikel van A.M.L.E. Erkelens, 'Oe kapel in Paleis Het Loo', Apeldoorn 1977, gepubliceerd in *Jaarverslag Stichting Gelderse Kastelen 1977*.
2 Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 Okt. 1688 tot 2 sept. 1688. Deel II (Utrecht 1876-77) 273.
3 Reizen van Michiel van Bolhuis en zijn zoon Abel Eppo van Bolhuis, 1680-1705, Rijksarchief Groningen.

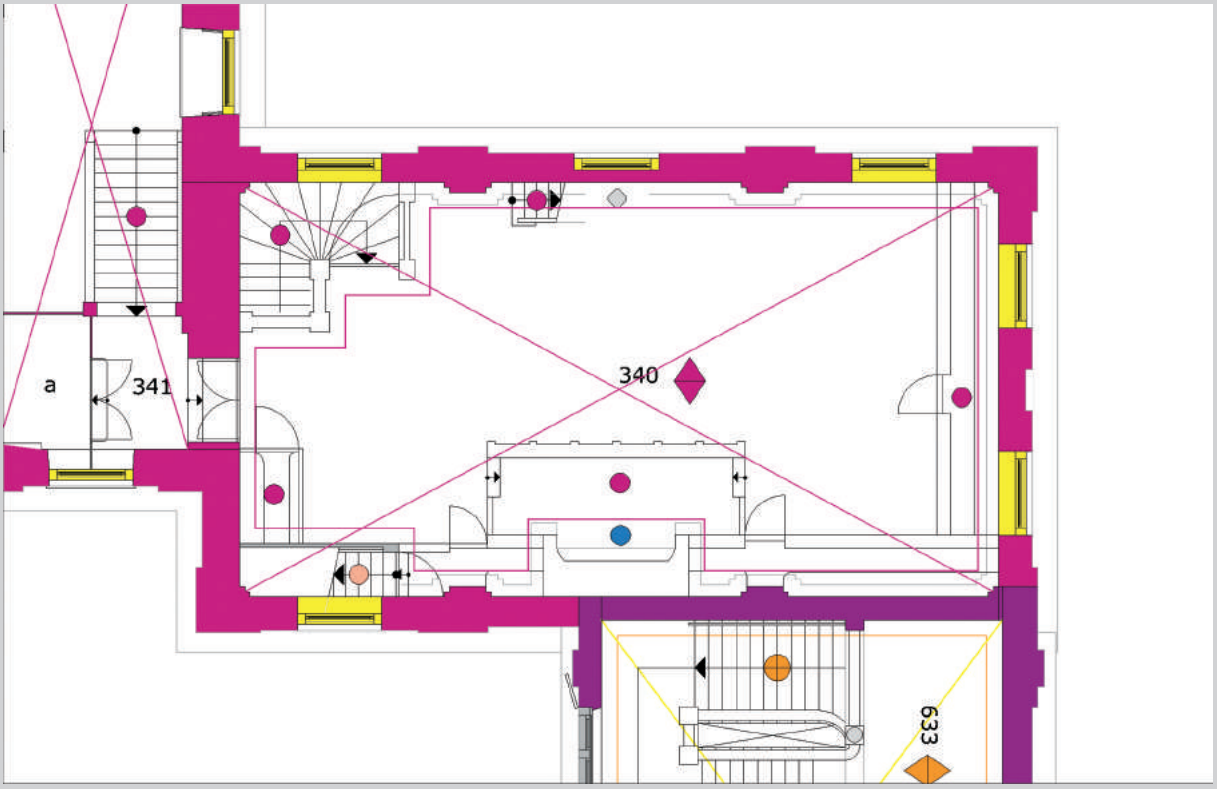

Afb. 340-2.
Overzicht van de kapel gezien naar het oosten aan het begin van de twintigste eeuw
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL]

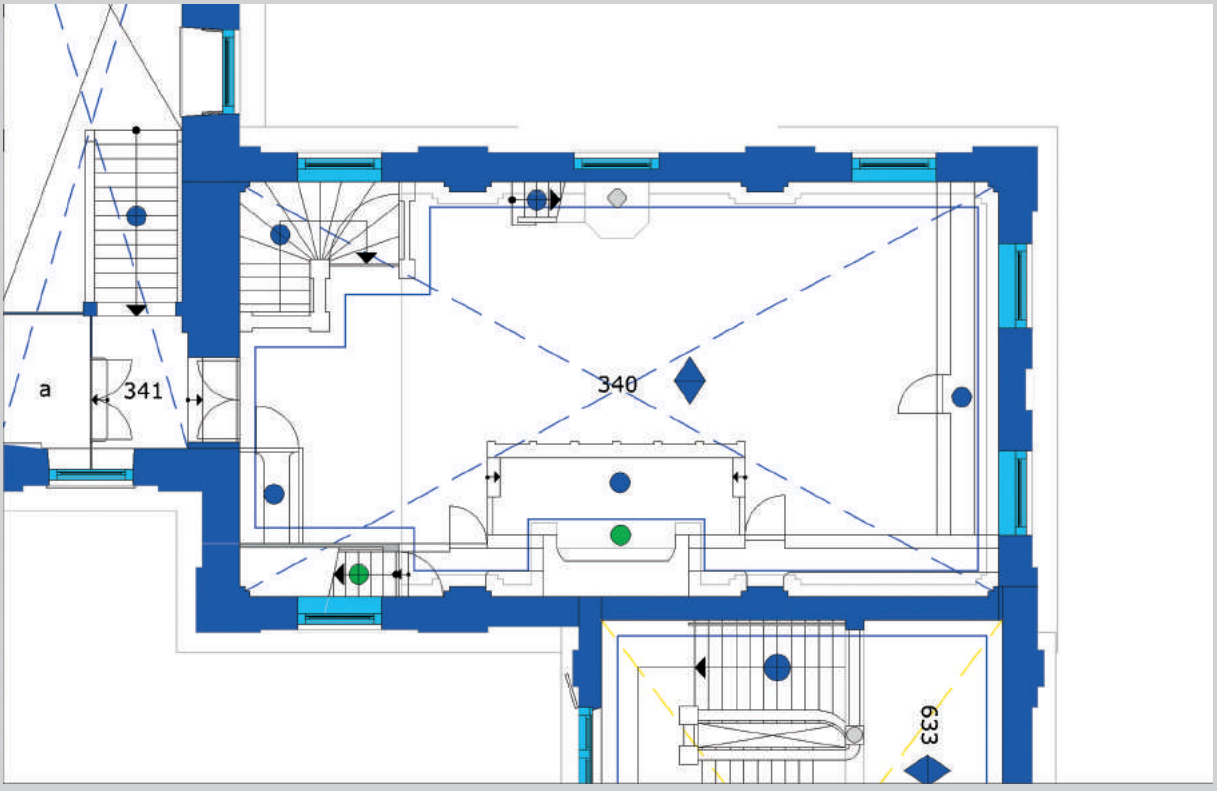
's koninghs sitbanck, waarin een costelijcke armstoel ter rechterhandt en tegen de deur overstondt, aen 't eijnde, stondt een tafel overdeckt, voor de bedieninge van 't Avontmael'. In de loop der tijd zijn slechts een gering aantal veranderingen aangebracht, waardoor het sobere karakter van de kapel goed bewaard is gebleven. Het donkere eikenhout van de meer dan twee meter hoge betimmering contrasteert harmonieus met de gepleisterde wanden en het plafond. De opstelling van de koningsbank en de preekstoel, zo kort tegenover elkaar, benadrukken het protestantse karakter en geven de kapel iets zeer directs; de preek was hoofdzaak! Deze beide onderdelen van de betimmering zijn ook het rijkste bewerkt, vooral de leuning van de trap naar de preekstoel en het gekroonde monogram van Willem III in de koningsbank.
Het snijwerk vertoont weer veel overeenkomst met het overige snijwerk in de paviljoens. In de inventaris van 1757 zijn '12 sitbanken' opgenomen, die op de plattegrond van Schonck (1767) langs de wanden als vaste kerkbanken zijn geplaatst. Ook wordt een altaar genoemd in plaats van de avondmaalstafel en een Engelse bijbel en 'communion' boeken. Of er in de tijd van Willem en Mary ooit een Anglicaanse dienst in de kapel is gehouden valt echter te betwijfelen. In de archiefstukken is voor het eerst in 1750 sprake van een orgel. In die jaren worden betalingen gedaan 'wegens het maken van een orgel in de capel van 'tHuys op de Hooge Heerlijkheid 't Loo, aan de orgelbouwer Johan Bruijdegom en de architect Pieter de Swart. In

Ruimte 340

Faseringsplattegrond

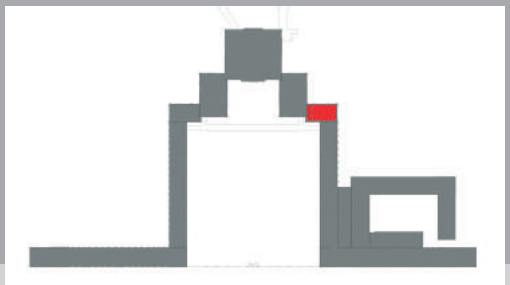

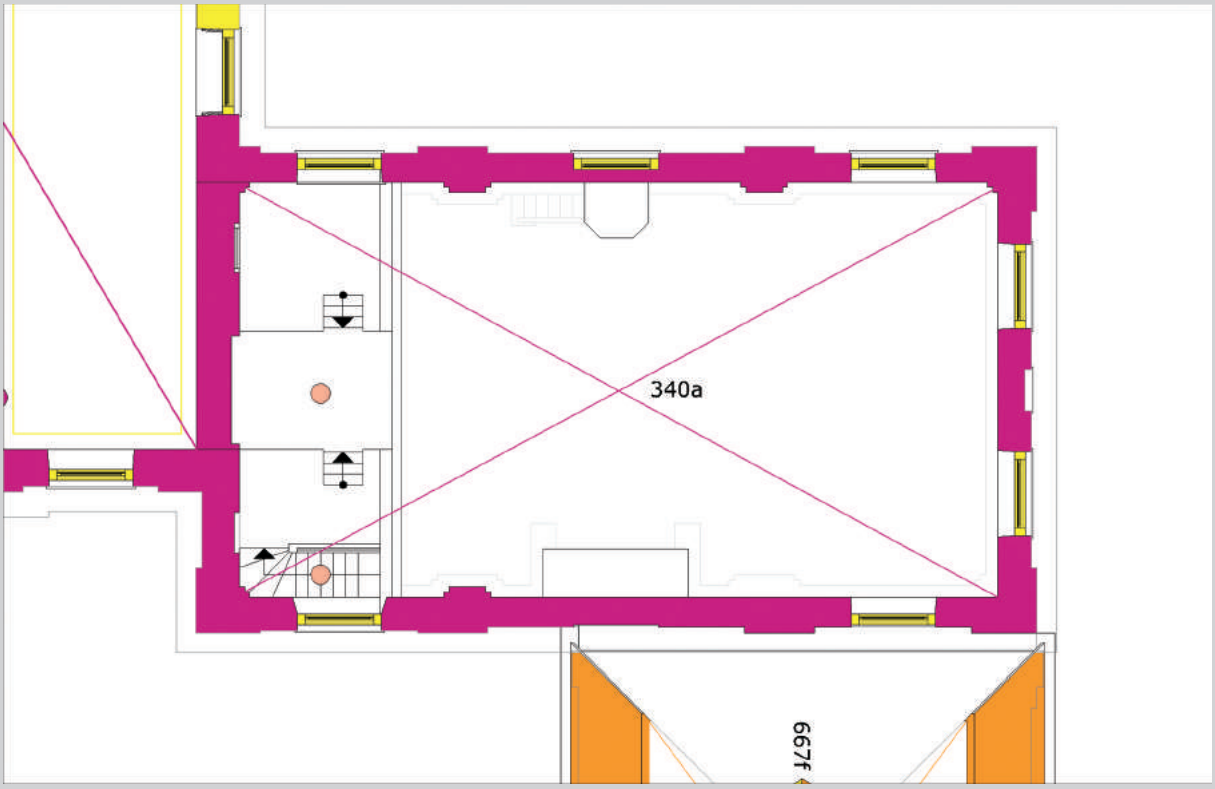
Waarderingsplattegrond

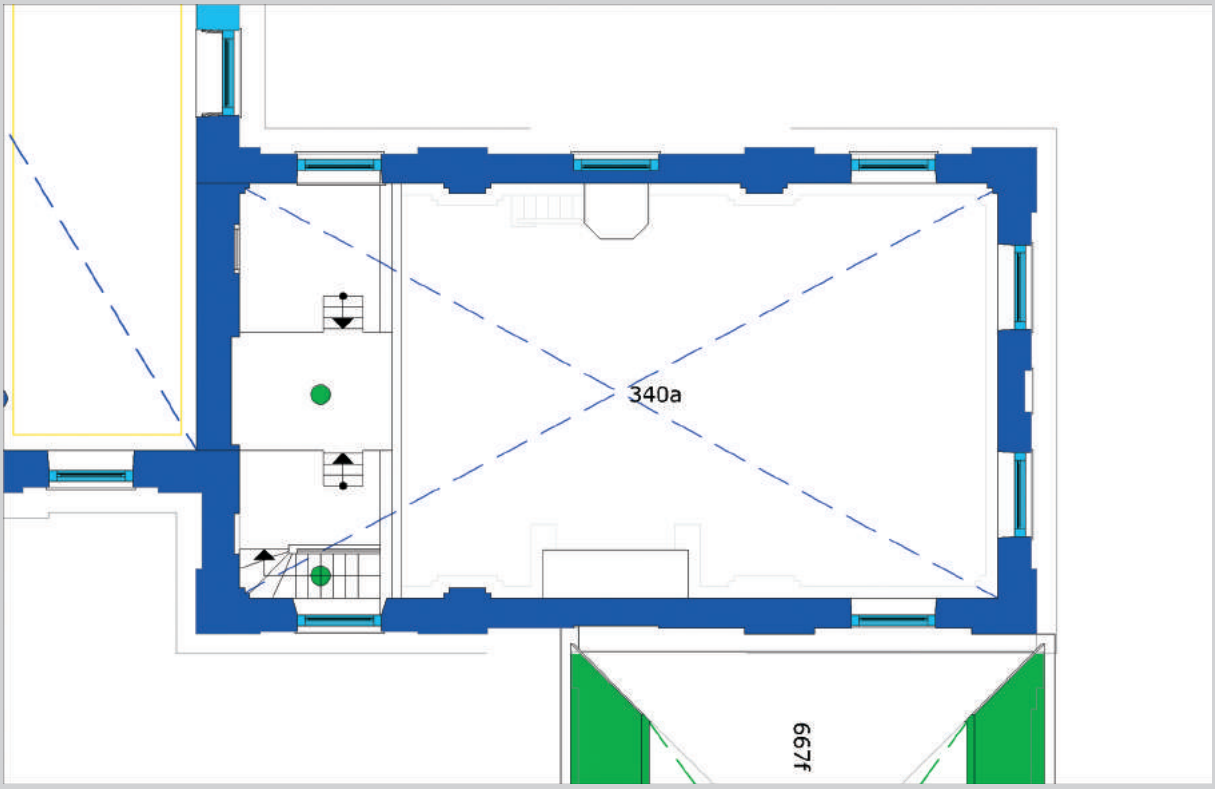

Ruimte 340a

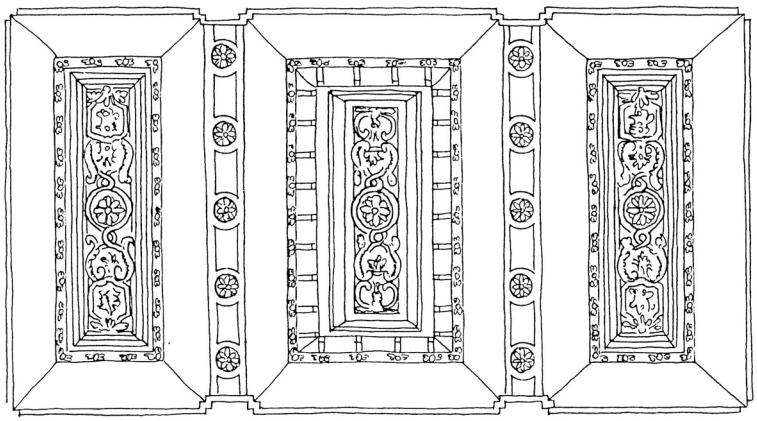
Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

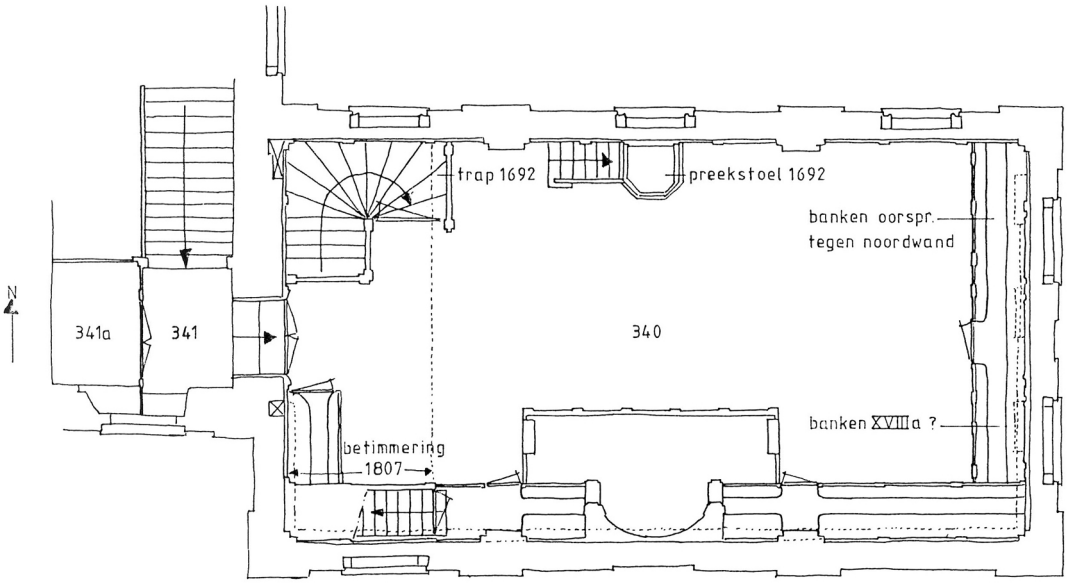

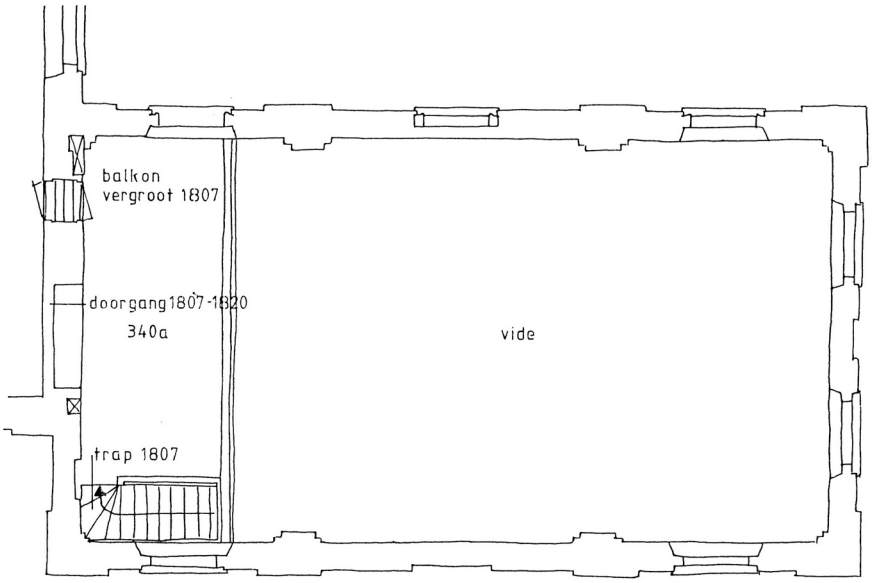
plafond

de inventaris van 1757 staat het orgel alleen vermeld als plaatsaanduiding 'aan de sijde van het orgel', bij de opsomming van de schilderijen in de galerij. Duidt dit mogelijk op een verbinding tussen de galerij en het balkon van de kapel, waar het orgel zich zou moeten bevinden? Op de zeer nauwkeurige plattegrond van Schonck staan deze verbindingsdeur en ook het orgel echter niet aangegeven. Uit de post 'wegens herstel van het orgel' (1765) blijkt dat het orgel nog aanwezig was.
In 1795 wordt het orgel, evenals zovele andere voorwerpen uit het paleis totaal vernield.
Lodewijk Napoleon laat de kapel in 1807 inrichten voor de katholieke eredienst. Een belangrijke wijziging is de verbreding van het balkon, van waaruit de koning de mis wenste te volgen. Het balkonhek wordt ter breedte van het venster vergroot, en sluit zo weer goed aan op de lambrisering. Tussen de galerij en het balkon werd een boogvormige doorgang gemaakt met dubbele deuren. Tevens werd een altaar geplaatst.
Koning Willem I liet de oude inrichting weer herstellen. Het balkon bleef gehandhaafd en werd gebruikt om het in 1820 aangeschafte orgel te plaatsen. Het huidige orgel is mogelijk een in 1845 door de firma Bätz en co uit Utrecht vervaardigd instrument, bestemd voor het groothertogelijk paleis te Luxemburg.[4] Wanneer in 1826 de Oude Kerk van Apeldoorn wordt afgebroken, plaatst men het uit deze kerk afkomstige wapen van de koning-stadhouder, geflankeerd door een leeuwen een eenhoorn, op de balustrade van het balkon.
Ter gelegenheid van het huwelijk van koningin Wilhelmina en prins Hendrik in 1901 werden door het personeel van Paleis Het Loo zes gebrandschilderde ramen voor de kapel aangeboden, die waren voorzien van een door de koningin uitgekozen tekst in gouden let-

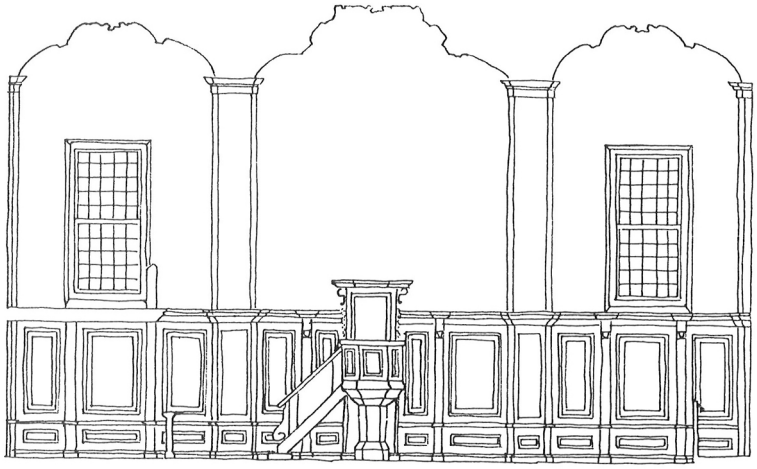
4 In zijn boek *De orgelbouwers Bätz (1739-1849), een eeuw orgelbouw in Nederland* (Alphen a/d Rijn 1977), acht Gert Oost het aannemelijk dat dit orgel in 1891 thesaurier van H.M. Koningin Regentes Emma fl. 787,72 (waarvan 37,72 invoerrechten) werd betaald voor de plaatsing van een nieuw orgel in de kapel van Het Loo.

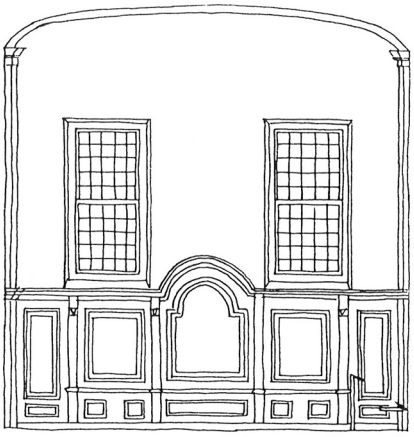
plattegrond

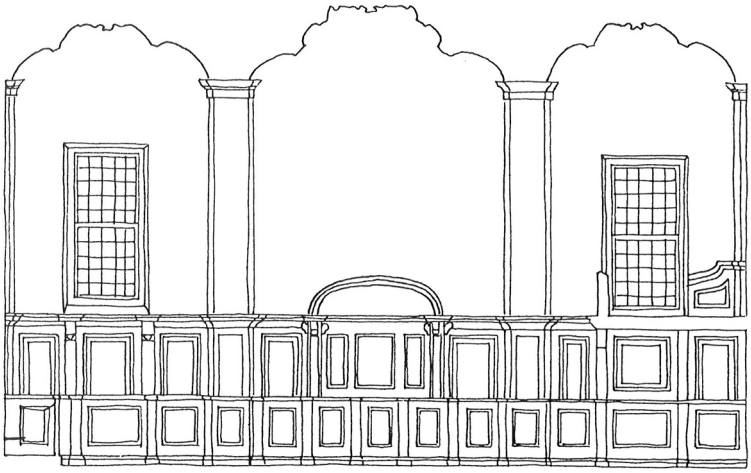
plattegrond balkon

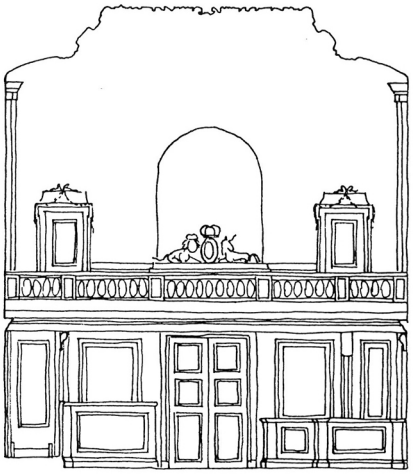
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

ters. Met de restauratie werden de vensters vervangen door ramen met een roeden-indeling. De gebrandschilderde ramen werden in depot geplaatst.
Tussen 1911 en 1914 werd ter plaatse van een kast een deur toegevoegd tussen het balkon en het portaal naar ruimte 339b.
De betimmering van de kapel met de daarin verwerkte preekstoel en koningsbank, vormt een gaaf aaneengesloten geheel. Opmerkelijk is daarom de willekeurige aansluiting van de trap van het onderhuis op de lambrisering. De plattegronden van 1695 en 1767 verschillen op dit punt, zodat de mogelijkheid bestaat dat de trap in de achttiende eeuw is veranderd. Een fout in het ontwerp of een verkeerde uitvoering lijkt niet waarschijnlijk, hoewel de detaillering van de onderdelen op oorspronkelijk werk duidt. De opstelling van de banken is een paar keer gewijzigd. De banken welke nu tegen de oostwand zijn geplaatst, waren vroeger onderdeel van de banken langs de kant van de preekstoel.

Afb. 340-3. De kansel in de paleiskapel

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Bestaande grenen delen (1692) in wisselende breedte, O-W aangebracht.

Wanden • Oorspronkelijke eiken lambrisering met pilasterindeling waartussen panelen met een geprofileerde lijst. De deklijst wordt ter plaatse van de pilasters gedragen door gesneden voluutvormige consoles. De koningsbank met kuif en de preekstoel maken deel uit van de wandbetimmering. Aan de oostwand resteert de achterwand van het altaar voor de anglicaanse eredienst van koningin Mary.
Boven de lambrisering is de kapel afgewerkt met wit pleisterwerk. De lange wanden worden onderbroken door twee pilasters.

Deuren • Dubbele deuren in de westwand (1692), met drie panelen per deur. De architraaflijst loopt aan de bovenzijde niet door, vanwege het verlaagde plafond ter plaatse van het balkon.

Vensters • Nieuwe vensters als in ruimte 217, indeling 5x(5+5), wit geschilderd naar de oorspronkelijke kleur.

Afb. 340-4.
De banken tegenover de preekstoel met de zetel van prinses Wilhelmina

Kerkbanken • De banken zijn een aantal malen verplaatst, maar bestaan nog geheel uit oorspronkelijk werk. Het lezenaarsschot is aan de voorzijde van geboste panelen voorzien, waartussen pilasters.
Preekstoel • Zeshoekige eiken preekstoel op een achthoekige voet met snijwerk op de lijsten. De achterwand is verhoogd ten opzichte van de lambrisering, waarbij het eiken paneel aan weerszijden wordt geflankeerd door gesneden voluten. Het zeshoekige klankbord telt aan de onderzijde zes rozetten op de hoekpunten. De kroonlijst is van een zelfde detaillering als die van de lambrisering, met snijwerk van acanthusbladen in het fries. De zes treden tellende trap is aan de voorzijde uitgerust met een rijk geornamenteerde, ajour bewerkte leuning en een voluut klauwstuk tegen de trappaal. De treden liggen in de boom besloten en sluiten aan de muurzijde koud aan tegen de lambrisering. Optrede 21 cm, aantrede 24 cm.
Koningsbank • Het segmentvormige rugschot is aan de bovenzijde afgedekt door een boogvormige kuif, waarin een gekroond mono-

gram van Willem en Mary. De detaillering van de hoofdonderdelen is gelijk aan de lambrisering. De stijlen aan de voorzijde worden door drie consoles geaccentueerd. Het vloerniveau ter plaatse van de bank ligt twee treden hoger dan de kapel. Omstreeks 1900 bevond zich een ander lezenaarsschot voor de bank (uit 1807), met in het middenpaneel een gekroond wapen. De huidige lezenaar moet reeds in de eerste helft van deze eeuw zijn aangebracht, en bestaat uit (verplaatst) oorspronkelijk werk.

Balkon • Verbreed in 1807 toen een toegang naar de galerij werd gemaakt. Het balkonhek bezit opengewerkte 'Franse' balusters, aan de achterzijde bekleed met groene gordijnen. De eiken trap telt 13 treden, besloten in de trapbomen. De laatste vijf treden draaien een kwartslag naar rechts. Optrede 19,5 cm, aantrede 19 cm. Het wapen op het balkonhek is afkomstig uit de Oude Kerk van Apeldoorn.

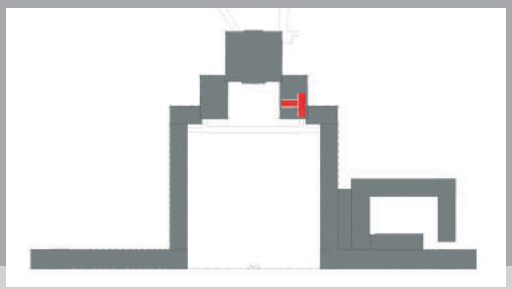
Orgel • Het orgel is opgebouwd uit een onder- en bovenkas met eiken stijlen en bovenbetimmering van grenen panelen met vuren kappen. De wanden van de onderkas en de vlakke velden zijn van eiken. Het snijwerk is van zachthout. De maatvoering is gebaseerd op de Rijnlandse voeten, wat betekent dat hier sprake is van een achttiende-eeuws instrument. De maker van het huidige orgel (1790-1820) heeft in feite een ouder orgel omgebouwd en geplaatst in een nieuwe kast. Het oude instrument valt omstreeks 1750 te dateren en hier zijn onder meer het klavier en de windlade uit afkomstig. De windlade is van eikenhout (50 Rijnlandse duim = 130,9 cm, de breedte is 22 duim). Een aantal orgelpijpjes is achttiende-eeuws. De pijpstokken zijn voorzien van de oorspronkelijke rode verflaag. Het oude orgel had een vlak front, met een breedte van ca. 140 cm. De huidige indeling bestaat uit drie velden van ieder drie pijpen.

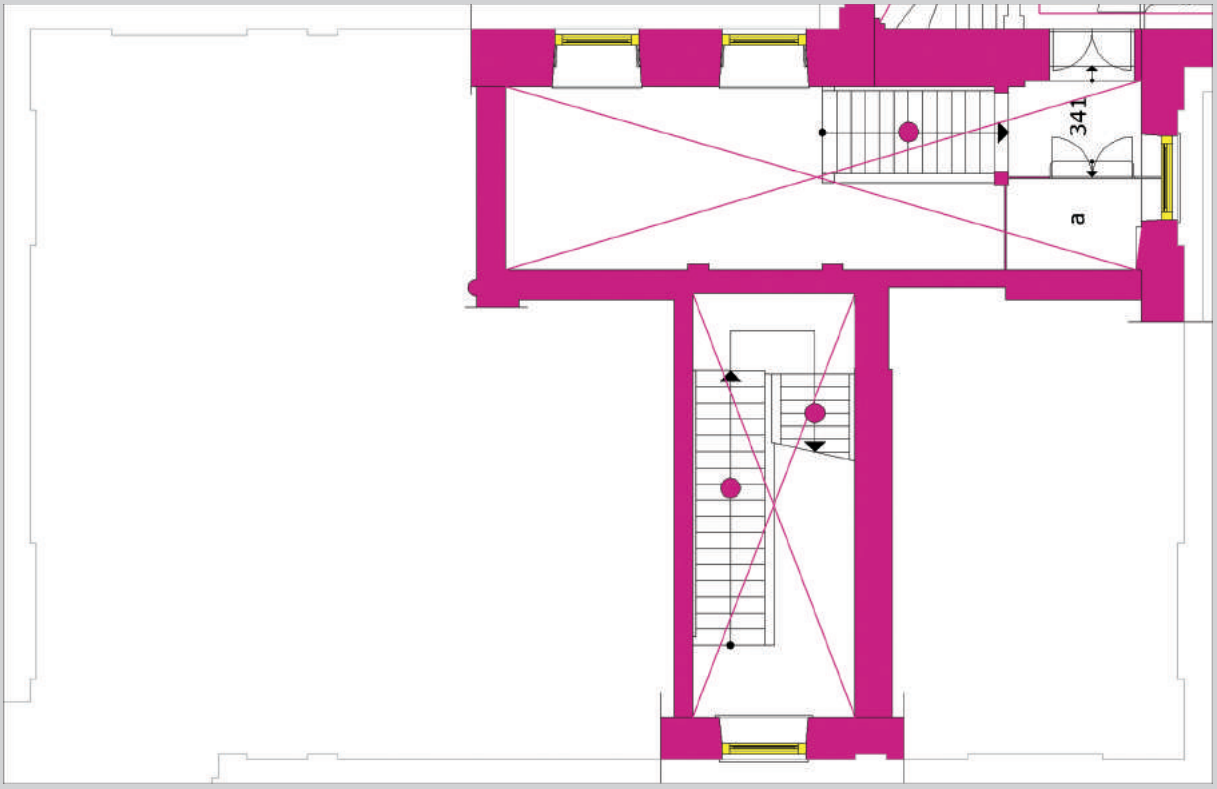
Hang- en sluitwerk • Messing sloten en knoppen.

Plafond • Gewelfd stucplafond (1692), bestaande uit drie kruisgewelven tussen gewelfbogen. In het midden van de gewelven zijn verdiepte rechthoekige perken aangebracht, naar ontwerp van Marot, die werden uitgevoerd door Johan Batista Luraghi en Andrea Casella. De twee buitenste velden zijn aan elkaar gelijk, het middelste veld is breder en sterker verdiept door een extra band met consoles. De ornamentering bestaat uit veel bladwerk met een grote rozet in het midden. De stucornamenten zijn in details afwijkend uitgevoerd. De gewelfbogen tellen ieder vijf rozetten, waartussen vlakke opgehoogde stucvelden.

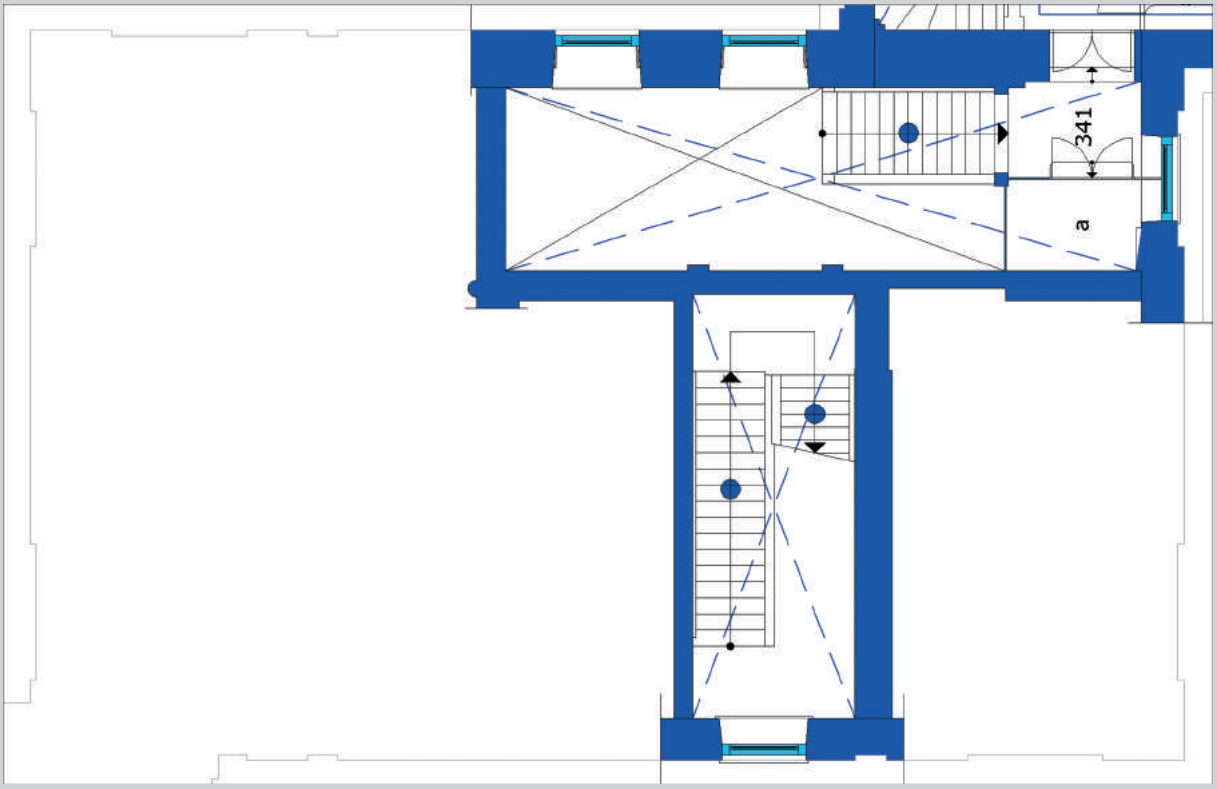
Verlichting • In het midden van de brede panelen van de lambrisering zijn dubbele messing wandkandelaars aangebracht.

Ruimte 341

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

3.5.2.6 Oostelijk buitenpaviljoen, tussenverdieping

Ruimte 341/341a: Portaal kapel/bijbelkast
(Vis, III, 140)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
In de bijbelkast werden de bijbels bewaard die tijdens de diensten werden gebruikt. De scheidingswand tussen het portaal en de kast is koud bevestigd tegen het venster.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • In het portaal voor de kapel eiken vloerdelen (O-W gelegd) In de kast grenen delen (O-W gelegd). Het vloerniveau in zowel de kapel als de kast liggen twee treden hoger dan de vloer van het portaal.
Wanden • Oorspronkelijke eiken lambrisering met paneelindeling. Tussen de boven- en onderpanelen bevindt zich een geprofileerde lijst.
Deuren • Originele dubbele deuren in de oostwand, met drie panelen per deur.
Vensters • Nieuw venster als in ruimte 217, indeling 5+5. Het venster is het bovengedeelte van het gebruikelijke schuifvenster.
Hang- en sluitwerk • Messing sloten en knoppen (XVIII).
Plafond • Plafond • van eiken delen met een groot gebost paneel. Gesneden plafondlijst met afwisselend blad- en bloemmotieven. In ruimte 341a een vlak stucplafond (alles 1692).

Afb. 903-1.
Zolder oostelijk binnenpaviljoen met het nieuw aangebrachte trappenhuis. Rechts de vensters van de dakkapel aan de bassecourzijde

3.5.2.7 Oostelijk binnenpaviljoen, zolder/kap

Restauratietekeningen: *0-23, -73*
W-3, -6, -7, -8, -53, -53a, -54a

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

De kap heeft altijd de vorm van een schilddak met plat middengedeelte. De zolderruimte was kleiner dan aan de westzijde, omdat ongeveer de helft in beslag werd genomen door het verhoogde stucplafond van de galerij. In het overig gedeelte bevonden zich een viertal zolderkamers. De in 1914 toegevoegde verdieping werd geheel ingedeeld met bediendenkamers.
Met de restauratie werd deze verdieping verwijderd. De zolder bestaat nu uit een open ruimte, met een verhoogd gedeelte aan de zuidzijde, dat noodzakelijk is vanwege het spiegelplafond van de bibliotheek.

Afb. 903-2.
Zolder oostelijk binnenpaviljoen met een overzicht van de nieuwe kapconstructie

Over de hele zolder zijn leidingen aangebracht ten behoeve van de luchtbehandelingsinstallatie van de onderliggende vertrekken.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Op de zolderbalklaag van de eerste verdieping is een vrijdragende balklaag van stalen I-balken aangebracht. In deze balklaag zijn kinderbinten aangebracht, waarop vuren delen 11,5 cm breed.
Wanden • Het opgaande muurwerk van de borstwering, het trappenhuis en de dakkapellen is wit gepleisterd en aan de onderzijde afgewerkt met een vuren plint, hoog 13,5 cm. Het dakbeschot rust op rechthoekige sporen (10x12 cm), waartussen een 5 cm dikke steenwol plaat is aangebracht, die aan de onderzijde is voorzien van aluminiumfolie.
Deur • Vlakke multiplex deuren (4 cm dik) in kozijnen die zijn afgewerkt met een ojief profiellijst.

Afb. 903-3.
Zolder oostelijk binnenpaviljoen met een van de versleepte rookkanalen

Afb. 903-4.
Zolder oostelijk binnenpaviljoen met de samenbundeling van de pijpen van de luchtbehandeling bij een van de hoekschoorstenen

Vensters • Aan de west- en oostgevel bevinden zich twee brede dakkapellen, waarin drie bolkozijnen zijn opgenomen. De naar buiten opendraaiende ramen bezitten een roedenindeling van (2x4)+(2x4). Aan de noord- en zuidgevel bevindt zich een dakkapellen met een venster met dezelfde indeling.
Plafond • Tussen de dakbalken is tegen het beschot isolatiemateriaal bevestigd.
Verlichting • Tl-armaturen.

3.5.2.8 Oostelijk buitenpaviljoen, zolder/kap

Restauratietekeningen: *0-23*
W-53a, -104

Bouwkundige beschrijving

De zolder boven de kapel is slechts toegankelijk via de goot en de dakkapel aan de oostzijde. Door het hoge plafond van de kapel is de binnenruimte beperkt en moeilijk te betreden. De oorspronkelijke spanten bleken bij de restauratie nog in goede staat te zijn. De kap kreeg een behandeling tegen houtworm. Bij het onderzoek naar telmerken bleek dat deze in de verbindingen zijn aangebracht. Dankzij een kromgetrokken verbinding kon in een der balken vier gehakte maantjes worden geconstateerd.
Vloer • Op de constructie van het stucplafond van de kapel is een nieuwe houten vloer aangebracht, waarop een laag bitumen en een steenwoldeken als isolatie.
Vloerdelen • Nieuw.
Wanden • -
Kapconstructie • De grenen kapconstructie bestaat uit een Oudhollandse sporenkap van vier gebinten (richting N-Z). De hoekstijlen ontmoeten de buitenste gebinten in de nok. Ieder gebint is opgebouwd uit twee kapjukken, voorzien van korbelen. De gebintstijlen rusten op een strijkbalk, die gedeeltelijk in de muur is opgelegd. De nieuwe sporen rusten op een hoger gelegen muurplaat, die met blokkelen is verankerd aan de gebinten. Daar de nok dezelfde breedte heeft als de schoorstenen zijn twee nokbalken aanwezig. Het platte dakvlak is met lood bekleed. Aan de binnenzijde is tussen de sporen een isolatielaag aangebracht voorzien van aluminiumfolie.
Vensters • Aan de westgevel bevindt zich een dakkapel, waarin een nieuw, naar buiten draaiend raam (indeling 3x5 ruiten).
Hang- en sluitwerk • Smeedijzeren raamuitzetters en raamboompjes.
Verlichting • Een looplamp.